

श्रीभर्तृहरि शतकचतुष्टय

नीति

शृंगार

वैराग्य

अने

विज्ञान

प्रास्ताविक

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૮૩૫૭૪૪૫

વિષય ૬૩૪:૩

ભર્તૃહરિ વિરચિત

નાતક ચતુષ્ટય સંગ્રહ

(નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન અને પ્રાસ્તાવિક)

(મૂલ્ય શ્લોક, ભાષાંતર અને સમજુતિ સમેત)

(આદ્ય સાતમી)

પ્રકટ કરનાર

“ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકો

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મળિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ છાપ્યું.
સામુન બિલ્ડિંગ્સ, કોટ, સર્કલ, મુંબઈ

સંવત ૧૯૭૯

સને ૧૯૨૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૨
૬૨૫:૨

પ્રથમાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૮૯૨.
દ્વિતીયાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૮૯૮.
તૃતીયાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૯૦૨
ચતુર્થાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૯૦૬.
પંચમાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૯૧૦.
ષષ્ઠાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૯૧૭.
સપ્તમાવૃત્તિ	ઈ. સ. ૧૯૨૩.

કાયદાપૂર્વક સર્વ હક સ્વાધીન છે.

ચતુર્થાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય શતકને નામે, જે અપૂર્વ શ્લોકસંગ્રહ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાજર્ષિપ્રવર ભગવાન્ ભર્તૃહરિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પ્રથમાવૃત્તિ સંવત્ ૧૯૪૮ માં ‘ગુજરાતી’ પ્રેસ તરફથી ગુર્જર ભાષાંતર સાથે પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. આ તેની ચતુર્થાવૃત્તિ છે. એમાં વિજ્ઞાનશતક એ નામનું ચોથું શતક હાખલ કરવામાં આવ્યું છે. પંડિતો અને શોધકોનો મત એવો છે કે, એ શતક રાજર્ષિ ભર્તૃહરિવિરચિત નથી, કેમકે લોકપ્રસિદ્ધ શતકત્રયમાં જે મધુરતા-સિદ્ધાંત અને વિચારની શ્રેષ્ઠતા જણાય છે, તે ‘વિજ્ઞાન’માં નથી. એના શ્લોકોની રચનામાં પણ શિથિલતા છે. છતાં ઘણાકોની સૂચ-ચનાથી આ શતકને, આ સંગ્રહમાં હાખલ કીધું છે. એ શતકની બે પ્રતો-એક છાપેટ્ટી ને બીજી હસ્તલિખિત મળી છે. બંને પ્રતો સંતોષ પમાડનારી નથી ને ‘વિજ્ઞાન’ શતક રાજર્ષિવિ-રચિત નથી, એ નિશ્ચયને દૃઢ કરાવે તેવી જ છે.

આ પુસ્તક કેટલું જનપ્રિય છે, તે ચતુર્થ* સંસ્કરણ-થી જ સ્પષ્ટ થાય છે, એટલે વિશેષ લખવાની અગત્ય નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુકૂળતા કરી આપવાને શ્લોકાનુક્રમ બહુધા સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ મિ० તૈલંગની સરકારે છપાવેલી પ્રત પ્રમાણે ગોઠવેલો છે. જો કે,

* આ આવૃત્તિ સાતમી છે.

અમારી હસ્તલિખિત અને અન્યત્ર મુદ્રિત થયેલી બે ત્રણ પ્રતો પ્રમાણે સરખાવતાં, જે શ્લોકોની આવૃત્તિ થતી જણાઈ, તે અમુક એક જ શતકમાં રાખી, શ્લેષકને પ્રાસ્તાવિકમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. પાઠાંતરો વગેરે બહુધા ઉક્ત પ્રત પ્રમાણે જ રાખવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવેલા સુધારા વધારા ઉપરાંત આમાં ભગવાન્ ભર્તૃહરિનું જીવનવૃત્ત છેલ્લી શોધ પ્રમાણે જેમ નક્કી થયું છે તેમ, ઘણા મોટા શ્રમથી એકત્ર કરીને આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુર્જર ભાષાન્તર રૂપે પ્રકટ થતા ગ્રંથોમાં આ નવીન જ રૂઠિ છે અને આશા છે કે, પાશ્ચાત્ય પંડિતોની, પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓનાં જીવનવૃત્ત ઉપજવવાની રીતિથી ગુર્જર વાંચકો અને શાસ્ત્રીઓને આ ઉદ્દેશ્ય વધારે ઉપયોગી થશે.

ભર્તૃહરિ શતક સંગ્રહની આ ચતુર્થાવૃત્તિમાં શ્લોકોની કક્ષાવાર અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે અને આ વધારે છતાં કિંમતમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

મુંબઈ.
કાર્તિક સુદ પંચમી, સંવત ૧૯૬૩ }

अ. क्रमणिका

नीतिशतक

श्लो.	अ.	पृष्ठ.	श्लो.	पं.	पृष्ठ.
५२	अकहगत्वमकारण...	२६	८२	ऐश्वर्यस्य विभूषणं ...	४१
क्षे-१	अप्राप्यं हृदयं ...	५४	क.		
१७	अधिगतपरमार्था ...	९			
१०१	अप्रिवचनदरिद्रैः	५२	१०६	कदर्थितस्वापि ...	५२
क्षे-२	अभिमुखनिहतस्य	५५	क्षे-६	कमठकुलाचलदिग्गज	५७
१८	अम्भोजिनी वन ...	१०	६५	करे स्थाव्यस्यागः...	३३
क्षे-२२	अयममृतनिधानं ...	६३	८९	कर्माक्षतं फलं पुंसां.	४४
३	अज्ञः सुखमाराध्य...	२	१०७	कान्तादटाक्षविशिखा	५२
आ.			क्षे-७	किं कर्मस्य मरव्यथा.	५७
४८	आज्ञा कीर्तिः पालनं.	२५	७९	किं तेन हेमगिरिणा.	३९
६०	आरंभगुर्वी क्षयिणी.	३०	३३	कुसुमस्तम्भकस्थेन ...	१७
८६	आलस्यं हि मनुष्याणां.	४३	९	कृमिकुलचितं लाला.	५
इ.			१९	केयूरा न विभूषयन्ति.	१०
७६	इतः स्वपिति केशवः	३८	क्षे-८	को न याति वशं लोके	५८
क्षे-३	इत्येतस्मिन्वा ...	५५	१०३	को लाभो गुणिसङ्गमः	५१
उ.			८१	कचिद्भूमौ शाश्वी ...	४०
क्षे-४	उदन्वच्छन्ना भूः ...	५६	२१	क्षान्तिश्चेद्भुक्तेन किं.	११
५९	उद्भासिताखिलकलस्य	३०	७५	क्षीरेणात्मगतोदकाय.	३७
ए.			२९	क्षुत्क्षामोऽपि जरा...	१५
७४	एके सत्पुरुषाः परार्थ.	३७	क्षे-९	क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	५८
१०८	एकेनापि हि शूरेण.	५३	ख.		
क्षे-९	एकौ देवः केशवो...	५६	९०	सत्पाटो दिवसेश्वरस्य	४४

श्लो.	ग.	पृष्ठ.	श्लो.	प.	पृष्ठ.
९९	गुणवद्गुणवद्वा ...	४९	९३	पत्रं नैव यदा ...	४६
	छ.		७३	पद्याकरं दिनकरो ...	३६
८७	छिन्नोऽपि रोहति तरुः	४३	४५	परिक्षीणः कश्चित्...	२३
	ज.		क्षे.१२	परिचरितव्याः सन्तो	६०
२४	जयन्ति ते मुहुतिनो.	१३	३२	परिवर्तिनि संसारे...	१७
२३	जात्यं धियो हरति.	१२	८५	पातितोऽपि कराघातेः	४३
५४	जात्यं हीमति गण्यते	२७	७२	पापाभिचारयति योत्र.	३६
३९	जातियातु रसातलं.	२०	६४	प्रदानं प्रच्छन्नं ...	३२
	त.		४	प्रसह्य मणिमुदरेन्म.	२
४०	तानीन्द्रियाणि ...	२१	२६	प्राणाघाताभिद्युतिः	१४
७७	तृष्णां छिन्धि भज क्षमां	३८	क्षे.१३	प्रायः कन्दुकपातेन	६०
५०	त्वमेव चातकाचारो ...	२६	२७	प्रारभ्यते न खलु ...	१४
	द.		क्षे.२३	प्रियसखि विप ...	६३
क्षे.११	देवेन प्रभुणा स्वयं.	५९	२८	प्रिया न्याय्या वृत्तिः	१५
२२	दाक्षिण्यं स्वजने दद्या.	१२		ब.	
४३	दानं भोगो नाशस्तिष्ठो	२२	९५	ब्रह्मा येन कुलालव.	४७
१	दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना	१		म.	
५३	दुर्जनः परिहर्तव्यो...	२७	८४	भमाशस्य करण्डपीडित.	४२
क्षे.१०	दूरादर्थं घटयति नवं.	५८	७०	भवन्ति नम्रास्तरवः	३५
४२	दौर्मन्यानृपतिर्विनश्यति	२२	१०२	भीमं वनं भवति ...	५०
	ज.			म.	
५७	न कश्चिच्छण्डकोपानां.	२९	१०१	मज्जत्वंभसि यातु मेह.	५०
९४	नमस्यामो देशत्रजु.	४६	४४	मणिः शाणोत्कीढः...	२३
६९	नम्रत्वं नोन्नमंतः ...	३५	७८	मनसि वचसि काये.	३९
८३	निन्दन्तु नीतिनिपुणा	४२	१०४	मालतीकुसुमस्येव...	५१
८८	नेता यस्य बृहस्पतिः	४४	६१	मृगमीनसम्बनानां	३१
९६	नैवाकृतिः फलति	४७	५८	मौनान्मूकः प्रवचनपटुः	२९

श्लो.	य.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
६८	यः प्रीणयेत्पुनरिते:	३४	क्षे१९ वरं तुङ्गाच्छृङ्गाभुक्छि.	६२
३७	यद्वेत्तनोऽपि पादैः	२०	३९ वहति भुवनत्रेणी...	१९
८	यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं...	९	१०९ वहिस्तस्य जलायते.	५३
क्षे१४	यदि नाम देवगत्या.	६०	६२ वाङ्मया सज्जनसंगमे.	३१
४९	यद्वात्रा निजधामपट्ट.	२५	२० विद्या नाम नरस्य	११
क्षे१५	यन्नागामश्मिन्नगण्ड.	६१	६३ विपदि धैर्यमया ...	३२
४१	यस्यास्ति वित्तं स...	२१	क्षे२० विरम विरसाया ...	६२
९८	या साधून्ध जलान्	४८	६ व्यालं बालमृगाल...	४
२	यां विन्तयामि सततं	१	श.	
क्षे१६	ये संतोषसुखप्रमोद.	६१	११ शक्यो नारयितुं जलेन	६
१३	येषां न विद्या न तपो.	७	९१ शशिदिवाकरयोर्मह.	४५
र.			५६ शशी दिवसधूपरो	२९
क्षे१७	रत्नद्वयं कमलानां ...	६१	१५ शास्त्रोपस्कृतसंज्ञ...	८
८०	रत्नैर्महर्हिस्तुतुर्पुन...	४०	१० शिरः शार्प स्वर्गात्	६
४६	राजन्मुमुक्षुसि यदि.	२४	७१ श्रोत्रं ध्रुतेनैव न....	३६
९१	रे रे चातक सावधान-		स.	
मनसा	२६		४७ सत्त्वाऽमृता च कषया.	३४
ल.			६७ सन्तसावसि संस्थितस्व	३४
११०	लज्जागुणौषजनर्मी	५४	३४ सन्त्यन्धेपि बृहस्पति.	१८
५	लभेत शिकतासु तैल.	३	६६ संपत्सु महतां वित्तं.	३३
३१	लाङ्गूलबालनमध	१७	३८ सिंहः शिशुरपि निप-	
५५	लोमशेदगुणेन किं	२८	तति.	२०
व.			२५ सूर्यः सन्निहितः सती.	१३
क्षे१८	वचो हि सरयं परमं वि.	६२	९२ सृजति ताम्रदण्डोपशुभा.	४५
९७	वने रणे क्षमजला	४८	१२ साक्षिरवसाप्तीतकला.	७
१४	वरं पर्यस्तुर्गोषु ...	८	३० स्वल्पं स्नातुं साधयेव	१६
३६	वरं वक्ष्येदः ...	१९	क्षे२१ स्पृहयति भुजम्बो...	६३

श्लो.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
१०० स्थाव्यांवेदूर्यमन्यांपचति ४९		ह.	
७ स्थायसमेकान्तगुणं ४		१६ हर्तुर्वाति न मोचरं ९	

शृङ्गारशतक

अ.	प.
३४ अचछाद्रचन्दचरसार्द्र ७९	८३ एको रागिषु राजते
९६ अजितात्मसु संबद्धः १०७	प्रियतमा ... १००
७१ अदर्शने दर्शनमात्र. ९५	५७ एतत्कामफलं लोके. ८९
१६ अनाघ्रातं पुष्पं ... ७१	८ एताञ्चलद्वलयसंहति. ६८
८६ अपसर सखे दूरादस्मा. १०२	क.
४२ अर्धं नीत्वा निशाया. ८३	५५ कक्षुम्बति कुलपुरुषो. ८८
४० असूचीसंसारे ... ८२	२० कान्तेत्युत्पललोचनेति ७३
आ.	४९ कामिनीकायकान्तारे. ८६
७४ आमीलितनयनानाम् ९७	१४ किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्ति. ७०
९८ आवर्तः संक्षयानां ... १०८	७३ किं गतेन यदि सा. ९६
३१ आवासः किल किञ्चि. ७८	६४ कुङ्कुमपङ्ककलंकितदेहा ९२
९० आवासः क्रियतां गां. १०४	९४ कुशः काणः खजः १०६
४१ आसारेण न हर्म्यतः ८२	४५ केशानाकलयन्दृशौ. ८४
इ.	९१ केशाः संयमिनः श्रुते १०४
३९ इतो विषुद्धलोचिल. ८१	२१ कञ्चित्तुभ्रूभाङ्गैः कञ्चि. ७३
८४ इदमनुचितमकमथ १०१	ग.
८९ इमे तारुण्यश्रीनव १०३	८१ गुरुणा स्तनभारेण ... ९९
उ.	च.
६७ उद्धृतः स्तनभार एषः ९४	४४ चुम्बन्तो गण्डमिली. ८४
६१ उन्मत्तप्रेमसंरेभा ... ९१	अ.
१८ उपरि षनं षनपटलं. ७२	६८ जल्पन्ति सार्धमग्नयेन ९४
७२० उरसि निपतितानां ९६	५६ जात्यग्न्याय च कुर्वु. ८९

श्लो.	त.	पृष्ठ.	श्लो.	म.	पृष्ठ.
३७	तरुणीवैषा दीक्षितकामा	८०	६	मतेभकुंमदकने भुवि	६७
३	तावदेव कृतिर्ना हृदिस्फु.	६६	१५	मतेभकुंमपरिणाहिनि	७१
५८	तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं.	९०	३०	मधुरयं मधुरैरपिको.	७८
७६	तावदेवाभृतमयी ...	९८	१३	मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य	७०
	द.		६३	माळती शिरसि ...	९२
६६	दिशवनहरिणीभ्यो	९३	८०	मुखेन चन्द्रकान्तेन.	९९
५३	प्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृग.	८८	८२	मुखे धानुष्कता केय.	१००
९२	दृष्टा दृष्टिमयो ददाति	१०५	९७	मधु तिष्ठति वाधि	१०७
	घ.			य.	
४	धन्यास्त एष चबलाय.	६६	२७	यदेतत्पूर्णैर्दुद्युतिहर.	७६
	न.		८८	यस्याः स्तनौ यदिवनौ	१०३
७७	न गन्धो भंग्राणां न च	९८		र.	
२३	नामृतं न विषं किंचि.	७४	५०	रागीष्वागारमेकं ...	८६
६५	नूनं हिते कविवरा	९३	१७	राजन् तृष्णाम्बुराशे.	७२
७८	नूनमाज्ञाकरस्तस्याः	९८		ल.	
	प.		१०	लीलावतीनां सहजा.	६८
२९	परिमलभृतो वाताः	७७		घ.	
३२	पान्थलीविरहानलाहुति	७८	२२	वक्त्रं चन्द्रविडम्बिपट्टज	७४
६२	प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा	९२	३८	विष्णुपचितमेघं ...	८१
७५	प्राक्यामेति मनागमा-		८७	विरहोऽपि सज्जमः कलु	१०३
	नितगुणं ...	९७	७०	विभ्रम्य विभ्रम्य ...	९५
९३	प्रियपुरतो मुवतीनां	१०५	९५	विधामिषपराशर ...	१०६
४६	प्रोद्यत्प्रौढप्रियकृद्युतिभृति	८४	६०	विस्तारितं मकरकेतन	९१
	भ.		५४	वेद्याऽसौ मदनञ्जाला	८८
५	भवति बचसि सज्जत्याग.	६६	८५	व्यादीर्घेण चलेन ...	१०२
१२	भवन्ती वेदान्तप्रणि.	६९		हा.	
४४	भूयास्तु संतितायाः	७५	१	संभुत्वं मधुरयो हरिणे.	६५

श्लो.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
५२ शास्त्रज्ञोऽपि प्रथित.	८७	४७ सुधास्योऽपि. ...	८५
२ शुभ्रं सद्यः सविभ्रमा	६५	३६ सुधाशुभ्रं धाम स्फुरद्.	८०
५१ शृङ्गारदुमनीरदे ...	८७	३५ सजो ह्यमोदा व्यजनप.	८०
स्त.		५९ क्षीमुद्रां क्षयकेतनस्य.	९०
७९ सति प्रदीपे सत्यमौ.	९९	७ स्मितेन भावेन च	
९९ सत्यत्वेन दम्भाद् एष	१०८	लज्जया भिन्ना ...	६७
९ सत्यं जना वक्षि न	६८	२५ स्मितं किञ्चिद्वक्त्रे सर-	
२६ सःमार्गे तावदास्ते...	७६	लतरलो ...	७५
१९ संसारेऽस्मिन्नसारे ...	७२	१०० स्मृता भवति पापाय.	१०९
२८ संसारेऽस्मिन्नसारे कु.	७७	६९ स्वपरप्रतारकोऽसौ ...	९५
४८ संसारोदधिनिस्तार.	८५	ह.	
३३ सहकारकसुमकेसर.	७९	४३ हेमन्ते दधिदुग्धसर्पि-	
११ सिद्धाभ्यासितकन्दरे.	६९	रशना... ...	८३

वैराग्य शतक

अ.

५९ अग्रे गीतं सरसकवयः	१४१
२१ अजानन्माहात्म्यं पततु	१२०
३१ अतिक्रान्तः कालो.	१२६
२५ अमुक्तायां यस्यां...	१२२
३५ अमीषां प्राणानां ...	१२८
३० अर्थानामीशिषे त्वं	१२५
१६ अवश्यं यातारधिर.	११७

आ.

१०३ आघ्रातं मरणेन जन्म.	१६२
७ आदित्यस्य गतागते.	११३
१०३ आधिव्याधिशतैर्जनस्य	१६२

७९ आयुः कलोललोलं. १५१

१०५ आयुर्वर्षशतं नृणां...	१६३
४३ आशानामनदी मनो.	१३२
४४ आसंसारं त्रिभुवनमिदं	१३३

इ.

६४ इयं बाला मां प्रत्यनवरत	१४४
१११ इह हि मधुरगीतं ...	१६६

उ.

४ उत्थातं निधिशङ्कया	११२
९४ उद्यानेषु विचित्र ...	१५८
११० उन्मीलितत्रिबलीतरङ्ग	१६६

श्लो.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
६९ एकाकी निःस्पृह ...	१४६	७७ त्रैलोक्यविपतित्वमेव	१५०
५६ एतस्माद्विरमैश्वर्यार्थ.	१३९	२४ त्वं राजा ...	१२१
क.		द.	
६६ किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	१४५	१ दिक्कालाद्यनवष्टिमा.	११०
७८ किं वेदैः स्मृतिभिः	१५०	८ दीनादीनमुखैः सदैव	११३
१०४ कृच्छ्रेणामेध्वमध्ये ...	१६३	५१ दुराराध्यः स्वामी ...	१३६
१८ कृशः काणः खणः श्रव	११८	ध.	
९९ कौपीनं शतखण्डवर्ज.	१६०	१०१ धन्यानां गिरिकन्दरे	१६१
८८ क्वचिद्रीणादः क्वचि.	१५५	न.	
११३ क्षणं बालोभूत्वाक्षणमपि	१६७	११ न ध्यातं पदमीश्वरस्य	११५
१३ क्षान्तं न क्षमया	११६	२७ न नटा न विटा न	१२३
ख.		३ न संसारोत्पन्नं ...	१११
६ खलोल्लापाः सोढाः	११२	८६ नभ्यस्ता भुवि ...	१५४
ग		९५ नायं ते समयो रहस्य.	१५९
४० गङ्गातीरे हिमगिरि.	१३१	९ निवृत्ता भोगेष्ठा ...	११४
६७ गङ्गातरङ्गहिमशीकर.	१४५	प.	
११२ गात्रं संकुचितं ...	१६७	३३ परेषां चेतांसि ...	१२७
घ.		५० पाणिः पात्रं पवित्रं	१३६
५४ चाण्डालः किमयं...	१३८	७४ पातालमाविशसि यासि	१४८
ज.		११४ प्रहास्तशार्क्यविचार	१६८
१०९ जातः कर्मः स एकः	१६५	५३ पुण्ये प्राप्ते बने वा	१३८
७१ जीर्णा कन्धा ततः किं	१४७	५७ पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये ..	१४०
८९ जीर्णा एव मनोरथाः	१५६	२८ पुरा विद्वत्तासीदुपमा.	१२४
त.		७० प्राप्ताः श्रियः सकल.	१४७
३९ तपस्यन्तः सन्तः ...	१३०	९६ प्रियसखि विपदं व्रात.	१५९
७३ तस्मादनन्तमजरं ...	१४८	व.	
९० तृषाशुष्यत्यास्ये पिबति	१५६	८० ब्रह्माण्डमण्डली मात्रं.	१५१

श्लो.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
१०६ ब्रह्मज्ञानविवेकिनो ...	१६४	४९ यदेतत्स्वाच्छन्धं ...	१३५
६३ बाके लीलामुक्कलित.	१४३	६८ यदा मेरुः श्रीमान्	१४६
२२ विसमलमक्षणाय ...	१२०	८१ यदाशीदज्ञानं स्मर...	१५२
२ बोद्धारो मत्स्यरुप्रस्ताः	११०	८५ यावास्वस्थमिदं ...	१५३
म.		६२ यूयं वयं वयं यूयं...	१४३
७२ भक्तिर्भवे मरणजन्म.	१४८	१५ येनैवाम्बरखण्डेन ...	११७
१९ भिक्षाशनं तदपि नीरस	११९	४६ ये वर्तते धनपतिपुरः	१३३
८३ भिक्षाशी जनमध्यसक्त.	१५२	र.	
१२ भोगा न भुक्ता वय-		६५ रम्यं हर्म्यतलं न किं	१४४
मेव भुक्ता. ...	११६	८२ रम्याश्चन्द्रमरीचयः...	१५२
५२ भोगा मेघवितान.	१३७	७५ रात्रिः सैव पुनः ...	१४९
१०० भोगा भङ्गुरवृत्तयो	१६१	९८ रे कन्दर्प करं कदर्थ.	१६०
३४ भोगे रोगमयं कुलं	१२८	व.	
३६ भ्रातः कष्टमहो महान्	१२९	४८ वयमिह परितुष्टा ...	१३५
५ भ्रान्तं देशमनेकदुर्ग-		३७ वयं येभ्यो जाताश्चिर.	१२९
विषमं ...	११२	५३ वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्र.	१३८
म.		१४ वलिभिर्मुखमाक्रान्तं.	११७
४२ महादेवो देवः ...	१३२	४७ वितीर्णे सर्वस्वे तरुण.	१३४
७६ मही रम्या शय्या	१४९	४६ विद्या नाधिगता कलंक.	१३४
९७ महेश्वरे वा जगताम	१६०	२३ विपुलहृदयैर्धन्यैः ...	१२१
६१ मातर्लक्ष्मि भजस्व...	१४२	६० विरमत जुषा योषितं	१४३
३२ माने म्लायिनि ...	१२६	१७ विवेकव्याकोशे ...	११८
८४ मातर्मेदिनी तात मारुत	१५३	१०७ व्याघ्रीव तिष्ठति ...	१६४
२६ मृत्पिण्डो जलरेखया	१२२	श.	
५८ मोहं मार्जय तामुपार्जय	१४१	९२ शय्या शैलशिला गृहं.	१५७
य.		स.	
३८ यत्रानेकः कश्चिदपि गृहे	१३०	५५ सके धन्याः केचित्	११९

श्लोक.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
२९ सजातः कोप्यासी.	१२४	४१ स्फुरस्फारज्योत्स्ना.	१३१
९३ सत्यामेव त्रिलोकी.	१५८	ह.	
१०८ सदा योगाभ्यास.	१६५	१० हिंसाशून्यमयस्नलभ्य	११४
२० स्तनौ मांसग्रन्थी कन.	११९	ज्ञ.	
९१ स्नात्वा गात्रैः पयोभिः	१५७	८७ ज्ञानं सतां मान ...	१५५

विज्ञान शतक

अ.

३६ अग्रे पश्चादधस्ता...	१८७
५१ अथ श्वो वा मरणमसि	१९५
६७ अन्नाशाय सदा रट.	१९७
७६ अरे चेतश्चित्रं भ्रमसि	२०६
५४ अर्थेभ्योऽनर्थजातं...	१९६
७५ अहोऽयर्थेऽप्यर्थे ...	२०६
३३ अहं ब्रह्मास्मीति ...	१८६
७७ अहं श्रान्तोऽब्जामं ...	२०७

आ.

७ आढ्यः कश्चिदपंडितो	१७२
५९ आरभ्य गर्भवसति	१९८
६६ आयुर्वेदविदां रसाशन.	२०२

उ.

७९ उदासीनो देवो मदन.	२०८
----------------------	-----

क.

८६ कदा गोविन्देति प्रति	२११
४६ कर्तव्यं व करोति	१९२
१० कस्यैमौ पितरौ मनो	१७४
६८ कश्चिद्वन्दति काल.	१०३

०७१ कदाचित्कष्टेन द्रविण.	२०४
८६ कदा भागीरथ्या ...	२१०
४० कमलवदनापीनोत्पुङ्ग	१८९
८३ कलौ गङ्गा काश्यां	२०९
२० कामादित्रिकमेव मूल.	१७९
२१ कर्मस्यापि निदानमाहु	१८०
६२ कामव्याघ्रे कुमति...	२००
९६ काशीयं समलङ्कृता.	२१४
२६ काहं ब्रह्मेति विद्या	१८३
४४ किं स्थानस्य निरीक्ष.	१९१
९७ किं कुर्मः कं भजामः	२१६
१०० केदारस्थानमेकं रुचिर	२१७
९ को देवो भुवमोदया	१७३
९२ कश्चिद्वसन्ध्रेणी सुखयति	२१३

ग.

८२ गङ्गा गङ्गेति यस्याः	२०९
-------------------------	-----

घ.

३० विदेव ध्यातव्या सतत	१८४
२४ चित्रस्तम्भ पतितं	१८२

श्लो.	ज.	पृष्ठ.	श्लोक.	व.	पृष्ठ.
५६	जगाम ध्वर्थ मे बहु.	१९७	४२	बालेयं बालमावं ...	१९०
४३	जनयति सुतं कंचित्	१९१	२९	ब्रह्मामृतं भज ...	१८४
४५	जानमेव करोति कर्म	१९२		भ.	
	त.		८७	भजत किमुषसिंधुं	२११
४	तीर्थावस्थानजन्यं न.	१७०	७३	भानुर्भूवलक्षप्रदक्षिण.	२०५
९०	तीर्थानामवलोकने...	२१२	९८	भुक्तिः क्वापि न मुक्ति	२१६
३२	तुल्यार्थेन त्वमेक्यं	१८५.	७४	भूमण्डलं लममुपैति.	२०५
३७	ते धन्या भुवने ...	१८८	१७	भ्रातः शान्तं प्रशान्ते	१७८
६४	त्वत्साक्षिकं सकल.	२०१		म.	
	व.		६१	माता मृता जनयिता.	२००
११	वेदायात्ममतानुसारि.	१७५	५५	माद्यत्तार्किकतात्रिक.	१९७
६७	दष्टं प्रायो विकल.	२०२		य.	
	ध.		८९	यत्तिरे वसतां सतां.	२१२
१६	धन्या एते पुमांसो.	१७७	६५	यत्प्रीत्यर्थमनेकधा...	२०१
१९	ध्यानव्यग्रं भवतु. ...	१७९	२	यत्सत्तया सदिदमस्ति.	१६९
	न.		३१	यत्साक्षादभिधातुम.	१८५
१६	न चेत्ते सामर्थ्य ...	१७८	२२	यदध्यस्तं सर्वं स्रजि.	१८०
४८	न जानीषे चेतः ...	१९३	४७	यदा देवादीनामपि.	१९३
५०	नामं जीर्यति ...	१९४	४१	यद्येता मद्देवबो ...	१९०
५३	नाभ्यस्तो धातुवादो	१९६	८८	यममृतममृतानां ...	२११
१३	नित्यानित्यपदार्थ...	१७६	८	यमाराध्याराध्यं ...	१७३
२८	निष्क्रामा मुनयः ...	१८४	८४	यस्याः सङ्गतिरुन्नति	२१०
७०	निष्कंटकेऽपि न ...	२०४	९३	यामासाद्य त्रिलोकी.	२१३
८०	निस्सारा वसुधा ...	२०८	६	यावत्ते यमकिंकरा.	१७२
	प.		२७	यावज्जागर्ति चित्ते	१८३
				र.	
५	प्रज्ञावंतोऽपि केचित्	१७१	५२	रे रे चित्तमदान्धमोह.	१९५

श्लोक.	ख.	पृष्ठ.	श्लोक.	पृष्ठ.
९६ बह्विप्राकारवुद्धिं	२१६		३५ संन्यासो विहितस्य	१८७
१ विगल्लदमल्लदानभेणी.	१६९		१४ संसारोऽपि परोपकार.	१७६
९४ विद्यन्ते द्वारकाद्या.	२१४		९१ संसारो विविधाधि.	२१३
१२ विपश्चिदेहादौ कश्चिदपि	१७५		६९ सा रोगिणी यदि भवे.	२०३
२३ वियत्पृथ्वीवायुज्वलन.	१८१		७८ सा गोष्ठो मुहूर्ता.	२०७
१८ विमेश्वरो भवति विश्व.	१७९		७२ स्वयं भोक्ता दाता वसु.	२०४
८१ वेदो निर्वेदमागाविह	२०८		६३ स्वाधीने निकटस्थिते	२००
			२५ स्वान्तव्योम्नि निरस्त.	१८२

श.

३८ शिव शिव महाभ्रान्ति. १८८

स.

४९ सद्रंशो गुणवानहं	१९४
९९ सन्त्यन्धे त्रिदशाप.	२१६
६० सन्तर्था मम सञ्चिता	१९९

ह.

३९ हरति वपुषः कार्त्ति	१८९
५८ हिक्काकासभगंदरोदर.	१९८
३४ हृत्वा विश्वायवस्थाः	१८६
३ हे पुत्रा ब्रजताभयं	१७०

प्रास्ताविक श्लोका

अ.

१ अकिञ्चनस्य दान्तस्य.	२१८
२ अभिमतमहामान ...	२१८
३२ अनावर्ती कालो ...	२३१
३० अशीमहि वयं ...	२३१
३१ अहौ वा हारे वा ...	२३१

उ.

३ उतिष्ठ क्षणमेकमुद्रह.	२१९
४ उदन्वच्छन्मा भूः ...	२२०

ए.

५ एता हसन्ति च रुदन्ति.	२२०
-------------------------	-----

क.

६ कदा वाराणस्यां. ...	२२०
७ कार्कश्यं स्तनयोर्दृशो.	२२१

ग.

८ गात्रैर्गिरा च विकल.	२२१
------------------------	-----

ख.

९ खला लक्ष्मीध्वलाः	२२२
२४ खड्गोत्तंसितबाहु ...	२२८
१० खेतश्चिन्तय मा रमां.	२२२

त.

११ तुङ्ग वेश्म सुताः सता.	२२२
---------------------------	-----

श्लोक.	पृष्ठ.	श्लोक.	पृष्ठ.
३३ ददतु ददतु गाली ...	२३२	३४ भव्यं भक्तं ततः किं	२३३
न.		३५ भूः पर्यको निजभुज.	२३३
१२ न भिक्षा दुष्प्रापा पथि.	२२३	२५ भिक्षाहारमदैव्य.	२२९
१३ नो खङ्गप्रविदारिताः	२२३	२६ भोगास्तुक्तरङ्ग	२२९
प.		व.	
१४ परिभ्रमसि किं वृथा	२२४	१९ यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न	२२६
१५ पार्णि पात्रयतां निसर्गं	२२४	२० ये संतोषसुखप्रमोद	२२६
१६ पातालान्न विमोचितो	२२५	व.	
फ.		२१ वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य	२२७
१७ फलं स्वेच्छालभ्यं. ...	२२५	ख.	
२९ फलमलमयनाथ	२३०	२२ समारंभ भग्नाः	२२७
ब.		२८ सा रम्या नगरी	२३०
२७ ब्रह्मोक्षादि मरुद्गणां	२२५	३८ स्वादिष्टं मधुनो	२३४
भ.		३७ स्थितिः पुण्ये रण्ये	२३४
१८ भिक्षा कामदुष्पाधेनुः	२२६	३६ संमोदयन्ति मदयन्ति	२३३
		२३ सिंहोबलीद्विरदशकर.	२२७

રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ

પરોપકારથી જેમ વિક્રમાદિત્ય, તેમજ વિદ્યા અને વૈરાગ્યથી ભરધરી અથવા રાજર્ષિ પ્રવર ભર્તૃહરિ, લોકકથામાં બહુ પ્રખ્યાત છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શતકત્રય અથવા શતકચતુષ્ઠયથી ભગવાન ભર્તૃહરિનું કવિત્વ પંડિતોમાં બહુ પ્રિય છે. જેનાં ચરિત્ર અને કવિત્વ માટે લોકકોતુક આટલું ઉત્તેજિત રહે છે, તે રાજર્ષિ પ્રવરનું સમ્રમાણ્ય જીવનવૃત્ત થોડું જ જણાયેલું છે અને અઘાપિ પણ તત્સંબંધે વિદ્વાનો નવીન શોધ અને અનુમાનો કરતાં જ રહે છે. શતકચતુષ્ઠયના મુદ્રણ સાથે તેમના જીવનવૃત્ત, કાળ અને કર્તૃત્વ માટે વિદ્વાનોએ કરેલી શોધનો લાભ ગુન્ગર વાચકોને આપવો ઉચિત હોવાથી, તેનું નીચે પ્રમાણે સમ્રમાણ્ય વિવેચન કરીશું.

શતકોનો કર્તા કોણ ?

નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન એમ ચાર શતકો બનાવનાર કોણ એને માટે ઘણી શોધખોળ ચાલે છે. અસલનાં જૂનાં પુસ્તકો જોઈ, તે ઉપરથી શતકના કર્તાનો કાળ અને જીવનવૃત્ત કાઢવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે, પણ તે સધળા હજી આનુમાનિક છે. કોઈ આ બાબત વિષે એક વાત કહે છે તો બીજે તેથી ઉલટી જ બીજી વાત કહે છે અને તેથી જેમ ઘણા ખરા સંસ્કૃત પુસ્તકોના કર્તા કોણ તથા તેઓ ક્યારે થયા, તે બાબત જેમ અચાત રહી છે; તેવી જ રીતે આ શતકોના કર્તા માટે પણ છે. આવા જ બધને લીધે એમ કહેવામાં આવે છે કે, સાધનાચાર્ય, જે વેદોનો બાળ્યકાર છે, તેના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે, મારું પુસ્તક ઘણો વખત જતાં નાશ થઈ જશે; તેથી તેણે પોતાનાં પુસ્તકોની પ્રતો જૂદે જૂદે કેદાણે મટાવી

હતી, કે જેથી તેનો નાશ થઈ જાય નહિ. આજ પ્રમાણે ચાર શતકો, પણ બે હજાર વર્ષ થવા છતાં નાશ પામ્યાં નથી. હવે આ રત્નસમાન ચાર ઝુમખાઓનો કર્તા કાણુ છે, તે આપણે જાણવું જોઈએ.

ભર્તૃહરિ રાજા

શતકોનો કર્તા કાણુ? આ બાબત વિષે ધણાં મતમતાંતરો છે, પણ આખરે એમ જ પૂરવાર થાય છે કે, આના કર્તા ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ. કોલજીક સાહેબ કહે છે કે, કોઈ કવિએ ભર્તૃહરિના નામથી આ શ્લોકો રચેલા છે, જે ત્રણ અથવા ચાર, સો સોના સમવાયમાં છે. મીં કોલજીક આ બાબત વિષે બીજી કાંઈ સાબીતિ આપતા નથી; પણ તેમ માનવાનું કારણ એવું જણાવે છે કે, વિદ્યા અને લક્ષ્મીને પરસ્પર વૈર હોય છે અને ભર્તૃહરિ, કે જે આવો મોટો માળવાનો રાજા હતો, તેનામાં વિદ્યા સંબંધી આવા ઉત્તમ ગુણો કેમ સંભવે? આ બાબતમાં તેમની ભૂલ છે. ધણા દેશોમાં આવા દાખલા જોવામાં આવે છે, કે જ્યાં વિદ્યા અને લક્ષ્મી જોડાયેલાં હોય છે. કાદમ્બરી અને દશકુમાર ચરિત્રના કર્તા મોટે પણ આવો જ અપવાદ છે. ભોજ, શૂદ્રક, રાજશેખર વગેરે ધણા કવિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, કે જેઓ વિદ્યાવાન તેમ જ ધનવાન હતા અને તેવી જ રીતે ભર્તૃહરિ વિષે પણ હોવું જોઈએ.

સ્વાતુલભવ કથન

ભર્તૃહરિ જે સમૃદ્ધિમાન હતા, તેમનામાં કવિત્વની પણ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ હોય, તે વાર્તા અશક્ય નથી. શૃંગારશતક તેમણે પોતાની યુવાવસ્થામાં રચેલું હોવું જોઈએ અને નીતિ તથા વૈરાગ્ય જ્યારે રાણીના બ્યભિચારથી ખિન્ન થઇને રાજ્યપાટ છોડી દઇને ચાલ્યા ગયા ત્યારે રચેલાં હોવાં જોઈએ. અને વિદ્યાન શતક તેનો કાશી નિવાસ અને તીર્થાટન દર્શાવે છે. આ સઘળી વાત નીતિશતકના બીજા શ્લોક ઉપરથી ઉપજવી શકાય છે.

એમાં કવિ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના પ્રીતિના બેદને ધિક્કારી ખિન્નતા દર્શાવે છે. જો કોઈ બીજો જ માણસ શતકનો કર્તા હોય તો તેને ભર્તૃહરિના સાંસારિક અનુભવની વાતનું સ્મરણ થાય નહિ.

શતકોની રચના

મી. બોલન અને બીજાઓનું કહેવું એમ છે કે, શતકત્રય અથવા ચતુષ્ટય ભર્તૃહરિએ કાવેલાં નથી, પણ બીજાઓના શ્લોકોને એકઠા કરી સંગ્રહેલા છે. આમ કહેવાને બે કારણો આધારભૂત છે.

(૧) શતકમાં વિચારોની પરંપરા ચાલતી નથી.

(૨) શતકમાં શકુન્તલા, મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, દશરૂપક તથા પંચતંત્ર વગેરેમાંના શ્લોકો જોવામાં આવે છે.

આ બે કારણોમાંનું પહેલું કારણ માનવા લાયક લાગતું નથી, કારણ કે વર્ણસ્વર્થ, મીઠ્ઠન, શેકસ્પિયર વગેરે પાશ્ચાત્ય કવિઓના ગ્રંથોમાં પણ વિચારપરંપરા જણાતી નથી. જેમ શતકમાં દરેક શ્લોકનો સંબંધ તે જ શ્લોકમાં પૂરા થાય છે, તેમ જ શેકસ્પિયરના 'સ્ટેન્ડ-અ'માં પણ બનેલું જોવામાં આવે છે; અને પંડિત જગન્નાથના બનાવેલા ભામિનીવિલાસમાં પણ એમ જ છે. ભર્તૃહરિ વિષે પણ એમ જ હોવું જોઈએ—જેમ જેમ તેમના મનમાં વિચારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ દર્શાવતા ગયા છે.

બીજું કારણ પણ તેવી જ રીતે શંકનીય છે. કારણ કે, આમાંના ઘણા જ થોડા શ્લોકો બીજા ગ્રંથોમાં માલમ પડે છે અને કાલિદાસ સિવાય બીજા કર્તાઓ, કે જેમના શ્લોકો શતકમાં માલમ પડે તેઓ ભર્તૃહરિ પછી થઈ ગયેલા છે, માટે તે શ્લોકો પ્રશ્નિત જ હોવા જોઈએ. વળી શૃંગારશતકના ૧૬ માં શ્લોક વિષે બહુ શક છે. 'બનાગ્રાત્' આ શ્લોક શકુન્તલામાં છે, તેમજ ભર્તૃહરિકૃત શતકમાં પણ એક જ હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલો છે. શતકના મુખ્ય ત્રણસો શ્લોકો હતા, પણ હાલમાં લગભગ ચારસો માલમ પડે છે. બીજા શ્લોકો જેમ તેમાં વધાર-

વામાં આવ્યા છે, તેમ આ સંશયી શ્લોક પણ સા માટે વધારવામાં આવ્યો ન કહેવાય ?

ભર્તૃહરિવિષે લોકકથાઓ

(૧) ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યના વડા ભાઈ હતા કે, જે વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જયિનીને રાજ્ય હતો તથા જેનાથી સંવત્ શરુ થયેલો છે. (૨) ભર્તૃહરિનું મન રાણીના કુછંદસંબંધી સંસારી ખટપટને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયું, તેથી તેમણે રાજ્યપાટ છોડી દઈ વૈરાગ્ય લીધો. (૩) એમણે પતંજલિ મહાભાષ્ય ઉપર એક લાખ કારિકા બનાવેલી કહેવાય છે. (૪) એ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તા કહેવાય છે. (૫) એમણે રાહત કાવ્ય રચેલું છે. (૬) એ ત્રણ શતકો તેમજ વિશાનશતકના પણ કર્તા છે. (૭) એ કાલિદાસના સમકાલીન હતા અથવા પૂર્વકાલીન હતા. (૮) વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમાંના એ એક હતા. (૯) એ મોટા હઠયોગી મત્સ્યેન્દ્રનાથ તથા ગૌરક્ષનાથના વખતમાં થઈ ગયા છે અને તે ચરપટીનાથના શિષ્ય હતા.

ભર્તૃહરિની સ્થિતિ

સત્રળાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો જોતાં માલમ પડે છે કે, ભર્તૃહરિ બહુ માનનીય તથા લોકપ્રિય હતા. એ એક સરદાર નહિ, પણ મોટા સમૃદ્ધિમાન રાજ્ય હતા. ચાર હરિ જેવા એનામાં ગુણો હતા. બહાદુરીમાં હરિ-વિજય જેવા, યતિમાં હરિ-ઋષભ પુત્ર જેવા, સંપત્તિમાં હરિ-ઈંદ્ર સમાન તથા સૌંદર્યમાં હરિ-સૂર્ય સમાન હતા. આ ચાર પ્રકારના ગુણોવડે તે એક સાધારણ માણસ નહિ, પણ વિદ્યા તથા શક્તિથી એક માનનીય પુરુષ હતા.

ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતા. કેટલાક એમ માને છે કે, ભર્તૃહરિએ કેટલોક વખત જંબુગઢમાં રાજ્ય કર્યું, ત્યારબાદ પોતાના ભાઈનું વીરત્વ જોઈ, તેણે તે જગ્યા છોડીને ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું અને પાછળથી પોતાની સ્ત્રીના બળિચાર કર્મથી રાજ્યપાટ છોડી દઈ, ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને સોંપીને પોતે સાધુ થયા.

ભર્તૃહરિના સંસારત્યાગ

મી० આઠવલેના એક મેન્ડુસ્કીપ્ટમાં જણાવવામાં આવેલું છે કે, સુમન્ત નામના યોગીએ રાજને અમૃત ફળ ખાવા આપ્યું; રાજાએ પ્રેમથી ધાર્યું કે, મારી સ્ત્રી અમર રહે, તેથી તેણે તેણીને આપ્યું; તેણીએ પોતાના ચાર અશ્વપાલને આપ્યું અને અશ્વપાલે લઈ, તે ફળ, પોતાની રાખેલી ગુણિકાને આપ્યું અને ગુણિકાએ તે સુમન્તને પાછું માનને ખાતર આપ્યું અને સુમન્તે પાછું રાજને આપ્યું. રાજને આ ફળ જોઈને બ્રમ થયો, તેથી તેણે તપાસ કીધી. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે, રાણીએ તે ફળ અશ્વપાલને આપ્યું હતું. આપરથી ભર્તૃહરિએ તે ફળ પોતે ખાઈ સંસારત્યાગ કીધો. એ પ્રમાણે સંસારત્યાગ કીધા પછી તેણે વૈરાગ્યશતક બનાવ્યું.

રાણી પણ લજ્જા તથા ખેદથી મહેલ તજી જંગલમાં ગઈ અને ત્યાં મરણ પામી. ત્યાર બાદ રાજાને ચરપતિનાથ નામના બ્રાહ્મણ મળ્યો, તેણે રાણી આગલા જન્મમાં કાણું હતી, તે વાત સવિરતર કહી સંભળાવી. ચરપતિએ કહ્યું કે, રાણી પદ્માક્ષી આગલા જન્મમાં ગુણિકા હતી. તેણે ચારને મળવા વાસ્તે વચન આપ્યું હતું, પણ મળી શકી નહીં, તેથી તે ચાર તેના વિરહથી મરી ગયો. અને તે ગુણિકા તે આ જન્મમાં રાણી પદ્માક્ષી થઈ તથા તે ચાર અશ્વપાલ થયો; માટે તમારે ગુસ્સે થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. હું પદ્માક્ષીને સજીવન કરું છું. વીશ વર્ષ સુધી તમે તમારી સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવી સંસારત્યાગ કરીને જંગલમાં આવજો. આ પ્રમાણે પદ્માક્ષીને તેણે સજીવન કીધી. તે પદ્માક્ષી રાણી, પિંગલાને નામે વિખ્યાત થઈ છે. પછી રાજા તથા રાણી પોતાને સ્થાને પાછાં ફર્યા. એક વખત રાજા સિકાર કરવા ગયો, ત્યાં તેણે એક હરણનો સિકાર કર્યો; ત્યારે મરણ પામેલા હરણનાં શિંગડાનાપર મસ્તક મૂકી હરણી પણ શોકથી મરણ પામી. રાજાએ કહ્યું કે, મુંગાં પ્રાણીમાં પણ કેટલો બધો પ્યાર છે! તે

સાંભળી પિંગલા રાણી બોલી કે, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; એથી માત્ર એટલું જ માલમ પડે છે કે, સ્ત્રીએ પણ પોતાના સ્વામી તરફ આવી જ રીતનો ભક્તિભાવ દર્શાવવો જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું મૃત્યુ સાંભળી પોતે મરણ પામે છે, તે સ્ત્રી ખરી સાધ્વી હોવી જોઈએ. રાજા આ વખતે કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ રાણીનું પારખું જોવા એક દિવસ પોતાના મરણ સંબંધી ખોટી ખબર તેને મોકલી. રાણી તત્ક્ષણે મરણ પામી; અને રાજા અપરોક્ષ પ્રેમનું સ્વરૂપ જોઈ ગાંડો બની ગયો. અને રાજ્ય છોડી ચાલી નિકળ્યો. ભટકતાં ભટકતાં એક વખતે તેને ગોરક્ષનાથ મળ્યા. ગોરક્ષનાથે પોતાનું કમંડળ પથ્થર ઉપર પછાડી તેની સામે ભાંગી નાંખી તેને માટે શોક કરવા માંડ્યો. રાજાએ કહ્યું તમારું કમંડળ તમને ખીજું આવી મળશે; પણ મારી પિંગલા મને કંઈ પાછી મળી શકવાની છે? ગોરક્ષનાથે પોતાની દેવી શક્તિથી પિંગલાના જેવી સેંકડો સ્ત્રીઓ તેની સન્મુખ ખડી કરી. આથી રાજાનો શોક દૂર થયો તથા વિક્રમાદિત્યને માળવાની ગાદી સોંપી, પોતે યોગી તરીકે જીંદગી ગુજારવાને જંગલમાં ગયો.

પરંતુ આ કથાથી મી. બોલન જુદું જ કહે છે, તેના લખવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિને ૩૦૦ રાણીઓ હતી અને તે ઘણી જ વ્યભિચારી જીંદગી ગુજારતો હતો. એક વેળા તેના બાપે આવી ચાલ માટે કપડો આપવાથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો અને ખીજા ગ્રંથોમાંથી સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરીને શતકો બનાવ્યાં. આ ઇતિહાસપરથી હરિહરોપાખ્યાયે ભર્તૃહરિનિર્વેદ નામનું નાટક રચ્યું છે.

શતકો તથા વાક્યપદીયનો કર્તા એક કે ભિન્ન?

પતંજલિ મહાભાષ્યનો ટીકાકાર કૈયટ પહેલાં યર્થ ગયેલો માલમ પડે છે. કારણ કેયટ પોતાના મહાભાષ્યપ્રદીપમાં, વાક્યપદીય વિષે વર્ણન કરે છે અને તેનું હરિકારિકા એવું નામ આપે છે.

આથી પતંજલિ તથા કૈમટ, વિક્રમાદિત્યની પહેલાં ઘણા જૂના થયેલા માલમ પડે છે; કારણ કલિદાસના વખતનાં કેટલાંક વ્યાકરણનાં રૂપાખ્યાનો તેના પહેલાં ઘણાં લાંબા વખત થયા વાપરવામાં આવતાં હતાં. વળી શતકોનો કર્તા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં થયો છે, માટે વાક્યપદીયનો કર્તા તે જ ભર્તૃહરિ શતકનો કર્તા હોવો જોઈએ નહીં. વળી ધર્તિસગ નામનો એક ચીનનો મુસાફર સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, જેના કહેવામાં એમ છે કે, વાક્યપદીયનો કર્તા એક બુદ્ધ ધર્મનો હતો અને વાચસ્પતિ મિશ્ર નામનો એક લેખક, જે અગ્ની-આરમા સૈકામાં થયો હતો, તેના કહેવા પ્રમાણે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ વેદબાણ એટલે બુદ્ધ ધર્મનો હતો. પણ આ શતકોનો કર્તા બૌદ્ધ ધર્મનો હોય, એમ લાગતું નથી, પરંતુ આ બન્નેના કર્તા જૂદા જૂદા હોવા જોઈએ.

ભટ્ટિકાવ્ય તથા શતકોના કર્તાવિષે ચાલતો ભ્રમ

ભટ્ટિકાવ્યમાં રામનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. તેના બાવીશ સર્ગ છે. તેમાંના દરેક સર્ગ વ્યાકરણના રૂપોથી ભરેલા છે. કેટલાક ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, પણ તે ખરું નથી. ત્યારે કોઇના માનવામાં આવશે કે, જે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા છે તે જ વાક્યપદીયનો કર્તા હશે; કારણ બેઉ કર્તાઓ વ્યાકરણ સંબંધી ઘણી ચર્ચા ચલાવે છે. પણ તેમાં ભૂલ છે. કેમ કે વાક્યપદીયનો કર્તા બૌદ્ધ મતનો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા બૌદ્ધ મતનો ન હતો. જે તેના કાવ્યમાં રહેલા રહસ્યપરથી જણાઈ આવે છે. બીજું શતકોનો કર્તા ઉજ્જયિનીમાં રહેતો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા વલ્લભીમાં રહેતો હતો. હવે વલ્લભીનો રાજ્યકર્તા શ્રીધરસેન ઈ. સ. ૫૦૦ માં થયો છે અને શતકોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે થયેલો લાગે છે. વળી ભટ્ટિકાવ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યાકરણ દોષ માલમ પડતા નથી; અને શતકમાં વ્યાકરણ દોષો ઘણાં ઠેકાણે જણાય છે. આ

સમજા ઉપરથી ભટ્ટિ તથા શતકોના કર્તા જૂદા જ હોવા જોઈએ. કેટલાએકનું માનવું એમ છે કે, ભટ્ટિ નામનો ભર્તૃહરિનો છાંદસો હતો તથા કેટલાક તેને, તેનો ભાઈ બનાવે છે. છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે, આ બેઉ કાવ્યના કર્તા જૂદા જૂદા છે. તેમ જ રાહતકાવ્યનો કર્તા પણ શતકોનો બનાવનાર ન હોવો જોઈએ. એ અન્ય બાવીશ શ્લોકનો છે, જેમાં બ્યાકરણ સંબંધી કેટલાંક ઉદાહરણો આપેલાં છે, માટે શતકો તથા રાહતકાવ્યના કર્તા જૂદા જ હોવા જોઈએ.

શતકો તથા વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા

બીજું વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, એમ કેટલાએક માને છે. કારણ બેઉમાં એટલે વિજ્ઞાનશતક તથા વૈરાગ્યશતકમાં એક જાતના વિચારો પ્રદર્શિત કીધેલા છે; વેદાંતજ્ઞાન પણ બેઉમાં એક જ રીતનું છે; શબ્દોનું પણ સામ્ય છે. છતાં બારીકીથી પરીક્ષા કરતાં માલમ પડે છે કે, વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા કાઈ આધુનિક હોવો જોઈએ, એવું કેટલાએક પંડિતો કહે છે. વિજ્ઞાનશતકમાં કેટલાક ઘણા જ કઠણ શબ્દો છે. જેવા કે ઉત્ક્રાન્તિ-માજઃ=માનવી પુરુષો, પ્રાણેયાચ્છલઃ=હિમાલય, સુપર્વસ્રવન્તી=ગંગા. બાવી રીતના શબ્દો, નીતિ તથા વૈરાગ્ય બન્ને શતકમાં જોવામાં આવતા નથી. બન્ને અન્યોમાં વિચારનું એકય છે, પણ વિજ્ઞાનશતકની ભાષા કઠણ છે અને ત્યારે બીજાં શતકોની ભાષા ઘણી જ સરળ છે. જેમકે યસ્યાસ્તિ વિત્તં એ શ્લોક વૈરાગ્યમાં આપેલો છે. એની ભાષા જોશો તો ઘણી જ સાદી અને સરળ છે. આ વિચાર દર્શાવનારો વિજ્ઞાનશતકમાં એક શ્લોક છે. જેમકે,

બાઘયઃ કશ્ચિદપખ્વિતોઽપિ વિદુષાં સેવ્યસ્સદા ધાર્મિકો

વિશ્વેષામુપકારકો મૃગદશામાનન્દકન્દાકરઃ।

કર્પૂરચુતિકીર્તિભૂષિતહરિદ્રૂમખંડલે ગીયતે

શશ્વદ્રન્વિજનૈર્મહીતનુશ્રુતઃ પુણ્યૈર્ન કસ્યોદયઃ ॥

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય જો કે, ઉપરના શ્લોકના જેવું જ છે, છતાં આ બીજા શ્લોકની ભાષા સાંભળવામાં જરા કઠોર લાગે છે. અને ગ્રન્થોમાં શંકર વેદાન્તજ્ઞાન પ્રદર્શિત કીધેલું છે. તે ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે, આ શતકનો કર્તા, શંકરાચાર્યના પછી હોવો જોઈએ. પણ શંકરાચાર્યના વખતમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો જેવા કે તુરીય, કૂટસ્થ, ગગન, નગર વિજ્ઞાનશતકમાં દેખાય છે, પણ નીતિ, વૈરાગ્ય તથા શૃંગાર, ત્રણ શતકોમાંના એકમાં તેવા શબ્દો દેખાતા નથી. આપરથી જણાય છે કે, નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્યશતકોનો કર્તા શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાનશતકમાં કેટલાક શ્લોકો છે, જેમાં યવન લોકોને વાસ્તે કહેવામાં આવ્યું છે. પણ શતકત્રયમાં કોઈ ઠેકાણે યવન લોકોનું નામ જેવામાં આવતું નથી. હવે જો બેઠિના કર્તા એક હોય તો અને ગ્રન્થોમાં તત્સંબંધી નામો હોવાં જોઈએ. બીજું વિજ્ઞાનશતકમાં પહેલાં શ્લોકમાં ગણપતિની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે શતકત્રયમાં ત્રણદેવમાંના એક દેવની સ્તુતિ ન કરતાં, ફક્ત બ્રહ્મની સ્તુતિ કરી છે. બીજું વિજ્ઞાનશતકના શ્લોકો મોટાવૃત્તના છે અને શતકના શ્લોકો ધણા જ નાના વૃત્તના છે. જેવા કે ‘અનુષ્ટુપ્, આર્યા, દ્વિવજ્રા’ તથા ‘ઉપજાતિ’ વ્રતના છે. વળી શતકમાં દશાવતાર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરેનાં નામો જણાય છે અને શિવભક્તિપર ખાસ કહેવામાં આવેલું છે. વિજ્ઞાનશતકમાં ચક્રપાણિ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરંગ, ગોપાલ, સુકુન્દ વગેરેની સ્તુતિ છે, કોઈ અમુક દેવની ખાસ સ્તુતિ જણાતી નથી. અગર જો વિજ્ઞાનશતકમાં શતકત્રયની માફક ધણા જ ઉચ્ચ વિચારો પ્રદર્શિત કીધા છે અને તે જો કે સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણી ઉચ્ચ પ્રતિનું પુસ્તક છે, તો પણ એ બેઠિના કર્તા એક નથી એમ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે.

કાલિદાસ તથા ભર્તૃહરિની સમકાલીનતા
ધણાનું ધારવું એવું છે કે, કાલિદાસ અને ભર્તૃહરિ એક જ

વખતમાં થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. બીજું કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં આવે છે. ભર્તૃહરિ જો વિક્રમાદિત્યના ભાઈજ હોય તો એક જણ એક જ વખતમાં થયેલા હોવા જોઈએ; તેમાં ભર્તૃહરિ પ્રથમ થયેલા હોવા જોઈએ. પણ મી. નંદાગીર-કર તથા મી. તિલંગ વગેરેનો એવો મત છે કે, કાલિદાસ પછી ભર્તૃહરિ થયેલા હોવા જોઈએ. કારણ કાલિદાસે પોતાના ગ્રંથોમાં ક્રિયાપદની અન્દર લુહ્, લિટ્ વગેરેપર પૂરતું ધ્યાન ન આપતાં ગમે તેમ ક્રિયાપદો વાપર્યાં છે, છતાં શતકોમાં એવું જોવામાં આવતું નથી. ઘણા જૂના વખતમાં વ્યાકરણ બાબતમાં ક્રિયાપદો સંબંધી ખાસ ધ્યાન આપતા ન હતા, તેપરથી કાલિદાસ પહેલા હોવા જોઈએ. બીજું ડા. ભાઉ દાજીનું ધારવું એમ છે કે, વિક્રમાદિત્યની દરબારમાંના નવ રત્નોમાંનું એક રત્ન તે ભર્તૃહરિ હતા. પણ ભર્તૃહરિ એ નવ રત્નમાં હોય તો વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમાં તેમનું પણ નામ હોવું જોઈએ, તે કેમ નથી?

धन्वंतरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकुवेतालमहषटखर्परकालिदासाः ।

રવ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાર્યાં રત્નાનિ વૈ વરચર્ચિર્નૈવ વિક્રમસ્યા ॥

આ શ્લોકમાં વિક્રમાદિત્યની દરબારના નવ કવિરૂપી રત્નોનાં નામ છે, તેમાં ભર્તૃહરિનું નામ નથી. ત્યારે ભર્તૃહરિ કેમ નવ રત્નોમાં કહેવાય? આ સઘળાપરથી જણાય છે કે, ભર્તૃહરિ વિક્રમના ભાઈ હોવા જોઈએ અને વિક્રમના સમય પૂર્વે થયેલા માટે રત્ન ગણાય તો બાધ નથી.

ભર્તૃહરિ મહાન યોગી હતા. ઉજ્જયિની શહેરની પડોશમાં એક ગુફા છે કે, જે ભર્તૃહરિ ગુફાના નામથી ઓળખાય છે. લોકોમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે, આ ગુફામાંથી કાશી જવાનો રસ્તો હતો. હાલમાં તો તે રસ્તો જણાતો નથી, પણ ગુફા જ છે. ભર્તૃહરિની બેન મૈનાવતીને ગોપીચંદ નામનો પુત્ર હતો, કે જેનું નામ આપણે ગોરક્ષનાથ તથા મત્સ્યેન્દ્રનાથના સંબંધમાં સાંભળીએ છીએ. ગોરક્ષનાથ તથા ચરપટીનાથ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં

હશે કે નહિ, તે બાબતમાં ધણાઓને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબત વિષે એવું સમાધાન થઈ શકે છે કે, કાં તો વિક્રમાદિત્યના વખતથી જેમ શંકરાચાર્યની ગાદી હજી સુધી ચાલે છે અને તે ગાદીપર જે આવે છે તે સર્વ શંકરાચાર્યને નામે ઓળખાય છે, તેમ આ મહાન્ તપસ્વીઓનો પણ જૂનો પંથ હોવો જોઈએ, જે પ્રથમ પુરુષના નામથી ઓળખાઈ આવતા હશે.

ચાર શતકોનું રહસ્ય તથા જ્ઞાન

ચાર શતકો ભર્તૃહરિએ કયે કયે વખતે લખ્યાં હશે, તે બાબતમાં એમ લાગે છે કે, શૃંગારશતક પહેલું લખેલું હોવું જોઈએ. કારણ કે શૃંગારશતકમાં જીવાનીમાં માણસની મનોવૃત્તિ તથા કામાસક્તપણું કેવી રીતનું હોય છે, તે બાબત વર્ણવેલી છે. શૃંગારશતકમાં સ્ત્રીસૌંદર્ય, તેઓની પ્રકૃતિ, તેઓના હાવભાવ તથા માણસના મનમાં તેથી કેવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે, તે બાબત વર્ણવી છે. આ સાથે તેમાં જૂદી જૂદી ઋતુઓનું વર્ણન આપેલું છે. કવિ, શૃંગારમાં સૌથી દૃઢ અંતઃકરણના પુરુષને પણ સ્ત્રીસૌંદર્યથી કેવી અસર થાય છે અને કામના શરના ભોગ કેમ થઈ પડે છે, તે બાબત વર્ણવે છે. તેમ છતાં વારાંગના પર તિરસ્કારથી જૂવે છે. વળી માણસ કેવા નિર્બળ હોય છે કે, જે અબળા એટલે બળ વિનાની તેને શરણે જાય છે તથા જે માણસ સ્ત્રીના મોહબાણથી કદી પણ વિધાતો નથી, તેનાં વખાણ કરે છે. બીજું શતક નીતિશતક છે. તે શૃંગાર પછી રચાયેલું હોવું જોઈએ; કારણ કુદરતી જ છે કે, માણસ નાનપણમાં કુછંદી હોય છે, વયલી વયમાં દુનિયાદારીના વ્યવહારમાં પડવાથી તે બાબતની કુશળતા મેળવે છે અને નીતિ શુ છે, અને કેવી રીતની છે તે શીખે છે. મૂર્ખ માણસને ઠેકાણે લાવવામાં કેટલું દુઃખ છે તે, લોભી માણસો ધનસંચય કરવાને કેવા કેવા ઉપાયો યોજે છે તે, આ દુનિયામાં મનુષ્યની વર્તણૂક કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે અર્થાત્ કાષ્ટને વચન આપી તે પ્રમાણે કરવાથી માણસની

ઉત્તમતા, વિદ્યાની કીર્તિ, સ્વાત્માભિમાન, કીર્તિ, ધૈર્ય તથા મોટા મનપણું કેવું છે, તે બાબત નીતિમાં વર્ણવી છે. બીજું નીતિમાં દરેક ધર્મને મળતા આવતા દુનિયાદારીના શું શું નિયમો છે, તે વર્ણવ્યા છે. જેવા કે ઉદ્યોગની અગત્યતા, સન્મિત્રનું લક્ષણ, ઉદારમનવાળાની તથા હલકા મનવાળાની વર્તણૂકની સરખામણી—આ પ્રકારની તથા બીજી એવી જ રીતના શ્લોકો જે દુનિયાના માણસને હમેશાં લાગુ પડે તેનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં નીતિશતક એ એક ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન ગ્રંથ છે. ત્રીજું એટલે છેલ્લું બનાવેલું વૈરાગ્યશતક હોવું જોઈએ; કારણ કે એ શતકમાં જે માણસો સંસારાર્ણવથી કંટાળી ગયલા હોય છે અને જેઓ દુનિયાની સાથે સંબંધ ન રાખતાં કેવળ ઈશ્વરપરાયણ રહેવા માગે છે તે વિશે વ્યાખ્યાન છે. લોબીજનો હાસ્યપાત્ર છે, દાનીજનોનું માત્સર્ય નિંદનીય છે, ગમે એવો દુઃખ મનનો હોય પણ સંસારની માયામાં લોભાઈ રહે છે, જગતના નિયંતા, સર્વ વ્યાપક ઈશ્વરપર પરમભક્તિ આદરવી, સધળી સાંસારિક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તથા તેનું જ નિરંતર ભજન કરવું અને માણસ કેવી રીતે નિર્વાણ અર્થાત્ ઈશ્વરનામાં તક્ષીન થાય છે, તે બાબત વૈરાગ્યમાં વર્ણવી છે. વૈરાગ્ય પછી વિજ્ઞાન આવે છે, તે ભર્તૃહરિની પરમહંસ દશા દર્શાવે છે, એમાં વેદાંત સાથે તીર્થ-માહાત્મ્ય પણ જોવામાં આવે છે, અને તે તેણે કરેલું તીર્થાટન બતાવે છે. તે શાંત રસથી ભરપૂર છે.

ભર્તૃહરિનો ધર્મ

કેટલાક એમ કહે છે કે, ભર્તૃહરિ યૌદ્ધ ધર્મ માનતા હતા. પણ તે વાત વિષે કાંઈ પણ પુરાવો નથી. સધળાં પ્રાણીમાત્રપર દયા રાખવી, એવો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યમાં છે. પણ તે એવી રીતનો છે કે, જે પ્રકારનો ઉદ્દેશ આપણે સધળા ધર્મોમાં જોઈએ છીએ. શતકોનાં તત્ત્વો એવી રીતનાં છે કે, જે તત્ત્વો સધળા ધર્મનાં માણસોને માનનીય થાય. ભર્તૃહરિએ અદ્વૈતવાદ વિષે ઘણું લખેલું.

છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે, એ એક મોટા અદ્વૈતવાદી તથા શિવભક્ત હતા. ખીન્ન એ મહાન્ યતિ હોવા જોઈએ. કારણ વૈરાગ્યશતકનો મુખ્ય ભાગ જીનિદા, સંતોષ અને ઈશ્વરીગ્ધાન છે. લોકો સંસારરૂપી મોહજાળમાં ફસાયલા હોય તેને વૈરાગ્યશતક એ નકામું ટાયલા જેવું લાગે પણ જેણે સંસારનો ત્યાગ કીધેલો છે તથા જે પોતાનો વખત હમેશા ઈશ્વરચિંતનમાં ગાળે છે તેને વૈરાગ્યશતક અમૃતનો ઘુંટડો છે; કારણ આપણા કવિએ જે રાત્રિની ચંદની વિષે વર્ણન આપેલું છે તથા શાંત રાત્રિમાં નદી આગળના દેખાવો કેવા મનોહર લાગે છે તે બાબત, જેઓએ ગંગા નર્મદા વગેરેની પ્રદક્ષિણા કીધેલી હોય છે તેઓને કુદરતના દેખાવો જોઈને આપણા કવિનું વર્ણન સ્મૃતિમાં આવે છે.

ભર્તૃહરિના સમય

ભર્તૃહરિ અને તેની કવિતા વિષે ઘણું કહેવાઈ ગયું. હવે એ ભર્તૃહરિ ક્યારે થયા, તે જાણવું જોઈએ. આ બાબત એ કારણોથી પૂર્ણ રીતે જણાય એમ છે. બાહ્ય પ્રમાણ તથા આંતર પ્રમાણ. હવે આંતર પ્રમાણમાં શતકોમાં કવિ પોતાનાં ચરિત્ર વિષે જરા પણ કહેતા નથી, કે જેનાપરથી તેના કાળનો નિર્ણય કરી શકાય. માટે જે કાંઈ પુરાવો આપણે એકઠો કરીશું તે બહારનાં પ્રમાણો લઈને સાબીત થઈ શકશે. સધળાને માલમ છે કે, ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યના ભાઈ હતા અને આ બાબત વૈતાળપચ્ચીશી તથા સિંહાસન બત્રીશીમાંથી પણ મળી આવે તેમ છે. આમણે મુખ્ય સાબીત કરવાનું એ છે કે વિક્રમાદિત્ય ક્યારે થયેલો હોવો જોઈએ? વિક્રમાદિત્યનો સમય શોધવો ધણું જ સુલભ છે. કારણ સંવત્ એના વખતથી ચાલુ થયો છે. હાલમાં ૧૯૭૭ નું વર્ષ ચાલે છે; અને એના ઉપરથી આપણા કવિના સમયપર જરા અજવાળું પડશે. વિક્રમાદિત્યથી સંવત્ ચાલ્યો છે, આ બાબત વિષે કેટલાકોને શક છે. ડાકટર કર્ન, પ્રોફેસર એક્સ-

મુલર વગેરેના ધારવા પ્રમાણે ક્રાઇસ્ટના ૫૬ કે ૫૭ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઈ રાજા જ થયો નથી.

મી० ફરગ્યુસનના ધારવા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યનો સંવત્ત જે ક્રાઇસ્ટના પહેલાં ૫૬ માં વર્ષમાં શરુ થયો, તે શકનું નામ કોરરની મહાન્ લડાઇના નામથી પશું. કારણ તે લડાઈ ઈ.સ. ૫૪૪ માં થઈ હતી, જે લડાઈમાં ઉજ્જયિનીના વિક્રમ હર્ષે, મ્હેન્દ્રાને મારીને હાંકી કહાણા હતા. તે વિક્રમના નામથી શકનું નામ વિક્રમ સંવત્ત પશું. ઈ. સ. ૫૪૪ માં ૫૬ વર્ષ ઉમેરીએ તો ૬૦૦ થાય, એટલે કે (૬×૧૦૦) માં તે નવા શકને જોડી દેવાથી ક્રાઇસ્ટ પહેલાં ૫૬ વર્ષથી સંવત્ત થયો. ડાકટર કર્નનું મત એમ છે કે, વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં વર્ષમાં થયો ન હતો. પણ ઈ. સ. ૭૮ માં થયો હતો. મી० તિલ્કે પણ તેને અનુમોદન આપેલું છે. પરંતુ નીચેની સાબીતિપરથી તે માનનીય લાગતું નથી. મેરુતંગાચાર્ય, કે જે એક જૈન પંડિત હતો અને જેણે એક પદાવલિ રચી છે, તેણે તેમાં લખેલું છે કે, શાલિવાહનના શક પહેલાં વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા થઈ ગયો હતો અને તેણે ૧૩૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. કથાસરિત્સાગરમાં આવું જ વર્ણન આપેલું છે. આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આર્ય લોકમાં શક પ્રવર્તાવનારા ૭ થઈ ગયા છે. જેમ કે,

યુધિષ્ઠિરો વિક્રમશાલિવાહનોૃ તતો નૃપઃ સ્યાદ્વિજયામિનન્દનઃ ।

તતસ્તુ નાગાર્જુનભૂપતિઃ કલૌ કલ્કી ષટેતે શકકારકાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પહેલો શક યુધિષ્ઠિરનો ઇન્દ્રપ્રસ્થથી આવ્યો, તે ૩૦૪૪ વર્ષ સુધી આવ્યો. ત્યાર બાદ વિક્રમાદિત્યનો શક થયો. જે શક ૧૩૫ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ત્યાર બાદ એટલે ૧૩૫ વર્ષ પછી, શાલિવાહનનો શક શરુ થયો. આ બાબત રામશાસ્ત્રી ભાગવતે વિવિધજ્ઞાન વિસ્તારમાં ને કવિ સવિતાનારાયણે આર્ય જ્ઞાનવર્ધકમાં પુષ્કળ વિસ્તારપૂર્વક, બહુ બારીકાથી લખ્યું છે. કલિ-

યુગની શરુઆતમાં યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો, જેના વખતમાં નવ રાજ થયા, ત્યારબાદ વિક્રમનો સંવત્ ચાલ્યો, જે રકતાક્ષી સંવત્સરના નામથી ઓળખાય છે. પણ કેટલાક કહે છે કે ભર્તૃહરિ ધણા થયા છે અને વિક્રમો પણ ધણા થયા છે. શતકોનો કર્તા ભર્તૃહરિ ધણું કરીને વિક્રમના સમયમાં થયા. તેજ ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ. મી० નંદાગીકરનો સિદ્ધાંત પણ એજ છે. અમને ડા. ફરગ્યુસનનો સિદ્ધાંત માનનીય લાગતો નથી. આ બધાપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭માં જે વિક્રમ થયો, તેના પહેલાં લગભગ ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ; કારણ અવીચીન કાશમાં કહેલું છે કે, ભર્તૃહરિ યુધિષ્ઠિરના છેલ્લા સૈકાના પાંચલા અર્ધમાં થયલા હોવા જોઈએ. ભર્તૃહરિને આજ બરાબર ૨૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં, એમ કહીએ તો ચાલે. વળી કવિ ચરિત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે, ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા હતા, જે વિક્રમ શાશીવાહન પહેલાં ૧૩૫ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો હતો. બીજું નીતિશતકનો ૯૧ મો શ્લોક, પંચતંત્રમાં માલમ પડે છે અને તેવી જ રીતનો આશય કલિલાહિદિમ નામની ફારસી કવિતામાં છે, જે કાવ્ય ઇરાનના ફારસી રાજાઓના હિતાર્થે, ઈ. સ. ૫૩૧-૫૯ લગભગ રચવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પંચતંત્ર ઈ. સ. ૫૭૯ સુધીમાં રચાયેલું હોવું જોઈએ અને નીતિશતક ત્યાર પહેલાં ધણું જૂનું હોવું જોઈએ. મી० તિલંગના માનવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિ કાષ્ટના પહેલા શતકમાં થયો અને આ રીતે ગણતાર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલાં વિક્રમ થયો, એ જો સમયોને સરખાવતાં મી० તિલંગનાં ૧૩૫ વર્ષ વધારે લાગે છે. પ્રાચીન ગ્રન્થના પરીક્ષકોના માનવામાં એમ છે કે, મહાભાષ્યોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થયો, જે પુસ્તક પહેલાં સર્વ વિદિત ન હતું; પણ ચન્દ્રાચાર્યે તેને લોકપ્રદર્શિત કર્યું. ત્યારબાદ પતંજલિના મહાભાષ્યપરથી વાક્યપદીય રચાયું છે. મી० તિલંગના ધારવામાં વાક્યપદીયના કર્તા તથા શતકોનો

કર્તા એક જ છે. હવે વાક્યપદીય, મહાભાષ્ય થયા પછી ૨૦૦ વર્ષ સૂધીમાં રચાયેલું હોવું જોઈએ. જે શતકોનો કર્તા ભર્તૃહરિ હોય તો તે પણ મહાભાષ્ય પછી, એટલે કે શાલિવાહનના પહેલા સૈકામાં થવા જોઈએ. આથી જણાશે કે શાલિવાહનના વખત પહેલાં વિક્રમાદિત્ય થયેલા હોવા જોઈએ. પણ જે વાક્યપદીયના કર્તા તથા શતકોના કર્તા, એ બેઉ એક ન હોય તો શતકોનો કર્તા ભર્તૃહરિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલાં થયેલો હશે. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપલુનકર, વિજ્ઞાનશતકના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે કે, શતકત્રયનો કર્તા જ આનો કર્તા હશે અને તે સાતમા સૈકામાં થવો જોઈએ; કારણ કે કોરરની લડાઈ પણ એ જ વખતમાં થઈ હતી. આ મતને પુષ્ટિ આપવાને તેણે આઘનીસ મુસાફર ઈતિસગનો હેવાલ આપેલો છે. કોરરની લડાઈમાં જે વિક્રમ થયો, તેનો બાઈ તે શતકોનો કર્તા આપણા ભર્તૃહરિ કવિ નથી. પણ તે ભર્તૃહરિ જે ઈ. સ. ૬૩૦ માં થયો તે વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા હોય તો હોય! શાસ્ત્રી આ બાબતમાં શતકોના વિચારો તથા શંકરાચાર્યના વિચારોને સરખાવે છે. તેમાં ઘણી જ સાદશતા જણાવે છે. વિજ્ઞાનશતકને માટે આ પ્રમાણ કહીએ તો ચાલે એમ છે કે શંકરાચાર્યના પછી વિજ્ઞાનશતક થયેલું હોવું જોઈએ; પણ શતકોના કર્તા શંકરાચાર્ય પહેલાં થયેલા હોવા જોઈએ; કારણ વેદાન્તના વિચારો જેવા કે કર્મ-નિર્મૂલન, સંસારવિચ્છિન્નિ: વગેરે જે દરમ્યાન થાય છે, તે કાંઈ શંકરાચાર્યના વખતમાં જ દાખલ થયા નથી; પણ તે પહેલાનાં ગ્રામ્યીન પુસ્તકો જેવાં કે ઉપનિષદ તથા ભગવદ્ગીતા વગેરેમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શંકરાચાર્યની પછી કાંઈ પણ શતક થયેલું હોવું ન જોઈએ.

શતકોમાંના વૈરાગ્યશતકના શ્લોકમાં પુરાણપઠન કહેલું છે. હવે ઘણાઓનું માનવું એમ છે કે, પુરાણો અર્વાચીન એટલે કે ૧૦૦૦ વર્ષ લગણુમાં થયાં એમ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપ-

રથી સિદ્ધ કરે છે કે, શતક પણ ત્યાર બાદ હોય. આ વાત જૂલ ભરેલી છે; કારણ શંકરાચાર્યે શ્વેતાશ્વતરોપનિષતપર ટીકા કીધી છે અને તેમાં પુરાણનું કથન આવે છે. હવે શંકરાચાર્યે ૬ ટ્કા સૈકામાં થયા તો પુરાણ ત્યાર પછી થયેલાં, કેમ હોવાં જોઈએ? વળી ચાત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ પુરાણનું નામ આવેલું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રાચીન પુરાણ અને અર્વાચીન પુરાણમાં ફેર હોવો જોઈએ અને આપણા કવિએ જે પુરાણપદન કહેલું છે તે કાં પ્રાચીન પુરાણની બાબત ન હોય? બીજું લોકમાં પણ ખ્યાતિ છે કે, પુરાણોના કર્તા વ્યાસ હતા; તેમ વેદની બરાબર ગોઠવણ કરનાર પણ વ્યાસ હતા ને તેથી તે વેદવ્યાસ કહેવાય છે. હવે વ્યાસ પાંડવોના પહેલાં થયા હતા; કારણ પાંડવો વ્યાસના પૌત્રો કહેવાય છે. પાંડવો થયાને ઓછામાં ઓછાં ૫૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે, જે યુધિષ્ઠિરના શક-પરથી જણાઈ આવે છે. આ ઉપરથી વ્યાસ, પાંડવો પહેલાં થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. આ સધળાપરથી ભર્તૃહરિ કવિ, જે આપણા શતકોના કર્તા છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ માં થયેલા હોવા જોઈએ.

ભર્તૃહરિ અને તેમનું કુટુંબ

મરાઠી અર્વાચીન કાશમાં ભર્તૃહરિ તથા વિક્રમના પિતા વીરસેનને કહેલા છે, જે એક ગાંધર્વ હતો. મરાઠી ગ્રંથોમાં આ જ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે કે, ગાંધર્વસેનને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. ચાર સ્ત્રીઓથી ગાંધર્વસેન-વીરસેનને છ પુત્રો થયા, તેમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભર્તૃહરિ હતા, કનિષ્ઠ પુત્ર વિક્રમ હતો તથા બીજા પુત્રોનાં નામો જણાયાં નથી.

અર્વાચીન કાશ પ્રમાણે વીરસેનને ચાર છોકરાં હતાં. જેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્ય, સુભદ્રવીર્ય અને મેનાવતી. આમાં મેનાવતીને ગોપીચંદ નામનો પુત્ર હતો.

ભર્તૃહરિની માતાનું નામ સુશીલા હતું, જે જંબુદ્વીપના રાજાની પુત્રી હતી. જંબુદ્વીપ રાજાને કાઈ છોકરા ન હતા, તેથી તેણે મરતી વખતે રાજ્યની ગાદી પોતાની પુત્રીના મોટા છોકરા-ભર્તૃહરિ (ઉજ્જયિનીપતિ)ને આપી. ભર્તૃહરિએ રાજ્ય ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમને આપી તથા બીજા ભાઈ સુભદ્રવીર્યને લશ્કરનો સેનાની બનાવ્યો. ભર્તૃહરિની સ્ત્રીનું નામ પદ્માક્ષી હતું, તે મગધના રાજા સિંહસેનની પુત્રી હતી. પાછળથી તેનું નામ પિંગળા પડ્યું. કેટલાકના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિને પિંગળા સિવાય બીજા ત્રણસે સ્ત્રીઓ હતી. શેષગિરિ શાસ્ત્રી એક વિચિત્ર હેવાલ વિક્રમાદિત્ય વિષે આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્ત નામનો એક આદ્યક્ષ હતા; તે ચાર વર્ષની ચાર સ્ત્રીઓ પરણ્યો. તેનાં નામો આદ્યક્ષી, ભાનુમતી, ભાગ્યવતી, અને સિંધુમતી હતાં. આ ચાર સ્ત્રીમાંથી આદ્યક્ષીને વરુચિ નામનો પુત્ર થયો. ભાનુમતીને વિક્રમ, ભાગ્યવતીને ભદ્રી તથા સિંધુમતીને ભર્તૃહરિ નામના પુત્રો થયા અને વિક્રમ જ્યારે રાજા હતા ત્યારે તેનો ભાઈ ભદ્રી વિક્રમનો મુખ્ય અમાત્ય હતા.

શતકો તથા તેની રચના વિષે

જ્યદેવ અથવા જગન્નાથ પંડિતની ગંગાલહરી વગેરેની રચના કરતાં શતકોની રચના સહેજ ઉતરતી કહીએ તોપણ ચાલે. આમ છતાં તેની રચના ઘણી જ ચાતુરીવાળી, પૂર્ણ મનોહારક તથા ઘણા જ વ્યાવહારિક શબ્દોથી ભરપૂર છે. એની રચના કૃત્રિમ કે તાણીતોશીને બનાવેલી નથી: સહેજ સરળ છે. વળી એમાં વર્ણન પણ એવી સાદી ભાષામાં તથા એવા આકારમાં પ્રીયેલું છે કે, અદ્વૈતાની હોય, એટલે કે જેને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય, તેને પણ વાંચવાથી અર્થનો સહેજસાજ આભાસ થાય છે. વ્યવહારની નિત્ય નીતિનાં ઉદાહરણો અને ચાતુરીનાં વર્ણનો ઘણાં સ્વાભાવિક જણાય છે. વળી સામાન્ય

તરવો તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો એવા રૂપમાં ચિત્રેલાં છે તથા હંદગીનાં હમેશાં અનુભવવાળાં દર્શાવે આપી, એવી રીતે સાબીત કરીધાં છે કે, કોઈ પણ વાંચનારની મનોવૃત્તિને તરત જ અસર થાય. એના શ્લોકમાં એવું કુદરતી વર્ણન છે કે, હમેશાં સાધારણ દર્શાવેલાં તથા વાર્તાઓમાં પણ પ્રમાણ તરીકે વપરાય છે. આપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, ભર્તૃહરિનું આ કાવ્ય ઘણા જ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર છે. અગર જો કે આ ગ્રંથમાં વ્યાકરણ સંબંધી કેટલાક દોષો જોવામાં આવે છે અને કેટલીક રચનાઓ કુટિલ છે, તો પણ તેવી બાબતો ઘણી જ થોડી છે. વાંચનારના મનપર આ શ્લોક આવી રીતનું રખલન છતાં ઘણી જ સારી અસર કરે છે.

શતકમાં વપરાયેલાં વૃત્તો નાનાં, ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવાં તથા જૂદી જૂદી જાતનાં છે. અગર જો કે સઘળાં વૃત્તો એક જ પ્રકારનાં નથી, તેમ છતાં વાંચવાથી ઘણો જ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્લોકમાં વપરાયેલા અલંકારો એવી રીતના છે કે, જે સમજતાં આપણને કોઈની મદદ લેવી પડે એમ નથી. આ શ્લોકો જેમ જેમ વધારે વાંચવામાં આવે છે, તેમ તેમ વધારે મનોરંજક લાગે છે. એ વાંચવાથી મન કોઈ દિવસ તૃપ્ત થતું નથી. આમાંના શ્લોકોનું જેમ જેમ વધારે મનન થાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી કોઈ વધારે રહસ્ય કાં તો માલમ પડે છે અથવા તો દર્શિત વિચારો ઘણા જ દઢીબૂત થાય છે.

ૐ

મર્ત્તહરિકૃત

નીતિશતક

(મૂઠ અને ગુજરાતી ભાષાંતર)

મંગળાચરણ

અનુષ્ટુભૂત

વિકાલાદ્યનવાંછન્નજ્ઞાનન્તચિન્માત્રતયે ॥

સ્વાનુભૂત્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥ ૧ ॥

જેની મૂર્તિ, દિશા અને કાળ વગેરેથી અવ્યાપ્ત છે, એટલા જ માટે અનંત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે એક જ આત્મજ્ઞાનના સારરૂપ છે, જે શાંત છે અને પ્રકાશરૂપ છે, તે પરબ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

ખીજ-જરા, વ્યાધિહર તથા આયુષ્યવર્ધક અમર ફળ કાઈ એક બ્રાહ્મણે લાવીને રાજને આપ્યું, રાજાએ પોતાની મિત્ર પત્નીને આપ્યું, રાણીએ તે પોતાના વહ્લ્લભ અશ્વપાલને આપ્યું, અશ્વપાલે પોતે રાખેલી ગણિકાને તે આપ્યું અને ગણિકાએ પાછું તે ફલ રાજને અર્પણ કર્યું, તેથી ચક્રિત થયેલો મહારાજ ભર્તૃહરિ પોતાની સ્ત્રીના વ્યભિચારથી પરમ વૈરાગ્ય પામ્યો; અને તેથી જ આ શ્લોકમાં તે પોતાને, રાણીને અને કામને નિંદે છે.

કામ નિન્દા

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા
સાપ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તઃ ॥

અસ્મત્કૃતે ચ પારેતુજાતિ કાચિદન્યા

ધિક્ તાં ચ તં ચ મદનં ચ શ્માં ચ માં ચ ॥ ૨ ॥

હું જે સ્ત્રીનું હૃદયમાં નિરંતર ચિંતન કરું છું તે મારી સ્ત્રી મારાથી વિરક્ત છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ગરપુરુષ ઉપર આસક્ત છે; તે પુરુષ બીજી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત છે; તે સ્ત્રી મારા ઉપર પ્રસન્ન રહે છે, એટલે મારા ઉપર આસક્ત છે. માટે જે સ્ત્રી મારી ઉપર આસક્ત છે તેને, તેની ઉપર જે પુરુષ આસક્ત છે તેને, તે પુરુષ ઉપર જે 'મારી સ્ત્રી આસક્ત છે તેને, મને અને આ સઘળી આસક્તિ જેનાથી પેદા થયેલી છે તે કામ-દેવને ધિક્કાર છે. ૨

અજ્ઞ નિન્દા

આર્યા

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ॥

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં બ્રહ્માપિ તં નરં ન રજ્જયતિ ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં અજ્ઞ (કાંઈ પણ ન જાણનાર), સુજ્ઞ (સારી રીતે જાણનાર), અને અદ્વૈજ્ઞ (થોડું જાણનાર), એ રીતે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો છે. તેમાં અજ્ઞ મનુષ્ય સહેલાઈથી વશ થાય છે, સુજ્ઞ મનુષ્ય બીલકુલ પ્રયાસ વિના વશ થાય છે, પરંતુ અદ્વૈજ્ઞને તો ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા પણ વશ કરી શકતા નથી ! ત્યારે બીજા તો કેમ જ કરી શકે ? અર્થાત્ ન જ કરી શકે : કારણ કે અદ્વૈજ્ઞ થોડું જાણવા છતાં પણ હું વિદ્વાન છું. એમ પોતાના મનમાં સમજે છે. ૩

મૂર્ખ માણસનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવું દુર્ધટ છે, એ વાત ધણી દૃષ્ટાંત આપી બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

પૃથ્વીવૃત્ત

પ્રસન્ન મણિમુચ્ચરેન્મકરવક્ત્રદંશાઙ્કુરાત્

સમુદ્રમપિ સંતરેત્પ્રચલદ્દર્મિમાલાલમ્ ॥

મુજક્લમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયે-

જ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્લજનચિત્તમારાધયત્ ॥૪॥

મગરના મુખની દાઢાની અણીમાં પડેલાં મણિને બળાત્કારથી કોઈ પણ પુરુષ ઠાઠી શકે, ઉછળતા મોઝાથી બરેલા સમુદ્રને કોઈ પણ પુરુષ તરી શકે, કોપેલા સર્પને કોઈ પણ પુરુષ હાથે ઉપાડી પુષ્પની પેઠે માથે ધારણ કરી શકે, પણ સદ્વસ્તુ વા અસદ્વસ્તુમાં ચોંટેલાં મૂર્ખ માણસનાં ચિત્તને કોઈ પણ પુરુષ સાધી શકે નહીં, એટલે તેને ચલાયમાન કરી શકે નહીં. ૪

પૃથ્વીવૃત્ત

લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડય-

ન્પિષેચ્ચ મૃગતૃણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્થિતઃ ॥

કદાચિદપિ પર્યટ્કુશશવિષાણમાસાદયે-

જ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્લજનચિત્તમારાધયેત્ ॥ ૫ ॥

કોઈ પણ પુરુષ અતિ પ્રયાસથી વાલુકાને-રેતીને પીલે તો તેમાંથી તેલ ઠાઠી શકે, તૃષાથી પીડાતો કોઈ પુરુષ મૃગતૃણિકા (ઝાંઝવાના જળ)માં પણ જળપાન કરી શકે, પૃથ્વીમાં ફરતો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ દિવસ બ્રહ્માએ ન સરજેલું એવું શશલાનું શિંગડું* પામે, પરંતુ હરકોઈ વિષયમાં પેઠેલાં મૂર્ખ માણસનાં મનને કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ રીતે ચલાયમાન કરી શકે નહીં. ૫

ખલ પુરુષોને કાંઈ પણ ઉપાયથી સન્માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા અતિ મુશ્કેલ છે, એમ નીચલા શ્લોકમાં કહે છે.

* આ શબ્દ 'આકાશકુસુમ'ની માફક વપરાય છે. શશલાને જો કે શિંગડું હોતું જ નથી, તેમ છતાં પણ કદાપિ પ્રાપ્ત થાય, પણ મૂર્ખનું મન વશ ન થાય.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વ્યાલં બાલમૃગાલતન્તમિરસૌ રોઘું સમુજ્જમ્ભતે

છેતું વજ્રમળાંબિરારીષદ્ધમપ્રાન્તેન સંનહ્યતે ॥

માધુર્ય મધુવિન્દુના રચયિતું ક્ષારામ્બુધેરીહતે

નેતું વાઙ્છતિ યઃ સ્વલાન્પથિ સતાં સૂકૈઃ સુધાસ્યમિ મિઃ ॥૬॥

જે મનુષ્ય અમૃત જેવાં મધુર વચનથી ખલ પુરુષોને સન્માર્ગે લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેનો પ્રયાસ કોમળ કમળના તંતુવડે સર્પ અથવા મહોન્મત્ત હાથીને બાંધવાને, સરસડાનાં પુષ્પોના છેડાથી હીરાઓને છેદવાને તથા મધનાં બિંદુથી ખારા સમુદ્રને મીઠો કરવા ઇચ્છે, તેના જેવો તેનો ઉદ્યોગ છે અર્થાત્ જેમ કોમળ કમળતંતુ વગેરેથી મહોન્મત્ત હાથી વગેરેનું બાંધન આદિ અતિ મુશ્કેલ છે, તેમ ખલ પુરુષોને કોઈ પણ પ્રકારે સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા અતિ મુશ્કેલ છે. ૬

અરુ જનોનું અજ્ઞાન છૂપાવવાનો ઉપાય કહે છે.

ઇન્દ્રવજ્રાવૃત્ત

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિધાત્રા વિનિર્મિતં છાદનમજ્જતાયાઃ ।

વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિભૂષણં મૌનમપણ્ડિતાના ॥૭॥

પોતાને સ્વાધીન અને જેમાં અનેક ગુણ છે એવું મૌન બ્રહ્માએ મૂર્ખપણાને છૂપાવવા માટે બનાવેલું છે. સર્વજ્ઞાની સભામાં અવિદ્વાનોને એ મૌન વિશેષ અલંકારરૂપ થઈ પડે છે, એટલે મૂર્ખની મૂર્ખતા છૂપાવવાનો મૌન સિવાય આ લોકમાં બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. ૭

થોડાં જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞપણાનું અભિમાન થાય છે અને વિશેષ જ્ઞાનથી તો તેનો અભાવ થાય છે, એમ પોતાના દષ્ટાંતથી ભર્તૃહરિ કહે છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં હિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમભવં

તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યઃ લલ્લાલિતં મમ મનઃ ॥

યદા કિંચિત્કેચિદ્-ધજનસકાશાદવગતં

તદા મૂર્ખોઽસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ ॥ ૮ ॥

હું જ્યારે થોડું જાણતો હતો અને હાથીની પેઠે મદો-
ન્મત્ત થઈ વિવેકશૂન્ય હતો, ત્યારે હું સર્વજ્ઞ છું એમ મારું મન
ગર્વમાં ગરકાવ રહેતું હતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી શાસ્ત્ર
વગેરેમાં થોડો થોડો જાણીતો થયો ત્યારે જ હું મૂર્ખ છું એવી
રીતે મારો મદ, જ્વરની પેઠે નષ્ટ થયો. ૮

તુચ્છ વિષયોમાં લલચાવેલા માણસને કુતરાનું દૃષ્ટાંત
આપીને નિંદે છે.

હરિણીવૃત્ત

ક્રમિકુલચિતં લાલાક્ષિતં વિગન્ધિ જુગુપ્સિતં

નિરુપમરસં પ્રીત્યા સ્વાદન્નરાસ્થિ નિરામિષમ્ ॥

સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વસ્થં વિલોક્ય ન શક્નૃતે

નહિ ગણયતિ શુદ્રો જન્તુઃ પરિમહાફલતામ્ ॥ ૯ ॥

મનુષ્યનું હાડકું કે જેમાં કીડા પડેલા હોય, જે લાલાએ
(લાળે)* ઠરીને બિંબાયેલું હોય, જે દુર્ગંધવાળું હોય માટે નિંદવા
લાયક હોય છે, અને સુકાએલું હોય તો પણ તેને અત્યુત્તમ
સ્વાદવાળાંની પેઠે પ્રીતિથી ખાતો કુતરો, પડખામાં ઉભેલા ઈંદ્રને
બેધને પણ લજવાતો નથી; કારણ કે નીચ પ્રાણી પરિમહ
(વિષય)ની તુચ્છતાને ગણકારતો નથી. ૯

ઉત્તમ સ્થાનથી બ્રષ્ટ થયેલો પુરુષ નીચે પડતો પડતો હલકા

* મુખમાંથી નિકળતો ચિક્ષો ને વાસ મારતો પ્રવાહી પદાર્થ.

સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ફરીથી ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

શિરઃ શાર્વ સ્વર્ગાત્પતતિ શિરસસ્તત્ ક્ષિતિધરં
મહીધ્રાદુચ્ચુક્કાદવનિમવનેશ્ચાપિ જલધિમ્ ॥
અધો ગક્ત્વા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા
વિવેકમ્નષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુલ્કઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળેલી ગંગા, સ્વર્ગથી પ્રથમ મહા-
દેવજીના મસ્તક ઉપર પડે છે, તે મસ્તકથી હિમાલય પર્વત
ઉપર પડે છે, તે પર્વતથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વી ઉપરથી
હજાર મુખે સમુદ્રમાં પડે છે. આ પ્રકારે તે ગંગાજી નીચાં પદને
પ્રાપ્ત થયેલાં છે. આમજ થોડા પણ વિવેકથી બ્રહ્મ થયેલા
પુરુષોની અનેક પ્રકારે હલકી સ્થિતિ થાય છે. ૧૦

ભાવ-જેમ ગંગા ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળીને મહા-
દેવજીના મસ્તક વગેરે નીચાં નીચાં સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલાં છે,
તેને ફરીથી ઉત્તમ પદ મળ્યું નહીં, તેમ વિવેક વગરના પુરુષો,
અનેક પ્રકારનાં હલકાં સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ફરીથી તેઓ
ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧૦

સધળા ઉપદ્રવોની નિવૃત્તિના ઉપાયો લોક તથા શાસ્ત્રમાં
જ્ઞેવામાં આવે છે, પરંતુ મૂર્ખને યોધ કરવાનો ઉપાય કાંઈ જગોએ
પણ જ્ઞેવામાં આવતો નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શક્યો વારયિતું જલેન દુત્તમુક્ છત્રેણ સૂર્યાતપો
નાગેન્દ્રો નિશિતાઙ્કુશેન સમક્ષો વળ્ડેન ગોગર્દભૌ ॥
વ્યાધિર્મેષજસહ્યમૈશ્વ વિવિધૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષમ્
સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ ॥૧૧॥

જલથી અગ્નિનું નિવારણ થઈ શકે છે, છત્રથી તડકાનું નિવારણ થઈ શકે છે, તીક્ષ્ણ અંકુશવડે મદોન્મત્ત હાથીને નિયમમાં રાખી શકાય છે, દંડવડે ગાય અને ગધેડાનું નિવારણ થઈ શકે છે, ઔષધના સેવનથી રોગનું નિવારણ થઈ શકે છે, નાના પ્રકારના મંત્રપ્રયોગથી વિષનું નિવારણ થઈ શકે છે. એવી રીતે શાસ્ત્રોમાં સઘળાના ઉપાયો કહેલા છે, પરંતુ મૂર્ખપણાની નિવૃત્તિનો એકે ઉપાય કહેલો નથી. ૧૧

જે માણસ સાહિત્ય શાસ્ત્ર વગેરેથી અજાણ્યો હોય, તે મનુષ્યના આકારમાં પશુ જ છે.

उपजातिवृत्त-

साक्षरस्तज्ञैः कलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ॥

तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १२ ॥

સાહિત્ય (કાવ્ય અલંકાર વગેરે), સંગીત (ગાન વગેરે) અને શિક્ષણને ન જાણનાર પુરુષ, શિંગડાં તથા પૂછડાં વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. એ નરપશુ ઘાસ ખાધા વિના જીવે છે, એ તે પશુઓનું મોટું ભાગ્ય છે; કારણ કે, જો નરપશુ ઘાસ ખાતો હોત તો ઘાસ વગેરે ન મળવાથી ખીચારાં પશુઓ મરણ પામત. ૧૨

જેઓ વિદ્યા વગેરે કંઈ પણ જાણતા નથી, તેઓ પશુઓ છે. એ પશુઓ મનુષ્યરૂપે પૃથ્વીમાં ફરે છે, તે વિષે.

इंद्रवज्रावृत्त

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ॥
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३ ॥

જેઓને વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, સારો સ્વભાવ, ગુણ કે ધર્મ કંઈ પણ નથી, તેઓ પૃથ્વીને ભાર આપનાર પશુરૂપ છે, છતાં મર્ત્ય લોકમાં મનુષ્યરૂપે ફરે છે. ૧૩

જંગલીઓની સાથે પર્વત આદિમાં ફરવું ઉત્તમ છે પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ મૂર્ખ માણસોનો સંગ ઉત્તમ નથી, એમ કહે છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

ઘરં પર્વતદુર્ગેષુ ધ્રાન્તં વનચરૈઃ સહ ॥

ન મૂર્ખજનસંપર્કઃ સુરેન્દ્રભવનેષ્વપિ ॥ ૧૪ ॥

પર્વતમાં, ન જઈ શકાય તેવાં સ્થાનોમાં, જંગલી જાનવરોની સાથે ભટકવું ઉત્તમ છે, પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ મૂર્ખ માણસોનો સંગ ઉત્તમ નથી, મતલબ કે, મૂર્ખ માણસોનો સંગ સર્વથા તજવો જોઈએ. ૧૪

વિદ્વત્પ્રશંસા

જે રાજાના દેશમાં કવિઓ નિર્ધન હોય છે, તે રાજાનો દોષ છે, એમ મણિપરીક્ષક (ઝવેરી) ના દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

શાસ્ત્રોપસ્કૃતરાબ્દુન્વરગિરઃ શિષ્યપ્રદેયાગમા

વિખ્યાતાઃ કવયો વસન્તિ વિષયે યસ્ય પ્રભોર્નિર્ધનાઃ ॥

તજ્ઞાહ્યં વસુધાધિપસ્ય કવયો હ્યર્થે વિનાધીશ્વરાઃ

કુત્સ્યાઃ સ્યુઃ કુપરીક્ષકા ન મણયો યૈર્ઘતઃ પાતિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

જેઓની વાણી વ્યાકરણ વગેરેથી અને સુશોભિત શબ્દોથી સુંદર હોય છે અને જેઓનાં શાસ્ત્ર શિષ્યોને ભણવા યોગ્ય છે એવા પ્રસિદ્ધ કવિઓ, જે રાજાના દેશમાં નિર્ધન રહે છે, તે રાજાની જ જડતા છે; કારણ કે, ધન વિના પણ કવિઓ સમર્થ છે. (તેપર દૃષ્ટાંત) જે ઝવેરીઓ ઘણી કિંમતવાળા મણિની થોડી કિંમત કરે છે, તે ઝવેરીઓ જ નિંદવા લાયક છે, પણ મણિની હલકાઈ થતી નથી. મતલબ-જેમ મણિની યથાર્થ કિંમત ન જાણનાર ઝવેરીઓ નિંદવા લાયક છે, તેમ કવિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણનાર રાજાઓ પણ નિંદવા લાયક છે. ૧૫

હવે રાજાએ વિદ્વાનોનું સન્માન કરવું જોઈએ, પણ તેઓને તિરસ્કાર કરવો ન જોઈએ, એમ નીતિ વિદ્વાનાં વખાણ કરીને રાજાને યોધ કરવા માટે એ શ્લોક કહે છે:-

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હર્તુર્યાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુણ્નાતિ ચત્સર્વદા
હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદ્યમાનમનિશં પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ॥
કલ્પાન્તેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિઘનં વિદ્યારૂપમન્તર્ધનં
યેષાં તાન્ પ્રતિ માનમુજ્જત મૃપાઃ કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥૧૬॥

જે ધન, ચાર વગેરેના જોવામાં આવતું નથી, અત્યુત્તમ કહ્યાણુ કરે છે, માગણુ લોકોને નિરંતર આપવાથી હું મેશાં અતિ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રલયકાળમાં પણ નષ્ટ થતું નથી, એવું વિદ્યારૂપી ગુપ્ત ધન, જે વિદ્વાનો પાસે છે, તેઓની કાણુ સ્પર્ધા કરે? (અર્થાત્ કોઈ નહીં). માટે હે રાજાઓ! તે વિદ્વાનો પ્રત્યે “અમે શ્રીમંત રાજા છીએ અને આ વિદ્વાનો નિર્ધન અને તુચ્છ છે” એવો ગર્વ છોડી દો. ૧૬

માલિનીવૃત્ત

અધિગતપરમાર્થાન્પિ તાન્માવમંસ્થા-
સ્તૃણમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્સંરુણદિ ॥

અમિનવમદલેસ્વાશ્યામગણ સ્થલાનાં

ન ભવતિ વિસતન્તુર્ચારણં ચારણાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ નૂતન મહલોખાથી રયામ થયેલા ગંડસ્થળવાળા મહોન્મત્ત હસ્તીને, કમળતંતુથી વારી રખાતો નથી, તેમ તૃણ જેવી તુચ્છ લક્ષ્મીથી જેમને રોકી રખાતા નથી એવા પરમાર્થને પામેલા પંડિતોની અવગણના કરવી નહિ.* ૧૭

* કમળતંતુથી જેમ હાથી બંધાતો નથી, તેમ પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાથી લક્ષ્મીને તૃણવત્ ગણતા પંડિતો તેની દરકાર રાખતા નથી.

આનુપંગિક (ઉપાધિથી થયેલા) ગુણનું નિવારણ કરનારા જોવામાં આવે છે, પણ સ્વાભાવિક ગુણનું નિવારણ કરવા માટે કોઈ પણ સમર્થ નથી, તેપર હંસનું દર્શાવતું:—

વસન્તતિલકાવૃત્ત

અમ્મોજિનીવનનિવાસવિલાસમેવ
હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિધાતા ॥
ન ત્વસ્ય લુગ્ધજલભેદવિધૌ પ્રસિદ્ધાં
વૈદગ્ધ્યકીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

હંસ ઉપર કોપેલા બ્રહ્મા, તે હંસનું કમળના વનમાં રહેવાનું સુખ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ દૂધ અને જળને જૂઠાં પાડવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હંસની ચતુરાઈની કીર્તિને, બ્રહ્મા પણ હણી શકતા નથી, ત્યારે ખીજની તો વાત જ શું કરવી? ૧૮

આનુબંધ વગેરે ધરેણું કરતાં વાણીરૂપ ધરેણું ઉત્તમ છે, એટલા માટે વાણીરૂપ ધરેણું અવશ્ય મેળવવું જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેયૂરા ન વિભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્જ્વલા
ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલકૃતા મુર્ધજાઃ ॥
વાણ્યેકા સમલક્ષ્મીરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે
ક્ષીયન્તે સ્વલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ॥ ૧૯ ॥

આનુબંધ, ચંદ્ર જેવા ચળકતા હાર, સ્નાન, ચોપડેલું ચંદન, પુષ્પ કે સારી રીતે શોભાવેલા વાળ પુરુષને શોભાવતા નથી, પણ જે સંસ્કારવાળી વાણીને વિદ્વાનો ધારણ કરે છે, તે વાણી જ કેવળ પુરુષને શોભાવે છે. આનુબંધ વગેરે ધરેણાંનો નાશ થાય છે, માટે વાણીરૂપ ધરેણું તે જ અક્ષય ધરેણું છે. ૧૯

પુરુષને વિદ્યા જ રૂપાદિ સર્વસ્વ છે, માટે વિદ્યા વિનાને।
પુરુષ પશુ જ છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં

વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા બન્ધુજનોં વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥૨૦॥

વિદ્યા જ મનુષ્યને મોટું રૂપ છે, અતિ ગુપ્ત ધન છે, વિદ્યા ભોગ આપનારી છે, કીર્તિ અને આનંદ આપનારી છે, વિદ્યા ગુરુની પણ ગુરુ છે, વિદ્યા જ પરદેશમાં ભાઈની પેઠે હિત કરનારી છે અને દૈવત પણ વિદ્યા જ છે, રાજાઓ પણ વિદ્યાની જ પૂજા કરે છે, પણ ધનની પૂજા કરતા નથી, માટે વિદ્યારહિત પુરુષ પશુ જ છે, એટલા માટે પશુ પાણું ઢૂર કરવા માટે વિદ્યા જ અવશ્ય મેળવવી જોઈએ. ૨૦

ક્ષમા વગેરે ગુણવાળા પુરુષને વચન વગેરેનું શું પ્રયોજન છે, એમ કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ક્ષાન્તિશ્ચેદ્વચ્ચનેન કિં કિમરિભિઃ ક્રોધોઽસ્તિ ચેદ્દેહિનાં

જ્ઞાતિશ્ચેદ્નલેન કિં યદિ સુહૃદ્વિવ્યૌષધૈઃ કિં ફલમ્ ॥

કિં સર્પૈર્યદિ તુર્જનાઃ કિમુ ધનૈર્વિદ્યાઽનવધ્યા યદિ

ત્રીઢા ચેત્કિમુ ભૂષણૈઃ સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥૨૧॥

જે ક્ષાન્તિ હોય તો મધુર વચનનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે ક્ષમાથી જ સઘળું જગત્ પ્રસન્ન થાય છે.) મનુષ્યને જે ક્રોધ હોય તો શત્રુનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે શત્રુનું સઘળું કામ ક્રોધ જ કરે છે.) જે સ્વજ્ઞાતિ હોય તો અગ્નિનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે તાપ વગેરે અગ્નિનું કાર્ય સ્વજ્ઞાતિ જ છે.) જે

મિત્ર હોય તો ઉત્તમ ઔષધનું શું પ્રયોજન છે? (કેમકે મિત્ર જ શરીરમાં સુખ કરે છે.) જો દુષ્ટ પુરુષો હોય તો સર્પનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે પ્રાણનાશ વગેરે કાર્ય દુષ્ટ પુરુષો જ કરે છે.) જો શુદ્ધ વિદ્યા હોય તો દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે વિદ્યાથી જ સુખ થાય છે.) જો લાજ હોય તો ઘરેણાનું શું કામ છે? (લાજ જ મનુષ્યને શોભાવે છે.) જો સારી કવિતા કરવાની શક્તિ હોય તો રાજ્યનું શું કામ છે? (કારણ કે કવિતાથી જ રાજ્યનું સુખ મળે છે.) ૨૧

યોગ્ય કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં નીતિનો માર્ગ રહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજ્જનેષ્વાર્જવમ્ ॥

શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા

યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

સ્રી, પુત્ર આદિ પોતાનાં મનુષ્યમાં સરલપણું, ખીન્ન મનુષ્યો ઉપર દયા, દુર્જનની પાસે હંમેશાં શઠપણું, સજ્જન ઉપર પ્રીતિ; રાજા પાસે વિનય, વિદ્વાન પાસે સરલપણું, શત્રુ પાસે શૂરપણું, ગુરુમાં ક્ષમા અને સ્રી પાસે ધૂર્તપણું રાખવું, એ પ્રમાણે જે માણસો કળામાં કુશળ હોય છે, તેઓમાં જ ન્યાય માર્ગ રહે છે. ૨૨

સત્પુરુષનો સમાગમ જડપણાને હરવા વગેરે સધળાં કાર્યો કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

જાઙ્ઘ્યં ધિયો હરતિ સિદ્ધિર્નિવાસિ સત્યં

માનોજર્તિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ॥

ચેતઃ પ્રસાદયતિ વિદ્યુઃ તનોતિ કીર્તિ

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૨૩ ॥

સજ્જનનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતાને હરે છે, સત્ય બોલવાનું શીખવે છે, સન્માનની ઉત્તમતા બતાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને દિશાઓમાં કીર્તિનો ફેલાવો કરે છે. મોટે કહો કે, સજ્જનસમાગમ માણસોનું કીયું કાર્ય નથી કરતો ? (સધનાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે.) ૨૩

મોટા મોટા કવિઓ સધનાથી ઉત્તમ છે, તેનું વર્ણન.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

જયન્તિ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાસ્તિ યેષાં યશઃકાચે જરામરણજં ભયમ્ ॥ ૨૪ ॥

શૃંગાર વગેરે રસોની સિદ્ધિવાળા અને પુણ્યવાન એવા મોટા મોટા કવિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, કે જેઓનાં કીર્તિ-રૂપી શરીરને જરા-ઘડપણ કે મરણનો ભય નથી. ૨૪

તાત્પર્ય-જેમ સિદ્ધ પુરુષોના રસૌષધના સેવનથી મનુષ્ય દેહને ઘડપણ તથા મરણનો ભય દૂર થાય છે અને તેના નાશ થતો નથી; તેમ શૃંગાર વગેરે રસથી પૂર્ણ કાંચોથી ઉત્પન્ન થયેલી ઠવિતાઓની કીર્તિ કેાઇ દિવસે પણ નષ્ટ થતી નથી.

ભગવાનની કૃપાથી જ સદાચરણી પુત્ર વગેરેથી યુક્ત થવાય છે, બીજે પ્રકારે થવાનું નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સૂનુઃ સન્નરિતઃ સતી પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસવોન્મુલ્લઃ

ક્ષિગ્ધં મિત્રમવચ્ચકઃ પરિજનો નિષ્કેશલેશં મનઃ ।

આકારો રુચિરઃ સ્થિરશ્ચ વિભવો વિદ્યાવદાતં મુલ્લં

તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ટદ્વરૌ સંપ્રાપ્યતે દેહિનામ્ ॥ ૨૫ ॥

જે જન્મતનો ઉદ્ધાર કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થયા

હોય તો જ પુરુષને સારાં આચરણવાળો પુત્ર થાય છે, સતી બી મળે છે, સ્વામી (શેઠ વગેરે પોષણ કરનાર) પ્રસન્ન રહે છે,

સ્નેહવાળો મિત્ર મળે છે, નોકર વગેરે શુદ્ધ મનથી રહે છે, મનમાં થોડો પણ કલેશ રહેતો નથી, રૂપ આવે છે, વૈભવ સ્થિર થાય છે અને મુખ વિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫

પ્રાણીની હિંસા વગેરે ન કરવી, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

સંગ્રહાવૃત્ત

પ્રાણાઘાતાભિવૃત્તિઃ પરધનહરણે સંયમઃ સત્યવાક્યં

કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં યુવતિજનકથામૂકભાવઃ પરેષામ્ ।

તૃષ્ણાસ્તોતોવિમજ્જો ગુરુષુ 'ચ વિનયઃ સર્વભૂતાનુકમ્પા

સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વપહતવિધિઃ શ્રેયસામેષ પન્થાઃ ૨૬

પ્રાણુના નાશથી નિવૃત્તિ થવી, પરાયાં ધન હરવામાં ચિત્તને નિયમમાં રાખવું, સત્ય બોલવું, સમય પ્રમાણે યથા-શક્તિ દાન આપવું, પરસ્ત્રીની કથામાં મૂંગું રહેવું, આશાને વધવા ન દેવી, ગુરુ પાસે વિનય રાખવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી, એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોમાં ન નિષેધ કરાયેલો અને સર્વ લોકને સાધારણ એવો આ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ૨૬

નીચ, મધ્ય અને ઉત્તમ પુરુષોનું, ક્રિયા આરંભવામાં વિચિત્રપણું કહે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિઘ્નમયેન નીચૈઃ

પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૨૭ ॥

નીચ પુરુષો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ પુરુષો કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ તેમાં વિઘ્ન આવવાથી કાર્ય છોડી દે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તે કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિઘ્ન પડવાથી પણ કાર્યને છોડતા નથી એટલે

વખતો વખત વિદ્ય આવે ત્યારે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરે છે. ૨૭

સજ્જનની પેઠે વર્તવું, પણ ખળ પુરુષની પેઠે વર્તવું નહિ, એમ જણાવવા માટે સત્પુરુષનાં આચરણનાં વખાણુ કરે છે. શિખરિણીવૃત્ત

પ્રિયા ન્યાય્યા વૃત્તિર્મલિનમસુભક્તેઽપ્યસુકરં
ત્વસન્તો નાભ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કૃશધનઃ
વિપશુષ્ઠૈઃ સ્થેયં પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્
સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૨૮ ॥

ન્યાયથી આજીવિકા ચલાવવી જેમને પ્રિય છે તેણે, પ્રાણુના નાશની વખતે પણ નિહિત કર્મ ન કરવું, દુર્જનની આગળ યાચના કરવી નહિ, જેનું ધન ક્ષીણ થયું હોય તેવા મિત્ર પાસે પણ માગવું નહિ, વિપત્તિમાં પણ મોટાધમાં રહેવું અને મહાત્માઓના માર્ગને અનુસરવું, એ પ્રકારે અતિ કઠણ એવું આ અસિધારાવ્રત (તરવારની ધાર જેવું તીક્ષ્ણ વ્રત) સત્પુરુષોને કોણે બતાવ્યું? અર્થાત્ કોઈએ બતાવેલું નથી, પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. ૨૮

માનસૌર્યપ્રશંસા

અત્યંત દુઃખ પામેલો માની પુરુષ, પોતાની મોટાપથી વિરુદ્ધ એવું નીચ કર્મ કરતો નથી, તેપર સિદ્ધની અન્યોક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ક્ષુત્ક્ષામોઽપિ જરાકૃશોઽપિ શિથિલપ્રાયોપિ કષ્ટાં દશા-
માપન્નોઽપિ વિપન્નદીધિતિરપિ પ્રાણેષુ નદ્યત્સ્વપિ ।

મસેમેન્દ્રવિમિષ્ણુમ્મ પેશિતપ્રાલૈકવચ્ચસ્પૃહઃ

કિં જીર્ણ તૃણમસ્તિ માનમ્ તામંગ્રસરઃ કેસરી ॥ ૨૯ ॥

ભૂખથી દુર્બળ થઇ ગયેલો તોપણ, ઘડપણથી કૃશ થયેલો તોપણ, ક્ષીણ શક્તિવાળો થયેલો હોય તો પણ, અતિ કષ્ટ દશાને પામેલો અને તેજ વિનાનો થયેલો હોય તોપણ જેને મોટા મોટા મહોન્મત્ત હાથીઓનાં કુંભ-સ્થળો ફાડીને તેમાંથીજ કેળીઆ ભરવાની ઇચ્છા બંધાયેલી છે ને જે માનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે સિંહ પ્રાણાંત વખતે પણ શું સૂકું ઘાસ ખાય છે? અર્થાત્ ખાતો નથી. ૨૬

તાર્પર્ય-જેમ માની સિંહ પોતાના ભક્ષ્ય માંસને છોડીને પ્રાણાંત વખતે પણ રસરહિત ઘાસને ખાવારૂપ નીચ કર્મ કરતો નથી તેમ માની પુરુષો પણ પ્રાણાંત સમયે નીચ કર્મ કરતા નથી.

માની પુરુષને ઉપર કહેલે પ્રકારે આચરણ કરવા છતાં પણ પોતાના બળને યોગ્ય રૂઢ મળે છે, તેપર કુતરાનું અને સિંહનું દષ્ટાંત. શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વલ્પં સ્નાયુવસાવશેષમલિનં નિર્માસમપ્યસ્થિ ગોઃ

શ્વા લબ્ધ્વા પરિતોષમેતિ ન તુ તત્તસ્ય શ્લુધાશાન્તયે ।

સિંહો જમ્બુકમઙ્કમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં

સર્વઃ કૃચ્છ્રગતંપિ વાચ્છતિ જનઃ સત્વાનુરૂપં ફલમ્ ॥૩૦॥

આંતરડાં અને ચરબીવાળું માટે જ મલિન અને માંસ-રહિત એવાં બળદનાં હાડકાને પામીને, જો કે તે હાડકાંથી ભુખની નિવૃત્તિ થાય તેમ નથી, તોપણ તેથી કુતરો પ્રસન્ન થાય છે, અને સિંહ પાસે આવેલા શિયાળને તણને હાથી-ને જ મારે છે, એટલા માટે સઘળાં પ્રાણીઓ પોતાનાં બળને અનુકૂળ રૂઢની ઇચ્છા કરે છે. ૩૦

કુતરા અને હાથીના દષ્ટાંતથી ક્ષુદ્ર માણસનું તુચ્છપણું અને ઉત્તમ માણસનું ધીરપણું બતાવે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

લાઙ્ગૂલચાલનમધશ્ચરણાવપાતમ્

ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

શ્વા પિણ્ડદસ્ય કુરુતે ગજપુઙ્ગવસ્તુ

ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતૈશ્ચ મુંકે ॥ ૩૧ ॥

કુતરું ખાવા આપનારની આગળ પુછડું હલાવે છે, પગ આગળ નીચે પડે છે અને પૃથ્વી ઉપર પડીને મુખ તથા પેટ ખતાવે છે, પણ ઉત્તમ હાથી તો ગંભીરપણાથી જીવે છે અને મધુર વચનવડે પ્રાર્થના કરવાથી ખાય છે. એ જ પ્રકારે ક્ષુદ્ર માણસ કુતરાની પેઠે મુખ હલાવવા વગેરે ક્રિયા કરે છે ને ઉત્તમ તો ગંભીરપણાથી જીવે છે અને અતિ આદરવાળાં પ્રિય વચનવડે શ્લાઘા કરવાથી ભોજન કરે છે. ૩૧

કુળની ઉન્નતિ કરનાર પુરુષ ઉત્તમ છે, બીજો નહિ.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

પરિવર્તિનિ સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતે ।

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ વંશઃ સ્તુ જતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

જેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એવા સંસારમાં, કયો પુરુષ ઉત્પન્ન નથી થયો ને કયો પુરુષ મરણ નથી પામ્યો ? અર્થાત્ અનેક જન્મ્યા અને મરણ પામ્યા, પરંતુ ઉત્પન્ન થયો તો તે જ કહેવાય કે જેનાથી કુળની ઉન્નતિ થાય; અર્થાત્ બીજા થાય છે ખરા, પણ નહિ થયા જેવા. ૩૨

પુષ્પના ગુચ્છનું દષ્ટાંત આપી, ઉત્તમ પુરુષોની જે પ્રકારની વર્તણૂક ખતાવે છે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

કુસુમસ્તવકસ્યેવ દ્વે ગતી સ્તો મનસ્વિનામ્ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય વિશીર્યેત વનેઽથવા ॥ ૩૩ ॥

પુખ્પના ગુચ્છાની પેઠે ઉત્તમ પુરુષની પણ એ પ્રકારની સ્થિતિ છે:-કાં તો સઘળા લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, કે વનમાંજ સુકાઈ જવું. ૩૩

મતલબ-જેમ, જો કેઈ ગ્રાહક હોય તો પુખ્પોનો ગુચ્છ સર્વ લોકનાં મસ્તક ઉપર રહે છે, નહિ તો વજનમાં જ સુકાઈને ખરી ભય છે; તેમ જો કેઈ શ્રોતા હોય તો ઉત્તમ પુરુષો હિતો-પદ્દેશ કરવાથી પૂજાય છે, નહિ તો ચુપાચુપ બેસી રહે છે.

દુર્જન પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અતિ તેજવાળા પુરુષને પીડે છે, પણ થોડા તેજવાળાને પીડતો નથી, તે ઉપર રાહુનું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

સન્ત્યન્યેऽપિ બૃહસ્પતિપ્રભૃતયઃ સંભાવિતાઃ પંચષા-
સ્તાનપ્રત્યેષવિશ્લેષવિક્રમરુચી રાહુર્ન વૈરાયતે ।

દ્વાવેવ ગ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરૌ માસુરૌ

આન્તઃ પર્વણિ પદ્ય દાનવપતિઃ શીર્ષાવશેષીકૃતઃ ॥૩૪॥

જૂઓ કે, બૃહસ્પતિ વગેરે બીજા પણ પાંચ છ ગ્રહો માનવા લાયક છે, તથાપિ વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળો રાહુ તે ગ્રહોની સાથે વૈર રાખતો નથી; એટલા માટે ભટકતો રાહુ પોતાનું મસ્તક બાકી રહ્યા છતાં પણ અમાવાસ્યાને દિવસે મહાતેજસ્વી સૂર્યને અને પૂર્ણિમાને દિવસે અતિ પ્રકાશવાળા ચંદ્રને સારી રીતે પીડે છે. ૩૪

‘પદ્ય’ એ પદ્મ મનુષ્યને સંબોધન કરવા માટે છે.

તાત્પર્ય-જેમ રાહુ બીજા ગ્રહોને છોડીને અતિ તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેને જ પીડે છે, તેમ દુર્જન પણ સાધારણ મનુષ્યને છોડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેજસ્વીને પીડે છે.

મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોની અવધિ નથી.

હરિણીવૃત્ત

વહતિ ભુવનશ્રેણીં શેષઃ ફળાત્ત્યક્ત સ્થતાં

કમઠપતિના મધ્યેષ્ટું સદા સ વિધાર્યતે ।

તમપિ કુરુતે ક્રોડાધીનં પયોધિરનાદરા-

દહહ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્રવિભૂતયઃ ॥ ૩૫ ॥

શેષનાગ પોતાની કૃણારૂપી પાટીઆ ઉપર રહેલાં ભુવ-
નોની પંક્તિને ધારણ કરે છે, તે શેષનાગને ભગવાન કાચખાનું
રૂપ ધારણ કરીને સદા પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે, તે કાચખાને
સમુદ્ર પ્રયાસ વિના પોતાની વચમાં રાખે છે. આ કેવું આશ્ચર્ય
છે કે, મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોની અવધિ જ નથી ! ૩૫

તાત્પર્ય-સર્વથા તૃણ્યુનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે.

દુઃખમાં પડેલા પિતાને છોડીને બીજે ઠંકાણે જઈ, પોતાના
પ્રાણની રક્ષા કરવી, એ ઉચિત નથી.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

વરં પક્ષ્વદ્વેદઃ સમદમઘવન્મુક્તકુલિશ-

પ્રહારૈરુદ્ગચ્છદ્વહલ્લવહનોદ્ગારવૃક્ષમિઃ ।

તુષારાદ્રેઃ સૂનોરહહ પિતરિ ક્લેશવિવશે

ન ચાસૌ સંપાતઃ પયસિ પયસાં પત્યુરુચિતઃ ॥ ૩૬ ॥

ઉંચી જનારી અગ્નિની શિખાથી મોટા થયેલા એવા
મહાવાળા ધન્દ્રે મારેલાં વજ્રના પ્રહારોથી પોતાની પાંખો ઠપાવા
દેવી, એ મૈનાઠ પર્વતને યોગ્ય હતું. પરન્તુ અરેરો પોતાના પિતા
હિમાચલ પર્વતના કલેશથી પોતે પરવશ થયા છતાં, પોતાને
ઉઠકેના સ્વામી સમુદ્રના જલમાં પડવું યોગ્ય નહોતું. ૩૬

તાત્પર્ય-આપત્તિ વખતે પણ આપત્તિમાં પડેલા પિતાને
કે કેઈ સજ્જનને છોડી દેવા, એ સજ્જનને ઉચિત નથી.

તેજસ્વી ચૈતન્યવાળો પુરુષ ખીજાએ કરેલા વિકારને સહન કરતો નથી. તે ઉપર સૂર્યકાંતમણિનું દૃષ્ટાંત.

આર્યા

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।

तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે જડ એવો પણ સૂર્યકાંતમણિ, સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી તેજવાળો થાય છે, ત્યારે તેજસ્વી પુરુષ ખીજાએ કરેલા વિકારને કેમ સહન કરે? (અર્થાત્ સહન ન જ કરે.) ૩૭

પરાક્રમને પ્રકાશ કરનાર તેજનો હેતુ અવસ્થા નથી, પણ સ્વભાવ જ છે, તે પર સિંહનાં બચ્ચાંનું દૃષ્ટાંત.

આર્યા

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।

प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ૩૮ ॥

સિંહનું બચ્ચું પણ મદોન્મત્ત હાથીઓને મારવા જાય છે. આ બળવાનનો સ્વભાવ જ છે. આથી તેજનો હેતુ અવસ્થા (ઉમર-વય) નથી, એ નિશ્ચય છે. ૩૮

દ્રવ્ય વિષે

દ્રવ્ય વિના સધળા ગુણો તણવત તુચ્છ છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु ।

शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदह्यतां वह्निना ।

शौर्ये वैरिणि वज्रमाशुनिपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं

येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे॥ ૩૯ ॥

બ્રાહ્મણ વગેરે સ્વભાવિ પાતાળમાં જાયો, શુણનો સમુદાય તેની પણ નીચે જાયો, સદાચરણ પર્વત ઉપરથી પડો, વંશ અગ્નિથી બળી ભસ્મ થાયો અને શૂરપણું, કે જે શત્રુ છે,

તેની ઉપર જલદી વજ પડો, પણ અમારી પાસે તો કેવળ ધન રહ્યો; કારણ કે ધન વિના ઉપર કહેલા સઘળા ગુણો ધાસનાં તણખલાં જેવા અતિ તુચ્છ છે. ૩૯

*અન્વય અને *વ્યતિરેકથી સર્વ કરતાં ધનનું શ્રેષ્ઠપણું કહે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

તાનીન્દ્રિયાણિ સકલાણિ તદેવ કર્મ

સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।

અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ एव

ત્વન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૪૦ ॥

જે પ્રથમ હતી તે જ સઘળી ઇન્દ્રિયો, તે જ કર્મ, તે જ અકુંઠિત થયેલી બુદ્ધિ, તે જ વચન અને તે જ પુરુષ, જે ધનરહિત થાય તો ક્ષણવારમાં બીજે બની જાય છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૪૦

અર્થાત્ એક ધન વિના ઇન્દ્રિય વગેરે સઘળાં વ્યર્થ થાય છે, માટે અવશ્ય ધન મેળવવું જોઈએ.

उपजातिवृत्त

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।

स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति ॥ ४१ ॥

જે પુરુષની પાસે ધન છે, તે જ કુલીન, તે જ પંડિત, તે જ ગુણવાન, તે જ ગુણ જાણનાર, તે જ બોલનાર અને તે જ જેવા લાયક છે. કારણ કે, સઘળા ગુણો સુવર્ણ (ધન)માં રહે છે. ધન હોય ત્યારે જ સર્વ ગુણો પ્રકાશે છે. ૪૧

ખરાબ સલાહ વગેરેથી રાજ વગેરેનો નાશ થાય છે, એમ કહે છે.

* જેના ભાવથી જેનો ભાવ હોય તે અન્વય તથા જેના અભાવથી જેનો અભાવ હોય તે વ્યતિરેક.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

દૌર્મન્યાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ યતિઃ સજ્ઞાત્સુતો લાલના-
દ્વિપ્રોઽનધ્યયનાત્કુલં તતનયાચ્છીલં સ્વલોપાસનાત્ ।

દ્વીર્મયાદન્વેક્ષણાદપિ કૃષિઃ સ્નેહઃ પ્રવાસાશ્રયા-

ન્મૈત્રી ચાપ્રણયાત્સમૃદ્ધિરનયાત્યાગાત્પ્રમાદાદ્ધનમ્ ॥ ૪૨ ॥

ખરાબ સલાહથી રાજાનો નાશ થાય છે, સ્ત્રી વગેરેના સંગથી યતિનો નાશ થાય છે, લાડ લડાવવાથી પુત્ર નષ્ટ થાય છે-ખગડે છે, ન ભણવાથી બ્રાહ્મણપણું નષ્ટ થાય છે, કુપુત્રથી કુળનો નાશ થાય છે, દુર્જનના સેવનથી સ્વભાવનો નાશ થાય છે, મદિરાથી લાજનો નાશ થાય છે, સંભાળ ન રાખવાથી ખેતીવાડીનો નાશ થાય છે, પરદેશમાં ફરવાથી રૂનેહનો નાશ થાય છે, અવિનયથી મૈત્રીનો નાશ થાય છે, અનીતિથી સમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે અને અપાત્રને દાન દેવાથી વા ગાફલ રહેવાથી ધનનો નાશ થાય છે. ૪૨

દાન અને ભોગરહિત ધનનો સર્વથા નાશ થાય છે.

આર્યા

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન ભુંકે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૪૩ ॥

દાન, ભોગ અને નાશ, એ ત્રણ ગતિ ધનની થાય છે. જે માણસ દાન દેતો નથી વા ઉપભોગ કરતો નથી, તેના ધનનો નાશ થાય છે. ૪૩

એટલા માટે જો ધન હોય તો દાન પણ દેવું અને ઉપભોગ પણ કરવો.

માગણ લોકને પુષ્કળ ધન આપી નિર્ધન થયેલો પુરુષ શાભે તે ઉપર દષ્ટાંત.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

મણિઃ શાણોહ્લીઢઃ સમરવિજયી હેતિનિહતો
મદ્ધક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ ક્ષ્યાનપુલિનાઃ ।
કલાશેષચન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા બાલવનિતા
તનિજ્ઞા શોભન્તે ગલિતવિમલાશ્ચાર્થિષુ જનાઃ ॥ ૪૪ ॥

સરાણે પાસા પાડેલો મણિ, ખડ્ગ વગેરેથી ઘાયલ થયેલો પણ યુદ્ધમાં જય મેળવનાર લડવૈયો, મદ્ધ અરવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ્ ઋતુમાં સુકાયેલા કીનારાવાળી નદીઓ, ખીજનો ચંદ્ર, કામક્રીડામાં ચુંબન વગેરેથી મર્દન થયેલી બાળા-સ્ત્રી અને જેઓએ માગણ લોકોને પોતાનો વૈભવ આપી દીધો છે એવા મનુષ્યો શોભે છે. તાત્પર્ય માણસે અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ. ૪૪

વસ્તુની હલકાર્થ અને મોટાનું કારણ અવસ્થા જ છે, ખીજું કંઈ નથી.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

પરિક્ષીણઃ કશ્ચિત્પ્રહયતિ યવાનાં પ્રસૂતયે
સ પશ્ચાત્સંપૂર્ણઃ કલયતિ ધરિત્રીં તૃણસમામ્ ।
અતઃપ્રાપ્તૈર્લભ્યાદ્ગુરુલ્પતયાઽર્થેષુ ધનિના-
મવસ્થા વસ્તૂનિ પ્રથયતિ ચ સફોચયતિ ચ ॥ ૪૫ ॥

હરિદ્રાવસ્થામાં હોય ત્યારે જે માણસ એક પોશ જવથી સંતુષ્ટ થાય છે, તે જ માણસ જ્યારે સંપત્તિવાન થાય છે ત્યારે પૃથ્વીને પણ તૃણ સમાન ગણે છે; એટલા માટે અવસ્થા જ વસ્તુને મહત્તા અને લઘુતા આપે છે-સંકોચમાં લાવે છે; પરંતુ ધન કંઈ લઘુતા કે મહત્તા આપતું નથી; કારણ કે, ધનવંતોની હરમેશાં એક જ સ્થિતિ રહેતી નથી. વખતે તે ધનાઢ્ય હોય

છે ને વખતે નિર્ધન થઈ પડે છે. માટે અવસ્થા જ મહાત્મા તથા લઘુતાનું કારણ છે. ૪૫

રાજનીતિ

રાજાએને પૃથ્વીના પાલનનો પ્રકાર જણાવે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

રાજન્ ! દુધુક્ષસિ યદિ ક્ષિતિધેનુમેતાં
તેનાદ્ય વત્સમિવ લોકમમું પુષાણ ।
તસ્મિન્ન સમ્યગ્નિશં પરિપોષ્યમાણે
નાનાફલૈઃ ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥ ૪૬ ॥

હું રાજન્ ! જો પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહોવાની ઇચ્છા હોય તો વાછડાની પેઠે લોકનું પોષણ કરો. હું મેશાં સારી રીતે લોકનું પોષણ થવાથી પૃથ્વી કલ્પલતાની પેઠે નાના પ્રકારનાં ફળ આપે છે. ૪૬

રાજનીતિ એક પ્રકારની નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારની છે, તે ઉપર વેશ્યાનું દૃષ્ટાંત.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

સત્યાનૃતા ચ પરુષા પ્રિયવાદિની ચ
હિંસા દયાલુરપિ ચાર્થપરા વદાન્યા ।
નિત્યવ્યયા પ્રચુરનિત્યધનાગમા ચ
વેશ્યાઙ્ગનેવ નૃપનીતિરનેકરૂપા ॥ ૪૭ ॥

જેમ વેશ્યા કોઈ વખતે સત્ય બોલનારી, કોઈ વખતે અસત્ય બોલનારી, કોઈ વખતે કઠોર બોલનારી, કોઈ વખતે પ્રિય બોલનારી, કોઈ વખતે હિંસા કરનારી, કોઈ વખતે દયાવાળી, કોઈ વખતે ધન લેનારી, કોઈ વખતે ધન આપનારી, કોઈ વખતે અતિ વ્યય કરનારી અને કોઈ વખતે પુષ્કળ ધન મેળવનારી, એ રીતે અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમ રાજનીતિ પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. ૪૭

આજ્ઞા વગેરે છ ગુણ રાજપુરુષમાં હોવા જોઈએ, તે જો ન હોય તો રાજાનો આશ્રય બ્યર્થ છે.

શાલિનીવૃત્ત

આજ્ઞા કીર્તિઃ પાલનં બ્રાહ્મણાનાં દાનં મોગો મિત્રસંરક્ષણં ચ ।
યેષામેતે ષડ્ગુણા ન પ્રવૃત્તાઃ કોઽર્થસ્તેષાં ગાણિવોપાદર્યેણ ૪૮

અપ્રતિહત આજ્ઞા, સર્વ દિશાઓમાં કીર્તિ, બ્રાહ્મણોનું પાલન, સત્પાત્રને દાન, વૈભવનો ઉપલોગ અને મિત્રોનું રક્ષણ એ છ ગુણ જે પુરુષોમાં નથી, તેઓને રાજાના આશ્રયનું શું ફળ? અર્થાત્ કાંઈ પણ નહીં. ૪૮

પુરુષને પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ધન મળે છે, પણ અધિક મળતું નથી. તે પર ધડાનું દર્શાવે.

શાર્દૂલવિકીઢિતવૃત્ત

યદ્દાત્રા નિજમાલપદ્મલિખિતં સ્તોકં મહદ્ધા ધનં
તત્પ્રાપ્નોતિ મરુસ્થલેઽપિ નિતરાં મેરૌ તતો માધિકમ્ ।

તદ્ધીરો ભવ વિસ્રવત્સુ રૂપણાં વૃષ્તિ વૃથા મા કૃથાઃ

કૂપે પથ્ય પયોનિધાવપિ ઘટો ગૃહ્ણાતિ તુલ્યં જલમ્ ॥૪૯॥

બ્રહ્માએ પોતાના લાલ (કપાળ)માં થોડું અથવા અધિક જે ધન લખેલું હોય, તે ધન નિર્જલ દેશમાં પણ મળે છે, પણ તેથી અધિક મેરુપર્વતમાં પણ મળતું નથી; માટે ધીરજ રાખ અને ધનવાનની પાસે બ્યર્થ લાચારી ન દર્શાવ. વિચારી જો, કે કુવામાંથી ભરીએ વા સમુદ્રમાંથી ભરીએ, પણ ઘડામાં તો જેટલું જળ માતું હોય તેટલું જ માય. ૪૯

તાત્પર્ય-લાલ થવો પ્રારબ્ધાધીન છે, માટે ધનની ઇચ્છા-વાળા પુરુષે ધનવાનની પાસે લાચારી કરવી નહીં.

મારો આશ્રિત માણસ માગે તો જ આપું, એવી પ્રતિજ્ઞા ન કરવી, એપર મેધાન્યોક્તિ.

અનુષ્ટુભૃત

ત્વમેવ ચાતકાધારોઽસીતિ કેષાં ન ગોચરઃ ।

કિમમ્મોદવરાઽસ્માકં કાર્પણ્યોક્તિઃ પ્રતીક્ષ્યતે ॥૫૦॥

હે શ્રેષ્ઠ મેઘ! ગરીબાઇનાં અમારાં વચનની શા માટે રાહ જુવે છે? કાશ્ય કે તું જ ચાતક (બપૈયા)નો આધાર છે, એમ કોણ નથી જાણતું? અર્થાત્ સર્વ જાણે છે. ૫૦

તાત્પર્ય-પોતાના આશ્રિત માણસની ગરીબાઇનાં વચનની રાહ જોવી ઉચિત નથી.

પુરુષે કાઇની પાસે ગરીબાઇનું વચન કહેવું નહીં, એપર ચાતકની અન્યોક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણં શ્રૂયતા-

મમ્મોદા બહ્વો દિ સન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નૈતાદૃશાઃ ।

કેચિદ્વૃષ્ટિર્દાર્દૃશન્તિ વસુધાં ગર્જન્તિ કેચિદ્વૃથા

યં યં પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા બ્રૂહિ દીનં વચ્ચઃ ॥૫૧॥

હે ચાતક! હે ચાતક! હે મિત્ર! ક્ષણવાર સાવધાન મનથી સાંભળ કે, આકાશમાં ઘણા મેઘો છે, પરંતુ સઘળા દયાળુ નથી. કેમકે, કેટલાક મેઘ વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભીંજવી દે છે અને કેટલાક ફાકટના ગાળે છે. જેને જેને તું જોય છે તેની તેની આગળ દીનતાનાં વચન કહેતો નહીં. ૫૧

અર્થાત્ જે દાતા હોય તેની પાસે માગણી કરવી, બીજાની પાસે માગણી કરવી નહીં.

દુર્જનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ કહે છે.

દુર્જનનિદા

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા ।

સુજનવન્ધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્'૧૨

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્દયપણું, કારણ વિના કલેશ, પરધન તથા પરસ્ત્રીની ઈચ્છા અને પોતાના સંબંધીઓનું રડું સહન ન કરવું, એ ચાર દોષ ખલ પુરુષોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. પર

દુર્જન વિદ્વાન હોય, તોપણ તેનો સંગ કરવો નહીં, એમ સર્પના દષ્ટાંતથી કહે છે.

અનુષ્ટુભૂત

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાયા ભૂષિતોऽપિ સન્ ।

મણિનાલંકૃતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન મયંકરઃ ॥ ૫૩ ॥

વિદ્યાથી સુશોભિત એટલે દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તેનો સંગ કરવો નહીં, (તેપર દષ્ટાંત) કારણ કે મણિથી શોભિતો સર્પ શું ભયંકર નથી? અર્થાત્ ભયંકર છે જ. ૫૩

તાત્પર્ય-જેમ મણિથી શોભતો સર્પ ભયંકર છે, તેમ દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તે ભયંકર છે, માટે સર્વથા તેનો સંગ તજવો.

દુર્જનો ગુણવાન પુરુષોના સર્વ ગુણોને દોષરૂપ ગણે છે, એમ કહે છે અર્થાત્ ગુણમાં દોષ આરોપવાનો પ્રકાર કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જાડ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતદ્યૌઃ દમ્ભઃ શુચૌ કૈતવં

શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।

તેઽઽલિપ્તલિપ્તતા મુલ્લરતા વક્તર્યશક્તિઃ સ્થિરે

તત્કો વામ ગુણો ભવેત્સ ગુણિનાં ચૌ દુર્જનૈર્નાક્રિતઃ ॥ ૫૪ ॥

દુર્જનો લાજવાળા પુરુષને જડ કહે છે, વ્રત કરનારને દંભી કહે છે, પવિત્ર પુરુષને ધૂર્ત કહે છે, શૂર પુરુષને નિર્દય કહે છે, સરલ પુરુષને બુદ્ધિહીન કહે છે, પ્રિય બોલનારને

દીન કહે છે, તેજસ્વીને ગર્વિષ્ઠ કહે છે, બોલવામાં ચતુરને બહુબોલો કહે છે અને સ્થિર (ઠરેલા) ને અશક્ત કહે છે. ત્યારે ગુણવાન પુરુષનો એવો કયો ગુણ છે કે, જેમાં દુર્જનોએ દોષ ન મુક્યો હોય ? ૫૪

ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગુણનાં લક્ષણ. શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

લોભશ્ચેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ

સત્યં ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્

સૌજન્યં યદિ કિં ગુણૈઃ સ્વમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મળ્ડનૈઃ

સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥૫૫॥

જે લોભ (ધન મળ્યા છતાં પણ અધિક મળવાની ઈચ્છા) હોય તો નિર્ગુણપણાંની શી જરૂર છે ? (કારણ કે જે લોભ હોય તો સર્વ ગુણ વ્યર્થ થાય છે.) જે આડીઆપણું હોય તો પાપનું શું કામ છે ? (કેમકે આડીઆપણામાં જ સર્વ પાપ સમાય છે.) જે સત્ય હોય તો તપનું શું પ્રયોજન છે ? (સત્ય બોલવાથી જ તપનું ફળ મળે છે.) જે શુદ્ધ મન હોય તો તીર્થનું શું પ્રયોજન છે ? (તીર્થમાં સ્નાનનું ફળ શુદ્ધ મનથી જ થાય છે.) જે સુજનપણું હોય તો ગુણનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સુજનતાથી સર્વ ગુણો આવે છે.) જે સારો મહિમા હોય તો ઘરેણાનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે મહિમા જ શોભા આપે છે.) જે સદ્વિદ્યા હોય તો ધનનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સર્વ ધન કરતાં વિદ્યારૂપી ધન ઉત્તમ છે.) જે અપયશ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન છે ? (કેમકે અપયશ જ મરણનું કાર્ય કરે છે.) ૫૫

જેનો પરિહાર ન થઈ શકે એવાં માનસિક દુઃખોની ગણના કરે છે.

પૃથ્વીવૃત્ત

શશી દિવસધૂસરો ગલિતયૌવના કામિની

સરો વિગતવારિજં મુલ્લમનક્ષરં સ્વાકૃતેઃ ।

પ્રમુર્ધનપરાયણઃ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો

નૃપાઙ્ગણગતઃ સ્વલો મનસિ સત્ત શલ્યાનિ મે ॥ ૫૬ ॥

દિવસમાં કાંતિહીન થયેલો ચંદ્ર, જેનું યૌવન આલ્યું ગયું છે એવી સ્ત્રી, કમળ વિનાનું સરોવર, સારી આકૃતિવાળાનું અક્ષર વિનાનું મુખ, ધનમાં તરંપર એવો માલિક, નિરંતર હારિદ્રચણો સજ્જન અને રાજના આંગણમાં ગયેલો ખળ, એ સાત મારા મનમાં શલ્ય (કાંટા જેવા) છે. ૫૬

અત્યંત કોપેલા રાજાએ કોઈ પણ પોતાનો નથી, એમ અમિના દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

અનુષ્ટુભૃત્ત

ન કશ્ચિન્નન્ડકોપાનાત્મીયો નામ ભૂમુજામ ।

હોતારમપિ જુબ્હાનં સ્પૃષ્ટો દહતિ પાવકઃ ॥ ૫૭ ॥

અત્યંત કોપવાળા રાજાએ કોઈ પણ પોતાનો નથી. (તે પર દૃષ્ટાંત) અમિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે છે. ૫૭

અર્થાત્-જેમ અમિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે છે, તેમ અત્યંત કોપવાળા રાજાએ અપરાધ થવાથી પોતાના સંબંધી વગેરેને પણ છોડતા નથી.

સેવાધર્મ અતિ કઠિન છે.

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

મૌનાન્મુકઃ પ્રવચનપટુશ્ચાદુલો જલપકો વા

ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ ચ તદ્વા દૂરતશ્ચાપ્રગલ્ભઃ ।

ક્ષાન્ત્યા મીર્યદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૫૮ ॥

ચાકરી કરનાર જે મૌન ધારણ કરે તો મૂળો છે એમ ગણાય, જે વિશેષ બોલે તો વાચાળ અથવા વાચુના રોગવાળો ગણાય, જે માલિકની પાસે જ રહે તો નિર્લજ્જ ગણાય, જે માલિકથી દૂર દૂર કરતો રહે તો અપ્રૌઢ ગણાય, જે ક્ષાંતિ રાખે તો ખીકણ કહેવાય અને સહન ન કરે તો મૂર્ખ અથવા નીચા કુળનો કહેવાય. માટે સેવાધર્મ અત્યંત કઠિન છે અને તેને યોગીઓ પણ જાણી શકતા નથી. ૫૮

નીચની સેવા કરનારને સુખ મળતું નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

नैराहताखिलस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ૫૯ ॥

જેણે સઘળા ખજા પુરુષોનો પ્રકાશ કરેલો છે, જે મર્યાદા રહિત છે, પૂર્વ જન્મમાં થયેલાં અને આ જન્મમાં દેશાયલાં પોતાનાં નીચ કર્મમાં જે વર્તે છે, જેને દૈવયોગે ઐશ્વર્ય મળેલું છે અને જે ગુણનો દ્રેષ કરે છે તેવા નીચ પુરુષની નજરે પડેલા કયા પુરુષોને સુખ મળે છે? કોઈને નહીં. ૫૯

દિવસના પ્રથમ પહોર અને પાછલા પહોરની છાયાની પેઠે ખજા અને સજ્જનની મૈત્રી ચઢતી અને ઉતરતી જાય છે.

उपजातिवृत्त

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धमिक्षा छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥૬૦॥

દિવસના પૂર્વાર્ધની છાયાની પેઠે ખજા પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી અને પછી ક્રમે કરી ક્ષય પામનારી છે. દિવસના ઉત્તરાર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જનની મૈત્રી પ્રથમ થોડી હોય છે અને પછી ક્રમે કરી વધે છે. ૬૦

તાત્પર્ય-જેમ દિવસના પ્રથમ પહોરના આરંભમાં સૂર્ય તરફ મોઢું રાખી ઉભા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી મોટી છાયા હોય છે ને પછી જેમ જેમ દિવસ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ ઓછી (નાની) થતી જાય છે; તેમ જલ પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી ને પછી ઘટી જાય છે અને જેમ દિવસના પાછલા પહોરમાં પ્રથમ છાયા થોડી હોય છે, પણ જેમ જેમ દિવસ ઉતરતો જાય, તેમ તેમ છાયા વધતી જાય છે; તેમ સજ્જનની મૈત્રી આરંભમાં થોડી ને પછી ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે.

જગતમાં દુર્જનો, વિના કારણે વૈરી થાય છે, તે વિશે પારધિ અને મચ્છીમારનું દર્શાવ.

આર્યા

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુબ્ધકધીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૬૧ ॥

જગતમાં પારધિઓ તૃણ ખાઈ જીવનાર મૃગના વિના કારણે વૈરી થાય છે, દીમરો જલથી જીવનારા માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે અને દુર્જનો સંતોષી સજ્જનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે. ૬૧

અર્થાત્-જેમ પારધિ અને દીમર-મૃગ અને માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે તેમ દુર્જન સજ્જનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે.

સજ્જન સમાગમની વાંચા વગેરે ગુણવાળા પુરુષો અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

સુજનપ્રશંસા

શાર્વલવિકીરિતકૃત

ધારુચ્છા સજ્જનસ. એ પરગુણે પ્રીતિર્ગુરૌ નમ્રતા

વિદ્યાયાં વ્યસનં સ્વલોપિતિ રતિલોકાપવાદાન્નયમ્ ।.

મક્તિઃ શૂલિનિ શકિરાત્મદમને સંસર્ગમુક્તિઃ સ્ખલે-

ખ્વેતે યેષુ વસન્તિ નિર્મલગ્નાસ્તેભ્યો નરેભ્યો નમઃ॥ ૬૨ ॥

સજ્જનના સમાગમમાં વાંચ્યા (ધ્યયા), ખીજના ગુણમાં પ્રીતિ, ગુરુમાં નમ્રપણું, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની સ્ત્રી ઉપર રતિ, લોકમાં નિદાનો ભય, મહાદેવજી ઉપર ભક્તિ, મનને વશ રાખવામાં શક્તિ, ખજના સહવાસનો ત્યાગ એટલા નિર્મળ ગુણો જે પુરુષમાં હોય છે તે પુરુષો પૂજ્ય છે. ૬૨

મહાત્માઓના સ્વાભાવિક ગુણ.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

વિપદિ ધૈર્યમથાભ્યુદયે ક્ષમા

સદસિ વાક્પટુતા યુધિ વિક્રમઃ ।

યશસિ ત્વામિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ

પ્રકૃતિર્જિજ્ઞાસિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩ ॥

વિપત્તિ વખતે ધૈર્ય, ઉન્નતિ વખતે ક્ષમા, સભામાં વાણીનું ચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ અને વેદાદિ ઉપર આસક્તિ, એટલા ગુણો મહાત્માઓમાં સ્વાભાવિક છે. ૬૩ સત્પુરુષોની મોટાઈ-ખીજો પ્રકાર.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

પ્રદાનં પ્રચ્છન્નં ગૃહમુપગતે સંન્નમવિધિઃ

પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કથનં નાપ્યુપકૃતેઃ ।

અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યાં નિરભિભવસારાઃ પરકથાઃ

સતાં કેનોદ્દિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રાદાણને ગુપ્ત દાન દેવું, ઘેર આવેલાની આગતા-સ્વાગતા કરવી, હિત કરીને પણ મૌન રાખવું, પોતે કરેલા ઉપકારને પ્રગટ કરવો નહીં. સમૃદ્ધિ છતાં પણ ગર્વ રાખવો

નહીં. અને પરાભવના સારાંશ વગરની ખીભઓની વાતો કરવી, એવી રીતે તલવારની ધાર જેવું ઉપર કહેલું તીક્ષ્ણ-પ્રત સત્પુરુષોને કોણે બતાવ્યું? અર્થાત્ કોઈએ બતાવ્યું નથી, પણ એ સ્વાભાવિક છે. ૬૪

સત્પાત્રને દાન આદિ આપવાં, એ જ ભૂષણ છે, પણ ખીભું કંઈ ભૂષણ નથી.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા
મુખે સત્યા વાણી વિજયિઃ જયોર્વીર્યમતુલમ્ ।
હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતં ચ શ્રવણયો-
ર્વિનાયૈશ્વર્યેણ મણ્ડનમિદમ્ ॥ ૬૫ ॥

સત્પાત્રને દાન આપવું એ હાથનું ધરેણું છે, શુરને નમસ્કાર કરવા એ મસ્તકનું ધરેણું છે, સત્ય બોલવું એ મુખનું ધરેણું છે, જય મેળવે તેવું અતિ ઉત્તમ વીર્ય એ ભુજનો અલંકાર છે, સ્વચ્છ વર્તણૂક એ હૃદયનું ધરેણું છે અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવું એ શાસ્ત્રનું ધરેણું છે-સ્વભાવથી જ મહાત્માઓનાં ઉપર કહેલાં ધરેણાં છે. ૬૫

સંપત્તિ અને વિપત્તિ વખતની મહાત્માઓના મનની સ્થિતિ આવી હોય છે.

અનુષ્ટુભ્વૃત્ત

સંપત્તસુ મહતાં ચિત્તં ભવત્યુત્પલકોમલમ્ ।

આપત્તસુ ચ મહતૈર્લિપ્તૈર્લિ સંઘાતકર્કશમ્ ॥ ૬૬ ॥

મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિ વખતે કમળ જેવું કોમળ થાય છે અને આપત્તિમાં મોટા પર્વતની શિલાના સમુદાય જેવું અત્યંત કઠિન થાય છે. અર્થાત્ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિમાં ગર્વરહિત રહે છે અને વિપત્તિમાં ધીરજવાળું રહે છે. ૬૬

સંબંધથી જ ગુણનું વિચિત્રપણું થાય છે, તેપર જળનું દૃષ્ટાંત.
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સંતસાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસાં નામાઽપિ ન જ્ઞાયતે
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।

સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતં તન્મૌક્તિકં જાયતે
પ્રાયેનાશ્રમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥ ૬૭ ॥

તપેલાં લોખંડ ઉપર પડેલાં જળનું નામ પણ જણાતું
નથી અર્થાત્ તરકાલ નાશ પામે છે, એ જ જળ જે કમલનાં
પત્ર ઉપર પડ્યું હોય તો મોતીના દાણા જેવું શોભે છે;
અને એ જ જળ જે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રની છીપની
વચમાં પડ્યું હોય તો મોતી થાય છે; માટે અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ ગુણ તો પ્રાયઃ સંગથી જ થાય છે. ૬૭

તાત્પર્ય-જેમ તપેલા તવા વગેરેના સંબંધથી એક જ
જળનું પરિણામ જૂદું જૂદું થાય છે, તેમ અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ જનના સહવાસથી જૂદા જૂદા ગુણની પ્રાપ્તિ
થાય છે; એટલા માટે મનુષ્યે ઉત્તમનો સહવાસ કરવો
અને અધમનો સહવાસ કરવો નહીં.

આચરણથી પુત્ર વગેરેનું લક્ષણ કહે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રો

યઙ્ઘર્તુરેવ હિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।

તન્મિત્રમાપન્નિ સુખે ચ સમક્રિયં ચ-

દેતત્ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ૬૮ ॥

જે સારી વર્તણૂકથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે જ પુત્ર, જે
પતિનું હિત ધૃષ્ટે તે જ સ્ત્રી અને આપત્તિ તથા સુખમાં જેની
વર્તણૂક સમાન જ રહે તેજ મિત્ર સમજવો. પુણ્ય કૃત્યો કરેલાં
હોય એવા પુરુષનેજ ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુ મળે છે. ૬૮

સત્પુરુષો નમ્રતા વગેરે ગુણોથી જગતમાં પૂજ્ય થાય છે.

સમધરાવૃત્ત

નમ્રત્વં નોન્નમન્તઃ પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ગુણાન્હયાપયન્તઃ

સ્વાર્થાન્સંપાદયન્તો વિતતપૃથુતરારમ્ભયત્નાઃ પરાર્થે ।

ક્ષાન્સ્યૈવાડ્ડક્ષેપરુક્ષાક્ષરમુક્ષરમુખાન્ દુર્મુખાન્દૂષયન્તઃ

સન્તઃ સાશ્ચર્યચર્ચા જગતિ बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥

સત્પુરુષો નમ્રપણુથી ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થાય છે, (નમવા-
થી કોઈ પણ ઉચું થાય નહીં ને સત્પુરુષો તો નમવાથી ઉંચા
થાય છે-શ્રેષ્ઠ ગણાય છે) એ જ તેઓનું આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર
છે; સત્પુરુષો ખીજના ગુણના વર્ણનથી પોતાના ગુણને પ્રસિદ્ધ
કરે છે (પરોપકાર માટે મોટા પ્રયાસથી આરંભ કરે છે, અને
પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે) અને તિરસ્કારથી કઠોર અક્ષર-
વાળાં જેઓનાં મુખ છે એવા દુર્જનોને ક્ષમાથી જ દોષયુક્ત
કરે છે. આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા અને અતિ માનવાલાયક
એવા સત્પુરુષો કેને પૂજ્ય નથી? સર્વને પૂજ્ય છે. ૬૯

વૃક્ષ વગેરેનું દષ્ટાંત આપી પરોપકારીઓના સ્વભાવને
વર્ણવે છે.

પરોપકાર પદ્ધતિ

વંશસ્થવૃત્ત

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणः ॥ ૭૦ ॥

ફળ આવવાથી વૃક્ષો નમી જાય છે, નવાં જળથી મેઘ
નમી જાય છે, તેમ સમૃદ્ધિથી સત્પુરુષો નમે છે. પરોપકારી-
ઓનો એ સ્વભાવ જ છે. ૭૦

અર્થાત્ જેમ કૃણ આવવાથી વૃક્ષ વગેરે નમ્ર થાય છે તેમ ઐશ્વર્ય મળતાં પણ સત્પુરુષો અનુદ્રુત-નમ્ર બને છે. શ્રવણ આદિ ગુણથી જ કાન વગેરે ઉત્તમ છે.

उपजातिवृत्त

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥૭૧॥

શાસ્ત્રનાં શ્રવણથી જ કાન શોભે છે, પણ કુંડળથી શોભતા નથી; દાન કરવાથી હાથ શોભે છે, પણ કંકણથી શોભતા નથી; અને દયાળુ માણસોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, પરંતુ ચંદનથી શોભતું નથી; એટલા માટે પુરુષોએ અવશ્ય શાસ્ત્રશ્રવણ આદિ કરવું જોઈએ. ૭૧

सारा मित्रं लक्ष्णं

वसन्ततिलकावृत्त

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ॥

आपद्रतं च न जहाति ददाति कालે

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ૭૨ ॥

પાપથી નિવારણ કરે છે, કલ્યાણકારક આચરણમાં લગાડે છે, ગુપ્ત વાતને છૂપાવે છે, ગુણને પ્રસિદ્ધ કરે છે, આપત્તિ વખતે પણ છોડતો નથી અને સમયે ધન વગેરે પણ આપે છે, એ પ્રકારનું સારા મિત્રોનું લક્ષણ છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે. ૭૨

સત્પુરુષો કોઈની પણ પ્રાર્થના વિના જ બીજાનાં કલ્યાણ માટે ઉદ્યોગ કરે છે, એપર સૂર્ય વગેરેનાં દષ્ટાંત.

वसन्ततिलकावृत्त

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति

· चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।

નામ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ ।

સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતામિયોગાઃ ॥ ૭૩ ॥

સૂર્ય પ્રાર્થના વિના જ કમળના સમુદાયને પ્રકુલિત કરે છે, ચંદ્ર કોઈની પણ પ્રાર્થના વિના પોયણી (કુમુદિની) ને પ્રકુલિત કરે છે અને મેઘ પણ કોઈની પ્રાર્થના વિના જળ આપે છે; તેમ જ સત્પુરુષો પણ જાતે જ બીજાનાં કલ્યાણ માટે ઉત્સાહથી પ્રયાસ કરે છે. ૮૩

ક્રિયાના ભેદથી મનુષ્યોના ચાર ભેદ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પ્રકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય ચે

સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદ્યમભૂતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન ચે ।

તેઽમી માનુષરાક્ષસા પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્નન્તિ ચે

ચે નિમ્નન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥ ૭૪ ॥

જેઓ સ્વાર્થ છોડીને પરોપકાર કરે છે તે સત્પુરુષ કહેવાય છે, જેઓ સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગે તેવી રીતે પરોપકાર કરે છે તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય છે, જે સ્વાર્થ માટે પરના હિતનો નાશ કરે છે તે મનુષ્યમાં રાક્ષસ કહેવાય છે અને જે વૃથા બીજાના કલ્યાણનો નાશ કરે છે, તે ક્રાણુ છે? એ અમે જાણતા નથી, અર્થાત્ તેઓ અતિ નિંદ્ય છે. ૭૪

સજ્જનની મૈત્રી, સંતાપ થાય તોપણ નાશ પામતી નથી, એ સંબંધે જળ તથા દૂધનું દર્શાવે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દત્તાઃ પુરા તેઽચ્છિલાઃ

ક્ષીરે તાપમવેશ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા કૃશાનો હૃતઃ ।

ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તાદભવદ્દક્ષા તુ મિત્રાપદં

યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥૭૫॥

પ્રથમ પોતા પાસે આવેલાં જળને દૂધ પોતાની મધુરતા વગેરે સર્વ ગુણો આપી દે છે-અન્ને એકરૂપ થઈ જાય છે; પછી અગ્નિના સંયોગ થવાથી દૂધને તાપ થતો જોઈ, જળ પોતાના શરીરને અગ્નિમાં હોમે છે-પ્રથમ જળ બળી જાય છે. પછી મિત્ર જે જળ તેની આપતિ જોઈ, દૂધ પણ અગ્નિમાં પડવા માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે ઉભરાવા લાગે છે, પછી તેમાં જળ છાંટવાથી તે ઉભરા પાછો બેસી જાય છે. સત્પુરુષોની મૈત્રીતો દૂધ અને જળના જેવી હોય છે. ૭૫

મહાત્માઓ ધણને આશ્રય આપે છે, તેપર સમુદ્રની અન્યૌક્તિ.
પૃથ્વીવૃત્ત

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते ।

इतोऽपि वडवदनलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमृजितं भरसहं च सिन्धोर्बपुः ॥ ७६ ॥

સમુદ્રમાં એક ઠેકાણે નારાયણ સૂવે છે, એક ઠેકાણે નારાયણના શત્રુ દૈત્યોનો સમુદાય રહે છે, એક ઠેકાણે શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય સૂવે છે અને એક ઠેકાણે પ્રલયના સંઘળા અગ્નિઓ સાથે વડવાનલ (સમુદ્રમાં રહેનાર અગ્નિ) રહે છે. એવી રીતે સમુદ્રનું શરીર આશ્ચર્યકારક વિસ્તારવાળું, બળવાળું અને ભારને સહન કરનારું છે-મહાત્માઓ સમુદ્રની પેઠે ઉપકાર કરનાર અને ઉપકાર નહીં કરનાર સંઘળાને આશ્રય આપે છે. ૭૬

તૃણો વગેરે તજવાથી સજ્જનપણું આવે છે, એ સંબંધ મનુષ્યો પ્રતિ ઉપદેશ.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

तृष्णां छिन्धि मज क्षमां जहि मवं पापे रतिं मा कृथाः

सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્
કીર્તિં પાલય દુઃખિતે કુરુ દયામેતત્ત્વતાં ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

તૃષ્ણાને છેદો, ક્ષમાનું સેવન કરો, મદને તણો, પાપમાં
પ્રીતિ ન રાખો, સત્ય બોલો, સજ્જનના માર્ગને અનુસરો,
વિદ્વાનોની સેવા કરો, માનવા યોગ્યને માનો, શત્રુઓને
પણ મનાવો, પોતાના ગુણોને ઢાંકો, કીર્તિની રક્ષા કરો
અને દુઃખિયા ઉપર દયા રાખો; કારણ કે, ઉપર કહેલાં
લક્ષણો સજ્જનનાં છે. ૭૭

બીજે પ્રકારે પણ સત્પુરુષોનું લક્ષણ અને તેનું દુર્લભપણું કહે છે.

માલિનીવૃત્ત

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા-

સ્મિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરમપરમાણૂન્પર્વતોક્ત્ય નિત્યં

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥ ૭૮ ॥

જેનાં મન, વચન અને કાયા પુણ્યરૂપ અમૃતથી ભરેલાં
છે-મન, વચન અને શરીરથી જે પુણ્ય કરે છે, પણ પાપ કરતા
નથી-અને ઉપકારથી ત્રણે જગતને પ્રસન્ન કરે છે અને બીજા-
ના થોડા ગુણને પર્વત જેવડા મોટા કરી નિત્ય પોતાના
મનમાં પ્રસન્ન થાય છે, એવા સત્પુરુષો વિરલ છે! ૭૮

સત્પુરુષો પોતાના ગુણ બીજાને આપે છે, તે સંબંધે મલય
પર્વતની અન્યોક્તિ.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ર્કિં તેન હેમગિરિણા રજતાદ્રિણા વા

યત્રાભિલાષ્ઠ તરવસ્તરવસ્ત યથ ।

મન્યામહે ત્વંયેવ યદ્યમયેષ

કક્કોલનિમ્બકુટજામ્બયપિ ચન્દનાનિ ॥ ૭૯ ॥

જેમાં રહેલાં વૃક્ષો જેવાં હોય તેવાં ને તેવાં જ રહે છે, એવા સોનાના મેરુ પર્વતથી અથવા રૂપાના કૈલાસ પર્વતથી શું પ્રયોજન છે? અર્થાત્ કાંઈ પણ નહીં. અમે તો મલયાચળને જ. મોટો માનીએ છીએ. કારણ કે, જે પર્વતના આશ્રયથી ચણકબાબ, લિમ્બડા અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન થઈ જાય છે. ૬૬

ધીર પુરુષો મેળવવા ધારેલી વસ્તુને મેળવવા માટે યત્ન કરતાં વચમાં વિદ્ય આવે તો 'પણ ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિના વિરામ પામતા નથી, એ સંબંધે સમુદ્રમથન કરતા દેવતાઓનું દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે.

ધીરજ પ્રશંસા

ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્ત

રત્નૈર્મહાહૈંસ્તુતુષુર્ન દેવ્તા ન મેજિરે ભીમવિષેણ ભીતિમ્ ।

સુધ્યાં વિના ન પ્રયયુર્વિરામં ન નિશ્ચિતાર્થાદ્વિરમન્તિ ધીરાઃ ૮૦

દેવતાઓ અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રસન્ન થયા નહીં અને ભયંકર વિષથી ડર્યા નહીં; (કારણ કે, તેઓ અમૃત માટે સમુદ્ર મથન કરતા હતા, માટે) અમૃત નીકળ્યા પહેલાં વિરામ પામ્યા નહીં. ધીર પુરુષો ધારેલી વસ્તુ મળ્યા સિવાય વિરામ પામતા નથી, એટલે ધારેલી વસ્તુ મળે ત્યાં સુધી (સત્પુરુષો) ઉદ્વેગ કર્યા કરે છે. ૮૦

પોતાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ રીતે ઉતરેલો વિવેકી પુરુષ, વચમાં આવેલાં સુખ વા દુઃખને ગણકારતો નથી, એ પર યોધવચન.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કચિન્નૌ શાયી કચિદપિ ચ પર્યङ્કશયનઃ

કચિન્છાકાહારી કચિદપિ ચ ન્યાલ્યોલ્લાસિઃ ।

કચિત્કન્યાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધરો

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૧ ॥

કોઈ વખતે પૃથ્વી ઉપર સૂરે છે અને કોઈ વખતે પલંગ ઉપર પોઢે છે, કોઈ વખત શાક ખાઈ રહે છે અને કોઈ વખત ભાત આદિનું સુંદર ભોજન કરે છે, કોઈ વખત ઠંથા-ફાટેલી તૂટેલી ગોદડી ચોઢે છે અને કોઈ વખત મનોહર વસ્ત્ર પહેરે છે, એમ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા-વાળો વિવેકી પુરુષ સુખને કે દુઃખને ગણતો નથી. ૮૧

સુજનપણા વગેરે સર્વ અલંકાર કરતાં સ્વભાવ જ ઉત્તમ અલંકાર છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પેશ્વર્યસ્ય વિભૂષણં સુજનતા શૌર્યસ્ય વાક્સંયમો
જ્ઞાનસ્યોપશમઃ શ્રુતસ્ય વિનયો વિત્તસ્ય પાત્રે વ્યયઃ ।
અક્રોધસ્તપસઃ ક્ષમા પ્રભવિતુર્ધર્મસ્ય નિર્વ્યાજતા
સર્વેષામપિ સર્વકારણમિદં શીલં પરં.ભૂષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

સૌજન્ય મોટાઇને શોભાવે છે (સુજનતા વિના મોટાઈ શોભતી નથી); વાક્સંયમ (વાણી નિયમમાં રાખવી) એ શૌર્યને શોભાવનાર છે, (વાણીથી પોતાનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરવાં નહીં); જ્ઞાનનું ભૂષણ શાંતિ છે (તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે શાંતિ અવશ્ય રાખવી જોઈએ); નમ્રતા શાસ્ત્રનાં શ્રવણને શોભાવે છે (શાસ્ત્રશ્રવણથી નમ્રતા અવશ્ય મેળવવી જોઈએ); સત્પાત્રને દાન આપવું એ ધનને શોભાવે છે (જો ધન હોય તો અવશ્ય સત્પાત્રને દાન આપવું); ક્રોધ ન કરવો એ તપને શોભાવે છે (તપ કરનારે ક્રોધ ન કરવો જોઈએ); ક્ષમા સમર્થ પુરુષને શોભાવે છે (સમર્થ પુરુષે ક્ષમા રાખવી જોઈએ); નિષ્કપટપણું ધર્મને શોભાવે છે (હંભથી ધર્માચરણ કરવું નહીં); સુજનતા વગેરે સર્વ ગુણોનું કારણ શીલ* એ જ પરમ ભૂષણ છે. ૮૨

* ધર્મશાસ્ત્રમાં તેર પ્રકારનું શીલ કહેલું છે.

ધીર પુરુષો નિંદા વગેરે થવા છતાં પણ ન્યાયમાર્ગથી
ચલાયમાન થતા નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નિવન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याययात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ૮૩ ॥

નીતિમાં કુશળ પુરુષો નિંદા કરે અથવા તો સ્તુતિ
કરે, લક્ષ્મી યથેચ્છ આવે વા જાઓ, આજે જ મરણ થાઓ
વા યુગાન્તરે મરણ થાઓ, પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયમાર્ગથી
એક પગલું પણ ચલાયમાન થતા નથી. ૮૩

તાત્પર્ય-નિંદા વગેરે થાય તો પણ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહીં.
મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ પ્રારબ્ધ જ છે, એપર
સર્પનું દર્શાવે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोम्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाऽऽबुर्बिचरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।

तृप्तस्तत्पिशितेन तत्त्वमसौ तेनैव यातः पथा
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ૮૪

કોઈ એક વાદીએ એક સર્પને કરંડીઆમાં પૂર્યો તેથી
તેનું શરીર બહુ પીડાવા લાગ્યું, તેની સર્વ આશા ભંગ થઈ
ગઈ અને ક્ષુધાવડે તેની ઇંદ્રિયો પણ મ્લાન થઈ ગઈ, એવામાં
રાત્રિને વખતે એક ઉંદર ખોરાકની આશાથી તે કરંડીઆમાં
ઠાણું પાડીને પોતે જ તે સર્પના મુખમાં જઈ પડ્યો, એટલે
સર્પ તેના માંસથી તૃપ્ત થઈને તુરત ઉંદરે પાડેલા આકામાંથી

બહાર નિકળી ગયો. માટે હે મનુષ્યો ! તમે નિશ્ચયે સમજજો કે, મનુષ્યોના ઉદયાસ્તનું કારણ હૈવ જ છે. ૮૪

આલસ્યને દૂર કરી ઉદ્યોગી પુરુષ લોકમાં સુખ પામે છે એમ કહે છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

પાતિર્તોઽપિ કરાઘાતૈરુત્પતત્યેવ કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્યાયિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૮૫ ॥

હાથવડે વારંવાર પાડવા છતાં પણ દડો જેમ ફરીફરીને ઉછળે છે, તેમ સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષો ઉપર આવેલી વિપત્તિઓ પણ ઘાલું કરીને ફિથર રહેતી નથી. ૮૫

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

આલસ્યં हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्निपुः ।

नास्त्वं चमसमो बन्धुः कृत्वायं नावसीदति ॥ ૮૬ ॥

આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે; ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી; કારણ કે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ દુઃખી થતો નથી. ૮૬

વૃક્ષ વગેરેની પેઠે આપત્તિ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે, માટે સત્પુરુષો મનમાં દુઃખ ધરતા નથી.

આર્યા

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः चान्तप्यन्ते न विप्लुता लोके ॥ ૮૭ ॥

છેદેલું વૃક્ષ પણ ફરીથી ઉગે છે અને ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર પણ ફરીથી વધે છે; એવી રીતે વિચારતા સત્પુરુષો જગતમાં આપત્તિમાં આવવાથી સંતાપ કરતા નથી. ૮૭

હૈવની પ્રશંસા

પ્રારબ્ધ અતિક્રમ હોય તો પરાક્રમ બ્યર્થ થાય છે, એપર બ્રહ્મનું દર્શન.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નેતા यस્ય વૃહસ્પતિઃ પ્રહરણં વજ્રં સુરાઃ સૈનિકાઃ

સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહઃ કિલ હરેરૈરાવતો વારણઃ ।

इत्यैश्वर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः संगरे

तद्वચक्तं वरदैवमेव शरणं धिग्धिग् वृथा पौरुषम् ॥૮૮॥

જેના મુખ્ય કારભારી બૃહસ્પતિ છે, જેનું શસ્ત્ર વજ્ર છે, જેના સૈનિકો દેવતા છે, જેનો સ્વર્ગ જેવો કિલ્લો છે, જેની ઉપર વિષ્ણુ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે અને જેને ઐરાવત હાથી છે; એવી રીતે ઐશ્વર્ય અને બળવાળા ઇંદ્રને પણ યુદ્ધમાં શત્રુએ જિતી લીધો, તો પ્રારબ્ધજ શરણે જવા યોગ્ય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રારબ્ધ વગરના પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે. (નસીબ ન હોય તો માણસોનો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ થાય છે.) ૮૮

સધનાં કાર્ય કર્માધીન છે તોપણ વિદ્વાન્ માણસે જે કરવું તે વિચારીને કરવું, એપર બોધ વચન.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथाऽपि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ૮૯ ॥

પુરુષને ફળ મળવું તે કર્મને આધીન છે અને બુદ્ધિ કર્માનુસારી છે, તથાપિ વિદ્વાન્ માણસે સારી રીતે વિચારીને જ કર્મ કરવું જોઈએ. ૮૯

ભાગ્ય વગરનો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખ પામે છે, એપર ટાલ પડેલાનું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

खलवाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके

वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ૯૦ ॥

એક માણસને માથે ટાલ પડેલો હતો, તે સૂર્યના કિરણોથી માથું તપ્તું ત્યારે છાયાવાળાં સ્થળની ઇચ્છાથી નસી-બચોગે તાડનાં મૂળ આગળ ગયો, તો ત્યાં પશુ તાડનું મોટું ફળ પડવાથી તડાકાબંધ તેનું માથું ફૂટ્યું. ભાગ્યરહિત જ્યાં જાય છે ત્યાં જ પ્રાયઃ આપત્તિઓ આવી પડે છે. ૬૦

તાત્પર્ય-તડકાથી તપેલો ટાલીઓ છાયાવાળી જગ્યાએ ગયો, તો ત્યાં પશુ તાડનું ફળ પડવાથી તેનું માથું ફૂટી ગયું તેમ ભાગ્યરહિત પુરુષ જ્યાં જાય છે ત્યાં દુઃખ જ પામે છે.

સર્વત્ર પ્રારબ્ધજ બળવાન છે, એપર દષ્ટાંત.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

શશિદિવાકરયોર્ગ્રહપીડનં ગજભુજંગમયોરપિ બન્ધનં ।
મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં વિધિરહોંબલવાનિતિ મે મતિઃ

સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ રાહુથી પીડા થાય છે, હાથી અને સર્પ પણ બંધાય છે, અને બુદ્ધિમાનો દરિદ્ર હોય છે, તે જોઈને મારું મત તો એવું છે કે, પ્રારબ્ધજ બળવાન છે. ૬૧

પુરુષો ઉત્તમ છતાં અધ્યાયુષી હોય છે તે જોઈ, તેઓને બનાવતા બ્રહ્મા વિચાર વગરના છે એમ લોકમત છે તેપર શ્લોક.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

સૃજતિ તાવદશેષગુણાકરં પુરુષરત્નમલક્ષ્મણં ભુવઃ ।
તદપિ તત્ક્ષણમગ્નિકરોતિ ચેદહહ કષ્ટમપણ્ડિતતા વિધેઃ ॥૧૨॥

બ્રહ્મા પ્રથમ સર્વ ગુણની ખાણ અને પૃથ્વીના અલંકારરૂપ ઉત્તમ પુરુષને સજે છે તદ્દપિ તત્ક્ષણે જો એ ઉત્તમ પુરુષની અદ્ય આયુષ કદે છે, તો એ કેવી ખેદની વાત છે કે, બ્રહ્મા પણ અજ્ઞાની છે. ૬૨

જન્મ વખતે બ્રહ્માએ લલાટમાં લખેલા લેખને કાંઈ પણ ફેરવી શકતું નથી; એપર કરીર (કેરડા)નું દર્શાત.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્
નોલૂકોપ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં વૂષણમ્
ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં વૂષણં
યત્પૂર્વે વિધિના લલાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥૧૩॥

કરીર (કેરડા)ના વૃક્ષમાં પાંદડાં થતાં નથી, એમાં વસંતઋતુનો શો દોષ? દિવસમાં ઘૂડ જોઈ શકતું નથી, તેમાં સૂર્યનો શો દોષ? આતક (બપૈયા)ના મુખમાં જળની ધાર પડતી નથી, તેમાં મેઘનો શો દોષ? માટે બ્રહ્માએ પ્રથમ લલાટમાં જે લખેલું હોય, તેને ફેરવવા માટે કોણુ સમર્થ છે? ૬૩

અર્થાત્ જો કે વસંતઋતુ હોય ત્યારે સર્વ વૃક્ષોને પાંદડાં આવે છે, માત્ર કેરડાંના વૃક્ષને પાંદડાં આવતાં નથી; દિવસમાં સઘળા દેખે છે, પણ ઘૂડ દેખી શકતું નથી અને મેઘની ધારા સર્વત્ર પડે છે પણ આતકના મુખમાં પડતી નથી, તેમાં પ્રારબ્ધ વિના બીજું કાંઈ પણ કારણુ નથી, માટે સર્વત્ર પ્રારબ્ધ બળવાન છે.

કર્મની પ્રબળતા

કર્મ પ્રશંસાપર બે શ્લોક.

શિખરિણીવૃત્ત

નમસ્યામો દેવાજ્ઞનુ હતવિધેસ્તેऽપિ વશના
વિધિર્વન્ધઃ સોऽપિ પ્રતિનિયતકર્મકફલઃ ।

ફલં કર્માયસં કિમમરણીઃ કિં ચ વિધિના

નમસ્તત્કર્મભ્યો વિધિરપિ ન ચેભ્યઃ પ્રમદતિ ॥ ૧૪ ॥

હેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, પરંતુ તે તો બ્રહ્માને વશ છે; (તો) બ્રહ્મા વંદન કરવા યોગ્ય છે, (પરંતુ) તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કર્મનું ફળ આપે છે, તે ફળ કર્મના વશમાં છે, માટે હેવો તથા બ્રહ્માને (વંદવાનું) શું પ્રયોજન છે? માટે બ્રહ્મા પણ જેને ફેરવી શકતા નથી, એવાં કર્મને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૯૪

તાર્પય-સર્વ કરતાં કર્મ જ પ્રબળ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

બ્રહ્મા યેન કુલાલધર્મિણિભિરે બ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરે
વિષ્ણુર્યેન શાવતારગાહન ક્ષિપ્તો મહાસંકટે ।

રુદ્રો યેન કપાલપાણે ટકે મિક્ષાટનં કારિતઃ

સૂર્યો ગ્રામ્યતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥૧૫॥

જે કર્મે બ્રહ્માને બ્રહ્માંડની વચમાં ડુંભારનું કામ સોંપેલું છે, વિષ્ણુને દશ અવતારના મોટા સંકટમાં નાંખેલા છે, જે કર્મ મહાદેવણી પાસે ખોપરીમાં લીધે મંગાવે છે અને સૂર્યને નિરંતર આકાશમાં ભમાવે છે, તે કર્મને નમસ્કાર કરું છું. ૯૫

સર્વ જગોએ વખતો વખત ભાગ્યજ ફળે છે, પરંતુ આકૃતિ વગેરે ફળતાં નથી, એપર વૃક્ષનું દર્શાવ.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ ફુલં ન શીલં

વિદ્યાઽપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાઽપિ સેવા ।

માગ્યાનિ પૂર્વતપસા સ્થલુ સંચિતાનિ

કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ૧૬ ॥

આકૃતિ, ફુલ, સ્વભાવ, વિદ્યા અને યત્નથી કરેલી સેવા કોઈ પણ પુરુષને ફળ આપતું નથી, માત્ર પ્રથમ કરેલાં તપથી મેળવેલું ભાગ્ય, વૃક્ષની પેઠે પુરુષને વખતો વખત ફળ આપે છે. ૯૬

તાત્પર્ય-જેમ વૃક્ષ સમય આવે ફળ આપે છે, પણ વખત વિના ફળ આપતાં નથી, તેમ ભાગ્ય પણ વખતે ફળ આપે છે, માટે ભાગ્ય જ ફળ આપનાર છે, પણ ખીજું કંઈ નથી.

પૂર્વે મેળવેલાં પુણ્ય માણસની સર્વત્ર રક્ષા કરે છે, એમ કહે છે.

उपेन्द्रवज्रावृत्त

वने रणे शत्रुजलान्निमध्ये महार्णवे गर्हितस्तत्के वा ।

सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि । ૧૭।

વનમાં, રણમાં, શત્રુ, જલ અથવા અગ્નિની વચમાં, મહા સમુદ્રમાં અને પર્વત ઉપર, નિદ્રામાં પડેલા હોઈએ ત્યારે મધ વગેરેથી ભાન વગરના અને જોખમ ભરેલા સ્થળમાં પૂર્વ કરેલાં પુણ્યો, પુરુષની રક્ષા કરે છે; એટલા માટે માણસો-એ સર્વદા પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૯૭

માણસે સત્ક્રિયા જ કરવી, એમ તેનાં કારણો બતાવીને કહે છે.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

या साधूंश्च खलान्કरोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।

तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं

हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा મા કૃથાઃ ॥ ૧૮॥

હે સજ્જન ! જો વાંછિત ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો સત્ક્રિયા કે જે ખલ પુરુષને પણ સજ્જન કરે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન કરે છે, શત્રુઓને (મિત્ર) કરે છે, પરાક્ષને પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને ઝેરને તત્કાળ અમૃત કરે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયા (સકર્મ)ની સેવા કર અને અન્ય પુષ્કળ ગુણોમાં આસક્તિથી ફેાકટ પ્રયાસ મા કર. ૯૮

જુદ્ધિમાન માણસે જે કાર્ય કરવું, તે હેવટ સૂધીનો વિચાર કરીને કરવું.

સાક્ષિનીષ્ટુષ

રૂણવાનુ જથ્થા કુર્વતા કાર્યમા-
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પચ્છિતેન ।

અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામા વિપક્ષે-

ર્થવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૯૯ ॥

ગુણવાળું વા ગુણ વગરનું કાર્ય કરનારા પંડિતે પ્રથમથી જ યત્નથી પરિણામનો વિચાર કરવો જોઈએ (એટલે આ કાર્યનું પરિણામ સુખદાયક થશે વા દુઃખદાયક તે વિચારવું જોઈએ, તેમ ન કરે તો દુઃખ થાય.) અતિ ઉતાવળથી કરેલાં કર્મોનું પરિણામ શલ્ય (ખાણનાં ફળાં) પેઠે મરણ પર્થત હૃદય-માં દાહ કરનારું થઈ પડે છે. ૯૯

આ કર્મભૂમિમાં જન્મીને માણસે તપ જ કરવું જોઈએ, પણ ખીજું કંઈ નહીં, એ અભિપ્રાયથી કહે છે.

સંગ્રહાવૃત્ત

સ્થાલ્યાં વૈદૂર્યમર્યાં પચતિ તિલકર્ણાંશ્ચાંદનૈરિંધનાથૈઃ

સૌવર્ણેર્લોપ્તેર્લોપિલિખતિ વસુધામર્કમૂલસ્ય હેતોઃ ।

છિત્ત્વા કર્મરક્ષણ્ડાન્વૃત્તિમિદ કુરુતે કોદ્રવાણાં સમન્તા-

ત્રાપ્યેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુજો યસ્તપો મન્દભાગ્યઃ ૧૦૦

જે માણસ આ કર્મભૂમિમાં જન્મીને તપ કરતો નથી તે મન્દભાગ્ય માણસ વૈદૂર્યમણિના ખાત્રમાં ચંદનનાં ઇંધણાંથી તલને પકાવે છે, આકાશનાં મૂળ માટે સોનાના હાથના અગ્નિ પ્રદીપને ખેડે છે અને કપૂરનાં ઝાડને કાપી (તેથી) ફાદરાનાં ઝાડને વાડ કરે છે. ૧૦૦

તારપર્ય-જેમ તલ પકાવવા માટે વૈદ્યનું પાત્ર અને ચંદનનાં ઈંધણું વ્યર્થ છે, જેમ આકડાનાં મૂળ કાઢવા માટે સોનાના અગ્નિ ભાગથી પૃથ્વી ખેડવી વ્યર્થ છે અને જેમ કોઠરાની રક્ષા માટે કપૂરની વાડ વ્યર્થ છે, તેમ આ કર્મ-ભૂમિમાં તપ સિવાય બીજાં કર્મ વ્યર્થ છે.

સધગું કર્મોધીન છે, માટે મોટો યત્ન કરવાથી પણ જે અવશ્ય થવાનું હોય, તે થાય જ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મજ્જત્વમ્ભસિ યાતુ મેરુશિખરં શત્રૂઞ્જયત્વાહવે
વાણિજ્યં કૃષિસેવનાદિ સકલા વિદ્યાઃ કલાઃ શિક્ષતુ ।

આકાશં વિપુલં પ્રયાતુ સ્વગવત્કૃત્વા પ્રયત્નં પરં

નાભાદ્યં ભવતીહ ભાગ્યવશતો ભાઘ્યસ્ય નાશઃ ક્રુતઃ ૧૦૧

(મોટા પુરુષ) જળમાં ખૂડે, મેરુ પર્વતનાં શિખર ઉપર જાય, યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતે, વેપાર, ખેડ, સેવા કરે અને સધળી વિદ્યા ને કળા શીખે અને પક્ષીની પેઠે પરમ પ્રયાતન કરીને મોટા આકાશમાં જાય તો પણ જે ન થવાનું હોય તે થાય નહીં, ને જે થવાનું હોય તેનો નાશ ક્યાંથી? અર્થાત્ નાશ થતો નથી. ૧૦૧

ન ધટે તેવાં પણ સધળાં કાચોં પૂર્વજન્મના કર્મથી સિદ્ધ થાય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મીમં વનં ભવતિ તસ્ય પુરં પ્રધાનં

સર્વો જનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્ય ।

કૃત્ત્વા ચ ભૂર્ભવતિ સન્નિધિરત્નપૂર્ણા

યસ્યાસ્તિ પૂર્વસુકૃતં વિપુલં નરસ્ય ॥ ૧૦૨ ॥

જે માણસે પૂર્વ જન્મમાં પુષ્કળ પુણ્ય કર્યાં હોય તે માણસ માટે ભયંકર વન પણ મોટું નગર થાય છે, સધળા

મનુષ્યો સજ્જન થાય છે, અને આખી પૃથ્વી ઉત્તમ ભંડાર તથા રત્નથી પૂર્ણ થાય છે, એટલા માટે માણસે પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૧૦૨

પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી પુરુષને કરવા લાયક અને ન કરવા લાયક શું છે? તે કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કો લાભો ગુણિસંગમઃ કિમસુખં પ્રાપ્તેતરૈઃ સંગતિઃ

કા હાનિઃ સમયચ્યુતિર્નિપુણતા કા ધર્મતત્ત્વે રતિઃ ।

કઃ શૂરો વિજિતેન્દ્રિયઃ પ્રિયતમા કાઽનુવ્રતા કિં ધનં

વિદ્યા કિં સ્થૂળમવવાસગમનં રાજ્યં કિંમાજ્ઞાફલઃ ॥૧૦૩॥

પ્ર-લાભ કયો? ઉ-શુભવાનનો સમાગમ જ લાભ છે.
પ્ર-દુઃખ કયું? ઉ-ભૂખોનો સમાગમ એ જ દુઃખ છે. પ્ર-હાનિ કઈ? ઉ-સમય ભૂલી જવો એ જ હાનિ છે (એટલે માણસે વખતો વખત સાવધાનીથી રહેવું જોઈએ). પ્ર-ચતુરાઈ કઈ? ઉ-ધર્મમાં પ્રીતિ રાખવી એ જ ચતુરાઈ છે. પ્ર-શૂર કયો? ઉ-જે જિતેન્દ્રિય હોય તે શૂર કહેવાય છે. પ્ર-અતિ પ્રિય સ્ત્રી કઈ? ઉ-જે પોતાને અનુસરે તે અતિ પ્રિય સ્ત્રી સમજવી. પ્ર-ધન કયું? ઉ-વિદ્યા જ ધન છે. પ્ર-સુખ શું? ઉ-પરદેશ ન જવું એ જ સુખ છે. પ્ર-રાજ્ય કયું? ઉ-જેમાં આજ્ઞાનો અમલ થાય તે રાજ્ય કહેવાય. એટલે જે રાજ્યથી આજ્ઞા સફળ થાય, તેવું રાજ્ય કરવું? ૧૦૩

ત્રિવેકી પુરુષની જે ગતિ થાય છે, તેપર માણસીનાં પુષ્પનું દર્શાવ.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

માલતીકુલમસ્થવ દે ગતીહ મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય શીર્યતે વન एव वा ॥ ૧૦૪ ॥

વિવેકી પુરુષની માલતીનાં પુષ્પની પેઠે જે ગતિ છે,
(એક તો) સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, (ને ખીજી) વનમાં
સૂકાઈ જવું. ૧૦૪

તાર્પર્ય-જેમ માલતીનું પુષ્પ સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર
રહે છે અથવા વનમાંજ સૂકાઈને ખરી જાય છે, તેમ વિવેકી
પુરુષ ઘરમાં રહી લોકને માન્ય થાય છે અથવા વનમાં વસે છે.

પૃથ્વી ઉપર સજ્જનની સ્થિતિ દુર્લભ.

આર્યા

અપ્રિયવચનદરિદ્રૈઃ પ્રિયવચનાદયૈઃ સ્વદારપરિતુષ્ટૈઃ

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ કચિત્કચિન્મણ્ડિતા વસુધા ॥ ૧૦૫ ॥

જે અપ્રિય વચનનો દરિદ્ર છે અને પ્રિય વચનનો ભરેલો
છે, જે પોતાની સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહે છે અને ખીજાની નિન્દાથી
અળગો રહે છે, તેવા સત્પુરુષોથી પૃથ્વી કોઈ કોઈ જગે શોભી
રહી છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો અતિ દુર્લભ છે. ૧૦૫

ધીર પુરુષના ધૈર્યનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી,
એપર અમિનું દષ્ટાંત.

ઉપજાતિવૃત્ત

કદર્થિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે ધૈર્યગુણઃ પ્રમાર્દુમ્ ।

અઘોમુલ્કસ્યાપિ કૃતસ્ય વહેર્નાધઃ શિક્ષા યાતિ કદાચિદેવ ॥

જેમ અમિનું મુખ નીચું કરીએ તો પણ તેની જવાબી કોઈ
દિવસે નીચે જતી નથી, પરંતુ ઉપરજ જાય છે, તેવી રીતે ધીર
પુરુષ દુઃખી છતાં પણ ધૈર્ય છોડતો નથી. ૧૦૬

ધીર પુરુષ સધળાં જગતને વશ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

કાન્તાકટાક્ષવિશિક્ષા ન સ્થનન્તિ યસ્ય

ચિત્તં ન નિર્વહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ।

કર્ષન્તિ મૂરિવંષયાઃ ન લોમપાદૌ-

લોકત્રયં જયતિ કૃત્ત્વમિદં સ ધીરઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્ત્રીનાં કટાક્ષરૂપી બાણ જેનાં ચિત્તને લેદતાં નથી, કોપ-
રૂપી અગ્નિનો તાપ જેનાં ચિત્તને બાળતો નથી અને ઘણા
વિષયો લોભરૂપી પાશથી જેનાં ચિત્તને ખેંચતા નથી, તે ધીર
પુરુષ આ ત્રણેય લોકને જિતે છે. ૧૦૭

એક જ શૂર પુરુષ સઘળા જગતને જિતે છે, એપર
સૂર્યનું દર્શાવે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महातलम् ।

क्रियते मास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ ૧૦૮ ॥

જેમ અતિ દેદિધ્યમાન તેજવાળો એક સૂર્ય પોતાનાં
કિરણોથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે, તેમ એક જ શૂર
પુરુષ પોતાના પગથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે-એટલે
પોતાને વશ કરે છે. ૧૦૮

લોકને પ્રિય લાગે તેવા સ્વભાવવાળા પુરુષને સઘળા અનુ-
કૂલ થાય છે.

શાર્દૂલધિક્રીડિતવૃત્ત

बहिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-

न्मेषः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।

व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेऽखिललोकबहुभूतम् शीलं સ્તન્મીલાતે ॥ ૧૦૯ ॥

સર્વ લોકને પ્રસન્ન કરે તેવો સ્વભાવ જે પુરુષના શરીરમાં
શેલો છે તે પુરુષની ખાસે અગ્નિ જળ જેવો શીતલ થાય છે,
સમુદ્ર નાની સરખી નદીના જેવો થાય છે, (એટલે ન તરાય તેવો

પણ સમુદ્ર સુખથી તરાય છે.) મેરુ પર્વત તત્કાળ નાની સરખી શિલા જેવો થાય છે, સિંહ હરિણ જેવો થાય છે, સર્પ પુષ્પ-માળાના જેવો થાય છે અને હેર અમૃતની વૃષ્ટિ જેવું થાય છે. (એટલે પોતાનો મારવાનો ગુણ છોડી દે છે.) ૧૦૬

તેજસ્વી પુરુષો પ્રતિજ્ઞાને છાડતા નથી, તેપર પોતાની માતાનું દષ્ટાંત.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

લજ્જાગુણૌઘજનનીં જનનીમિવ સ્વા-

મત્યન્તશુદ્ધહૃદયમનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુસ્થમસૂનપિ સંત્યજન્તિ

સત્યમ્વતવ્યસનિનો ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

સત્યવાદી તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણોનો આનંદથી ત્યાગ કરે છે, પણ જે લજ્જાસ્વરૂપ ગુણસમુદાયને ઉત્પન્ન કરવા-વાળી છે, જે હૃદયને અત્યંત શુદ્ધ રાખવાવાળી છે, અને જે અત્યંત શુદ્ધ હૃદયની અને અનુકૂળ માતા જેવી છે, એવી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી. ૧૧૦

તાત્પર્ય—સત્યવાદી પુરુષો પ્રાણ તજવા ઇષ્ટ છે, પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તજવી નહીં.

સ્ત્રીના સ્વાભાવિક દોષો.

ક્ષેપક રસોક્તે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

અપ્રાહ્યં હૃદયં યથૈષ વદનં યદ્દર્પણાન્તર્ગતં

ભાવઃ પર્વતસૂક્ષ્મમાર્ગવિષમઃ સ્ત્રીણાં ન વિજ્ઞાયતે

ચિત્તં ચ્ચરપત્રતોયતરલં વિદ્યદ્ગિરાશંસિતં

નારી નામ વિષાદૈરિચ લતા દૌષૈઃ સમં વર્ધિતા ॥૧॥

દર્પણમાં જણાતા વહનની માફક સ્ત્રીનું હૃદય અગ્રાહ્ય-
ન સમજાય તેવું છે, તેણીના ભાવ પર્વતોના સાંકડા અને વિષમ
માર્ગની માફક સમજાતા નથી, કમળનાં પત્ર ઉપર રહેલાં
પાણીની માફક ચંચળ અને વિદ્વાનોથી શંકા કરાયલું જેનું ચિત્ત
છે એવી નારીરૂપ લતા, વિષના અંકુરોના જેવા દોષોની સાથે
ઉછરેલી છે. અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં આ દોષો સ્વાભાવિક રહેલા છે. ૧
આર્યા

અભિમુખનિહતસ્ય સતસ્તિષ્ઠતું તાવજ્જયોઽથવા સ્વર્ગઃ ।

ઉભયબલસાધુવાદઃ શ્રવણસુલ્લોસૌ વતાત્યર્થમ્ ॥ ૨ ॥

સામી છાતીએ રણમાં ધૂમનારને સ્વર્ગ મળે છે કે
જય મળે છે? એ વાત એક કોરે રાખીએ તો પણ, એટલું
તો છે જ કે, કાનને સુખ ઉપજાવનારો ઉભય પક્ષના સૈન્યનો
સાધુવાદ-ધન્યવાદ તે પામે છે એ ઘણી મોટી વાત છે. ૨

શ્લોક સ્પષ્ટ નથી, તો પણ તેનો એમ અર્થ થાય છે કે,
રણસંગ્રામને મોખરે મરનારને સ્વર્ગ મળ્યું કે જય મળ્યો? એ
પ્રશ્નનો નિર્ણય ન થાય તો પણ એ તો નક્કી જ છે કે, તેને જોઉં
પક્ષનો ધન્યવાદ મળે છે અને આવો ધન્યવાદ, રણને મોખરે
મરનાર માટે ઓછો કીર્તિપ્રદ નથી. જય કિંવા સ્વર્ગ તો મળ-
વાનાં હોય ભારે મળે, પરંતુ મરતાં વેત ઉભયપક્ષ તેને ધન્ય-
વાદ આપે છે, એ જ મોટી વાત છે.

શિખરિણીવૃત્ત

દ્યત્યેતસ્મિન્વા નિરઘધિચમત્ક્રુત્યતિશયે

વરાહો વા રાહુઃ પ્રભવતિ ચમત્કારવિષયઃ ।

મહીમેકો મમ્માં યદ્યમવહન્તસલિલૈઃ

શિરઃ શેષઃ શકુર્નિમિલતિ પરં સંત્યજતિ ચ ॥ ૩ ॥

આ અવધિ વગરના ચમત્કારસમૂહમાં વરાહ અને રાહુ ખરેખર મોટા ચમત્કારના વિષય બનેલા છે, જેમાંનો પહેલો વરાહ, એકલો જ દાંત ઉપર ચઢાવીને જળમાંથી પૃથ્વીને ઉપર લઈ આવે છે અને મસ્તક માત્ર રહેલો રાહુ શત્રુને ગળી જાય છે અને મૂકી દે છે. ૩

ટીકા-આ શ્લોક ગ્રંથવશ લેવાનો છે. તેનો ભાવ અને વૈયાકરણીય અન્ય વિચિત્ર છે. ત્રીજું ચરણ વધારે વિષમ છે, પરંતુ કર્તાનો વાચ્યાર્થ એમ જણાય છે કે, વરાહ દાંત ઉપર ચઢાવી પૃથ્વીને સમુદ્રમાંથી ઉપર લઈ આવે છે અને રાહુ મસ્તક માત્ર રહેલો છતાં શત્રુ-ચંદ્ર સૂર્યને ગળી જાય છે, એ ચમત્કારથી લેવા જગતમાં ચમત્કારનો વિષય જ છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं

सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः

सतां प्रज्ञोन्મેषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ૪ ॥

પૃથ્વી ચાર સમુદ્રના માપમાં અને સમુદ્ર સો યોજનના માપમાં આવેલો છે, હ્રસ્વેશાં કરતા સૂર્યનારાયણ ગગનનું માપ લે છે, આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સઘળી દિશાઓના અવધિ માપમાં આવેલા છે, પરંતુ સંતજનની બુદ્ધિ ખરેખર અસીમ-અવધિ રહિત છે અને તે જ જય પામે. ૪

અર્થાત્-પૃથ્વી, સમુદ્ર અને આકાશ સૌનું માપ થઈ શકે છે, પરંતુ સત્પુરુષની પ્રજ્ઞાનું માપ થતું નથી, માટે તેને જ ધન્ય છે. શાલિનીવૃત્ત

एको देवः केशवो वा शिवो वा

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

एको वासः पत्तने वा बने वा

एका भार्या सुन्दरी वा दूरी वा ॥ ५ ॥

એક દેવને ભજવો ભેઠએ, કાં તો વિષ્ણુ ભગવાન કે કાં તો શિવ; મૈત્રી પણ એમાંથી એક સાથે રાખવી, કાં તો રાજા સાથે કે કાં તો સંન્યાસી સાથે; નિવાસસ્થાન પણ એમાંથી એક સારું, કાં તો શહેર કે કાં તો વન; તેમ જ સ્ત્રી પણ એક જ સારી, કાં તો સુંદરી કે કાં તો ગુફા! ૫

અર્થાત્—આ શ્લોકમાં માણસને એ રીતના માર્ગ બતાવે છે, તે એમાંથી એક ગ્રહણ કરવો, એટલે કે પહેલો નહીં બને તો બીજો. ગીતિ

कमठालाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम्
प्रतिपन्नलमनसां न फलति पुंसां युगान्तेऽपि ॥ ६ ॥

કાચએ, કુલાચલપર્વતે, દિગ્ગજે તથા શેષનાગે ધારણ કર્યા છતાં પણ આ પૃથ્વી (હ્રમેશાં) ફરે છે. પણ નિર્મળ મનવાળા પુરુષો જે કામ માથે લે છે, તે સાહસ-કામમાંથી યુગાન્તે પણ પાછા ફરતા નથી. ૬

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

किं कूर्मस्य भ्रमव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष य-
त्किं वा नास्ति परिश्रमो यत्प्रयत्नो ते न यजिञ्जलः ।

किंत्वङ्गीकृतमुत्सृज्य मनसा स्थाप्यो जनो लज्जते
निर्बाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रमतम् ॥ ७ ॥

શું કાચબાને પોતાના શરીર પર ભાર લાગતો નહિ હોય કે એ પૃથ્વીને પોતાના શરીર પરથી ફેંકી દેતો નથી? સૂર્યને શું થાક લાગતો નથી કે તે કોઈ પણ દિવસ નિશ્ચય થઈને બેસતો નથી? શું એટા પુરુષો મનવડે જે કામ માથે લે છે, તે છોડીને

આલ્યા જવાથી તેઓને શરમ આવતી નથી? અર્થાત્ આવે છે જ. કારણ કે મોટા માણસોની આ એક ખાંચ જ છે કે, જે કામ માથે લીધું હોય, તે હમ્મેશાં નિભાવ્યા જ કરવું. ૭

અનુષ્ટુભવૃત્ત

કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિષ્કેન પૂરિતઃ ।

મૃદક્ષો મુખલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥ ૮ ॥

મુખમાં કોળીઓ આપીએ તો આ જગતમાં કોણ વશ ન થાય? મૃદંગ-પખાજ પણ તેના મુખ ઉપર લોટનો લેપ કરતાં મધુર શબ્દ કરે છે. ૮

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ક્ષુદ્રાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ સ્વભરણવ્યાપારમાત્રોદ્યતાઃ

સ્વાર્થો યસ્ય પ્રાર્થ પથ પરમો નૈકઃ સતામગ્રણીઃ ।

દુઃપૂરોદરપૂરણાય પિબતિ સ્રોતઃ પર્તિ વાહવો

જીમૂતસ્તુ નિદાઘસંભૃતજગત્સંતાપવિચ્છિન્નયે ॥ ૯ ॥

પોતાનું જ પેટ ભરવાને ઉઘમે લાગેલા હજારો ક્ષુદ્ર-જનો માલમ પડશે, પણ પારકાનો અર્થ-એજ પોતાનો સ્વાર્થ, એવું જાણનારા સારા પુરુષોમાં અત્રેસર એક પણ નથી. વડવાનલ જેવો ક્ષુદ્ર અગ્નિ પોતાનું જ પેટ ભરવાને માટે સમુદ્રનું પાણી પી જાય છે, પણ જગતને વિષે ધામ-રૂપી લાગેલા સંતાપને ટાળવાને માટે વાહજાં ઉઘમે લાગેલાં છે, (તેનાં સરખાં સારાં માણસો થોડાં જ હોય છે). ૯

હવે પછીના શ્લોકમાં કવિને મંત્રી સાથે સરખાવે છે.

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

દૂરાર્થઃ ઘટયતિ નવં દૂરતશ્ચાપશબ્દં

ત્યક્ત્વા મૂયો મથતિ નિરતઃ સત્સમારજનેષુ ।

મન્દં મન્દં રચયતિ પદં લોકચિત્તાનુવૃત્ત્યા

કામં મન્ત્રી કવિરિચ સદા લેહમારૈરમુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

ખરેખર કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશાં ખેદરૂપી બારથી મુક્ત હોતો નથી; કારણ કે તે દૂરથી નવીન અર્થ (મંત્રીપક્ષે દ્રવ્ય અને કવિપક્ષે અર્થાલંકાર) આણવાની ઘટના કરે છે, અને અપશબ્દ (મંત્રીપક્ષે ધનુષનો ટંકાર એટલે લડાઈ અને કવિપક્ષે વ્યાકરણ વગેરે શુદ્ધિથી રહિત શબ્દ) છોડી દઈને સારા માણુસના સમૂહને રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે, અને લોકની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ ધીમે ધીમે પદ ભરે છે. (મંત્રીપક્ષે પદ એટલે તંત્ર વ્યવહાર અને કવિપક્ષે પદ રચના.)

મંત્રી (રાજ્યનો કારભારી) પરરાજ્યમાંથી નવીન દ્રવ્ય પોતાના રાજ્યમાં આણવા વાસ્તે યોજનાઓ ઘડી કાઢે છે; અપશબ્દો વાપરતો નથી અને સારા માણુસના સમૂહને રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે; રૈયતના ચિત્તને અનુસરીને ધીમે ધીમે પગલાં ભરે છે. ખરેખર કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશ ખેદરૂપી બારથી ભરેલો જ હોય છે. કવિ પણ દૂરથી નવીન અર્થને ખંચી લાવે છે અને અપશબ્દોનો (દુષ્ટ શબ્દોનો) દૂરથી ત્યાગ કરે છે, સભજનની સલાને રંજન કરવામાં તત્પર રહે છે, લોકોની ચિત્તવૃત્તિને અનુસરીને ધીમે ધીમે પદોની રચના કરે છે. આ રીતે કવિ મંત્રીની પેઠે સદા સંપૂર્ણ રીતે ખેદના બારથી ભરેલો હોય છે. ૧૦

શાર્દૂલધિક્રીડિતવૃત્ત

દૈવેન પ્રમુખા સ્વયં જગતિ યદ્યસ્વ પ્રમાણીકૃતં

તત્સદ્યોગનેત્રાન્નમદે મહાનૈવાશ્રયઃ કારણમ્ ।

સર્વાશાપરિરક્તે અલધરે વર્ષત્થપિ પ્રત્યહં

સૂક્ષ્મા પદ પતન્તિ જ્ઞાતકમુલે ક્ષિપ્તાઃ પયોવિન્દ્યઃ ॥૧૧॥

દૈવવડે જેટલું જેના નસીબમાં નિર્માણ કીધેલું હોય છે તેટલું તેને વહેલું મોડું મળે છે, વધતો વા ઓછો આશ્રય એ કંઈ કારણભૂત નથી. સર્વ પ્રાણી માત્રની આશા પૂર્ણ કરવાને વાદળાં હસ્તેશાં વરસ્યા કરે છે, તે છતાં પણ ચાતકનાં મોઢાં વિષે તો ઝીણાં જ બે અથવા ત્રણ સુધીનાં ટીપાં જાય છે. ૧૧

આર્યા

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न सदुपदेशम् ।

यास्त्वेषां स्वैरકથાસ્તા एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १२ ॥

અગર બે સાધુ પુરુષો સારો ઉપદેશ નહીં આપે, તે છતાં પણ તેઓ સેવવા યોગ્ય છે; કારણ કે તેઓની સાથે જે વાતચિતો થાય છે, તેજ શાસ્ત્રરૂપ થઈ પડે છે. ૧૨

અનુષ્ટુભૂત

प्रायःकन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १३ ॥

આર્ય પુરુષો પડ્યા છતાં પણ, દડો જેમ પડ્યા પછી પાછો ઉછળે છે તેમ ફરીને ઉચ્ચ સ્થિતિને પહોંચે છે; પણ અનાર્ય પુરુષ તો માટીના ગોળાની માફક પડ્યા પછી, પાછો ઉઠી શકતા નથી. ૧૩

આર્યા

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकरनिकरं विकिरति तर्त्कि कृकवाकुरिष हंसः ॥ १४ ॥

અગર બે દૈવયોગે જગત કમળ વિનાનું થયું અર્થાત્ જગતને વિષે કમળ નહીં ઉગ્યાં, તો શું મણિ હંસ કેઈ પણ દિવસ કુકડાની માફક ઉકેડો ખોતરવા જશે ? ૧૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યન્નાગા મદમિષ્ણગ્ઢકરટાસ્તિષ્ઠન્તિ નિદ્રાલસા
દ્વારે હેમવિભૂષણાશ્ચ તુરગા વલ્ગન્તિ યદર્પિતાઃ ।

વીણાવેણુમૃદઙ્ગશણ્ણપટહૈઃ સુતસ્તુ યદ્વોદ્ધચતે
તત્સર્વં સુરલોકદેવસદૃશં ધર્મસ્ય વિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેને ત્યાં મદ ઝરવાથી સુગંધી ગંડસ્થળવાળા હાથીઓ
સુસ્તીમાં ડાહ્યા કરે છે અને જેનાં ખારણામાં સુવર્ણથી
શણ્ણગારેલા અને મહોન્મત્ત એવા ઘોડાઓ હણહણાટ કરે
છે, જે ઉઘેલો હોય છે ત્યારે વીણા, વેણુ, મૃદંગ, શંખ
અને નગારાના અવાજથી જાગે છે, તે સર્વ, ઈંદ્રના સરખું
સુખ ધર્મની પ્રાપ્ત્યતા દર્શાવે છે. ૧૫

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યે સંતોષસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેષાં ન મિન્ના મુદો
યે ત્વન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેષાં ન તૃષ્ણા હતા ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ ૧૬ ॥

જે સંતોષરૂપી સુખમાં આનંદ માનનારા છે તે તો દિલ-
ગીર થતા જ નથી અને જેમની બુદ્ધિ ધનના લોભથી વ્યાકુળ
થયેલી છે, તેમની તૃષ્ણા મટતી જ નથી. ત્યારે બ્રહ્માએ સંપ-
ત્તિઓના સ્થાનરૂપ આ મેરુ પર્વત કોને માટે બનાવ્યો હશે
અર્થાત્ સંતોષીને તો આત્મસંતોષમાં જ સૌને સમાવેશ
થવાથી મેરુ રચતો નથી, અને લોભી તો મેરુથી પણ તૃપ્ત
થવાનો નથી, ત્યારે સોનાનો મેરુ પર્વત બનાવવાનું શું
પ્રયોજન હશે, તે સમજાવતું નથી. ૧૬

આર્યા

रक्तत्वं कमलानां स्तम्बुरुषाणां परोपकारित्वम् ।

असतां च निर्दयत्वं नन्दनवसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ ૧૭ ॥

ઠમળનું રકતપણું, સત્પુરુષોનું પરાક્રમીપણું, હુબ
માણસોનું નિર્દયપણું, આ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ રીતના પુરુ-
ષોને વિષે કુદરતથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૭

વંશસ્થવૃત્ત

વચો હિ સત્યં પરમં વિભૂષણં

ગજાક્ષનાયાઃ કૃશતા હિ તથા ।

દ્વિજસ્ય વિદ્યૈવ પુનસ્તથા ક્ષમા

શીલં હિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૧૮ ॥

સાચી વાણી એ માણસોનું મોટું ભૂષણ છે, કૃશતા તે
ગજગામિ સ્ત્રીનું ભૂષણ છે, વિદ્યા અને ક્ષમા એ બ્રાહ્મણનું
મોટું ભૂષણ છે, અને સર્પ માણસનું ભૂષણ શીલ છે. ૧૮

શિખરિણીવૃત્ત

વરં તુઙ્ગાચ્છૃઙ્ગાદ્દુરશિખરિણઃ કાપિ પુલિને

પતિત્વાયં કાયઃ કઠિનદૃષદન્તર્વિદલિતઃ ।

વરં ન્યસ્તો હસ્તઃ ફણિપતિમુખે તીવ્રદશને

વરં વહ્નો પાતસ્તદપિ ન કૃતઃ શીલવિલયઃ ॥ ૧૯ ॥

આ કાયા કોઈ મોટા પર્વતના ઊંચા શિખરપરથી
રેતીવાળા પ્રદેશમાં પડીને, ઠઠણ પથપરોના આઘાતથી ચૂરે-
ચૂરા થઈ જાય તે સારી; આ હાથને તીક્ષ્ણ હાંતવાળા મોટા
સર્પના મુખમાં ઘાલવો તે પણ સારું; અગ્નિમાં ઝંપલાવવું
તે પણ સારું, પણ સદાચરણનો નાશ કરવો તે ખોટો છે. ૧૯

હરિણીવૃત્ત

વિરમ વિરસાયાસાદસ્માદ્દુરધ્યવનં નાયતો

વિપદિ મહતાં ધૈર્યધ્વંસં યદીક્ષિતુમીહસે ।

અપિ જહમતે કલ્પાપાયે વ્યપેતનિજક્રમાઃ

• • • • • ઝલ્લિલ્લારેણઃ શુદ્ધા નૈતે ન વા જલરાશાયઃ ॥ ૨૦ ॥

ઓ જડ મતિના! આપત્તિમાં આવી પડેલા મોટા પુરુષોની ધીરજનો નાશ થતો જોવાની તું ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ આ પ્રકારના ફ્રાકટ અને મૂર્ખતા ભરેલા પ્રયાસથી વિરામ પામ. દુનિયાનો લય થાય તો પણ મોટા પર્વતોનું પરાક્રમ ઓછું થતું નથી, તેમ જ સમુદ્રો પણ ક્ષુદ્ર બની જતા નથી. ૨૦ આર્યા

સ્પૃહ્યતિ ભુજયોરન્તરમાયતકરવાલકરહવિદીર્ણમ્ ।

વિજયશ્રીર્વીરાણાં વ્યુત્પન્નપ્રૌઢવનિતેવ ॥ ૨૧ ॥

જેમ વ્યુત્પન્ન પ્રૌઢ વનિતા પોતાની છાતી, તરવાર સરખા તીક્ષ્ણ નખોના આઘાતવાળી થવા ઇચ્છે છે, તેમ જ વીર પુરુષોની વિજયરૂપી લક્ષ્મી, પોતાની છાતી, નખોના જેવી તરવારથી આઘાતવાળી થવા સ્પૃહા કરે છે. ૨૧

વસન્તતિલકાવૃત્ત

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽપ્યોષધીનાં

શતભિષગનુયાતઃ શમ્ભુમૂર્ખોવતંસઃ ।

વિરહ્યતિ ન ચૈનં રાજયક્ષ્મા શશાઙ્કં

હતવિધિપરિપાકઃ કેન વા લક્ષ્મીયઃ ॥ ૨૨ ॥

પોતે અમૃતનું નિધાન, ઔષધિનો નાયક, સો વૈદ્યથી અનુગત અને શંકરના મસ્તકનો તાજ હોવા છતાં પણ ચંદ્રમા જ્યારે ક્ષયરોગથી મુક્ત થતો નથી, ત્યારે અરેરે! કોઈથી ન ફીટાડી શકાય તેવો વિધિનો પરિપાક જ બળવાન છે. ૨૨

હરિણીવૃત્ત

પ્રિયસલિલિ વિપદ્મજાઘાતપ્રપાતપરંપરા

પરિચયચલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સ્થલઃ ।

મૃદમિથ વલાદિપ્રવૃત્ત્ય પ્રગલ્ભકુલાલવ-

દ્વમયતિ મનો નો જાનીમઃ કિમત્ર વિધાસ્યતિ ॥૨૩॥

હે પ્રિય સખી ! કુશળ કુંભાર જેમ માટીને બળાત્કારથી પિંડારૂપ કરીને દંડના પ્રહાર પરિચયથી ચાલતા ચાકડા ઉપર ચઢાવે છે, તેમ જ બળ એવો વિધિ પણ વિપત્તિરૂપી દંડના મારની પરંપરાના પરિચયથી ચાલનારા એવા ચિંતારૂપી ચાકડા ઉપર બળાત્કારથી મૃત્તિકાની પેઠે અમારો પિંડ કરી, તેના ઉપર અમને ચઢાવીને અમારાં મનને ભમાવે છે. આમાંથી તે શું કરશે, તે અમે જાણતા નથી. ૨૩

સ્વર્ગસ્થ તેલંગની 'નીતિશતક'ની 'યુનિવર્સીટી' વાળી પ્રતમાં, શુભ્રંથી આરંભાતો શ્લોક 'શૃંગારશતક'માં હોવાથી અત્ર તેની પુનરાવૃત્તિ કરી નથી.

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरभर्तृहरिकृतं नीतिशतकं संपूर्णम् ॥

મર્ત્યહરિકૃત શૃંગારશતક

મંગળાચરણ

પ્રથમ નીતિ બતાવીને પછી-શૃંગાર વર્ણવતાં રાજર્ષિપ્રવર
ભર્તૃહરિ કામદેવની સ્તુતિયા મંગળાચરણ કરે છે.

વસન્તતિલકામૃત

શંભુસ્વયંભુહરયો હરિણેક્ષણાનાં
યેનાક્રિયંત સતતં ગૃહકર્મદાસાઃ ।
વાચામગોચરચરિત્રવિચિત્રિતાય
તસ્મૈ નમો ભગવતે કુસુમાયુધાય ॥ ૧ ॥

શંભુ, સ્વયંભુ અને હરિને પણ જેણે સતત હરિણેક્ષણા-
ઓનાં-શ્રીઓનાં ઘર કામ કરનાર-લુંડા બનાવેલા છે એવા,
અને વાણીથી પણ અગમ્ય, ચરિત્રોથી વિચિત્ર એવા ભગવાન
કુસુમાયુધ-કામદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

પુણ્ય તપતું હોય ત્યાં સુધી સુખ મળે છે અને પુણ્યનો અસ્ત
થતાં સુખનો પણ અસ્ત જ થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શુભ્રં સપ્ત સવિમ્ભમા યુવતયઃ પ્ર્વેતાતપ્રોજ્જ્વલા
લક્ષ્મીરિત્યનુભૂયતે સ્થિરમિથ સ્ફીતે શુભે કર્મણિ ।
વિચિત્રે નિતરામનઙ્ગલહ્રીક્રીડાનુદત્તંતુકમ્
મુક્તાજાલ મેઘ પ્રવાસિ શ્વટિતિ મ્રદ્યદિશો દૃશ્યતામ્ ॥૨॥
જ્યાં સુધી શુભ કર્મ પહોંચતાં હોય ત્યાં સુધી ધ્રુવ

મંદિર, વિલાસવાળી યુવતીઓ અને શ્વેત છત્રથી ઉજ્જવલ લક્ષ્મીનું સુખ સ્થિર હોય, એમ અનુભવાય છે; પણ તે કર્મને અવધિ આવી રહેતાં તો તે સર્વે, કામક્રીડાના કલહમાં તૂટી ગયેલા દોરાવાળા મૌકિતક હારના મૌકિતકની પેઠે, સપાટાબંધ દશે દિશાએ વેરાઈ જાય છે—અસ્ત પામી જાય છે. ૨

વિવેકી પુરુષને પણ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય ત્યાં સૂધી જ તેના હૃદયમાં વિવેક રહે છે.

રથોદ્ધતાવૃત્ત

તાવદેવ કૃતિનાં હૃદિ સ્ફુરત્યેષ નિર્મલવિવેકદીપકઃ ।

યાવદેવ ન કુરુચ્છુષાં તાઙ્યતે ચપલલોચનાંચલૈઃ ॥ ૩ ॥

જ્યાં સૂધી કુરંગના જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓનાં ચંચળ નેત્રકટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય, ત્યાં સૂધી જ વિવેકી પુરુષના હૃદયમાં પણ નિર્મળ વિવેકદીપક પ્રકાશે છે. ૩

સ્ત્રીને જોઈને જેમને વિકાર થતો નથી, તેમને જ ધન્ય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ધન્યાસ્ત એવ ચપલાયતલોચનાનાં

તારુણ્યદર્પઘનપીનપયોધરાણામ્ ।

ક્ષામોદરોપરિલસન્નિવલીલતાનાં

દૃષ્ટ્વાડઽકૃતિં વિકૃતિમેતિ મનો ન યેષામ્ ॥ ૪ ॥

ચપળ અને દીર્ઘ નેત્રવાળી, યૌવનના મદમાં તણાતી, પુષ્ટ અને મોટાં પયોધરવાળી તથા જેમના કૃશ ઉદર ઉપર ત્રિવલ્લી પડેલી હોય છે એવી સ્ત્રીઓની આકૃતિ જોઈને જેમના મનમાં વિકાર થતો નથી, તે જ પુરુષોને ધન્ય છે. ૪

કહેવું રહેલ છે, પણ કરવું હુસ્તર છે.

માલિનિવૃત્ત

ભવતિ વચ્ચસિ સન્નત્યાગ-દિશ્ય વાર્તા
શ્રુતઃ સ્વરમુખાનાં કેવલં પણ્ડિતાનામ્ ।

જઘનમરુણરત્નપ્રાન્થિકાશ્રીકલાપમ્

વલયનયનાનાં કોં વિહાતું સમર્થઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રશ્રવણથી વાચાળ પંડિતોની વાણીમાં 'શ્રીનો સંગ ન કરવો' એવી વાત જ થાય છે, પણ ત્યાગ થતો નથી; કારણ કે જેપર લાલ રત્નથી ગુંથેલો મેખલામણિ હોય છે, એવું કમળનયના શ્રીઓનું જઘન તજવા કોણ સમર્થ છે? ૫

હાથીનો ગર્વ હરવામાં કેટલાક શૂરા છે, પરંતુ કામને જિતનારા તો વિરલ જ હોય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મસેમકુમ્ભદલને ધ્રુવિ સન્તિ શૂરાઃ

કેચિત્પ્રચ્છન્દનગરાજવધેઽપિ દક્ષાઃ ।

કિંતુ બ્રવીમિ બલિનાં પુરતઃ પ્રસહ્ય

કન્નર્પદલન વિરલા મનુષ્યાઃ ॥ ૬ ॥

મહમસ્ત હસ્તીનાં ગંડસ્થળ ફાડી નાંખે એવા શૂરા પૃથ્વી ઉપર છે અને કેટલાક પ્રચંડ સિંહનો વધ કરવામાં પણ કુશળ છે; પરંતુ હું બળવાનોની સમક્ષ આગ્રહથી ઠહું છું કે, ઠંઠર્પનો ઠર્પ ઉતારનારા મનુષ્યો વિરલા જ છે. ૬

શ્રીઓનું શું શું બંધનકર્તા નથી ?

વંશસ્થવૃત્ત

સ્મિતેન ભાવેન ચ લજ્જયા મિયા પરાક્રમુલ્લૈરર્ધકટાક્ષવીક્ષણૈઃ
વચોભિરાખ્યાંકલેન લીલયા સમસ્તભાવૈઃ સ્વલુ બન્ધનં સ્થિયઃ

મંદ હાસ્ય, હાવભાવ, લજ્જા, ભય, આડું જોવું, અર્ધ વીચિલ આંખયે જોવું, મધુર ભાષણ, ઈર્ષ્યા, કલેશ અને વિલાસ, એ શ્રીઓના સઘળા ભાવો પુરુષને બંધનરૂપ છે. ૭

શ્રી કોને વશ કરતી નથી ?

વસન્તતિલકાવૃત્ત

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-

झङ्कारनूपुररवाहतराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशाक्षिपातैः ॥ ૮ ॥

ઉંચા નીચા થવાથી ખણખણાટ ઠરી રહેલાં વલયોના અને મેખલાના ઝમકારથી તથા નૂપુરના શબ્દથી રાજહંસી-ઓનું આકર્ષણ કરનારી, ત્રાસ પામેલી સુંદર હરણીના જેવાં નેત્રના કટાક્ષથી શ્રીઓ કોના મનને વ્યાકુળ કરતી નથી ? તાત્પર્ય-શ્રીઓ સર્વથા પુરુષને વશ કરે છે. ૮

શ્રી જ સુખદુઃખનું કારણ છે.

इन्द्रवज्रावृत्त

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाताल्लोकेषु सर्वेष्वतितथ्यमेतत् ।
नान्यन्मनोहारि नितंबिनीभ्यो दुःखस्य हेतुर्न हि कश्चिदन्यः ૯

હે જનો ! નિતંબિની શ્રીઓથી ખીજું કંઈ (પણ) મનોહારી નથી, તેમ તેના જેવો ખીજો દુઃખનો હેતુ પણ નથી જ, એમ હું પક્ષપાતથી કહેતો નથી, પણ સત્ય કહું છું. સર્વ લોકોમાં આ અતિ સત્ય છે. ૯

શ્રીઓનાં સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરેને જોઈ, ‘આ મારા પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે’ એમ સમજી મૂઢ પુરુષ મોહ પામે છે, તે ભમરાના દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

इन्द्रवज्रावृत्त

लीलावतीनां सहजाः स्वभावास्त एव मूढस्य इदि स्फुरन्ति ।

रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव मुधा वडंभिः ૧૦

કટાક્ષ વગેરે શ્રીઓના સ્વાભાવિક ધર્મો છે, અને તે ધર્મો મૂઢ પુરુષના હૃદયમાં પ્રકાશે છે. તેમાં દૃષ્ટાંત-કમળનો

રંગ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને તેમાં ભ્રમર વ્યર્થ જ ભર્યા કરે છે. અભિપ્રાય-જેમ ભ્રમર કમળના રંગને જ આ રંગ મારે માટે છે એમ માને છે, તેમ મૂઢ પુરુષ સ્ત્રીઓનાં કટાક્ષને જોઈને 'આ મને કટાક્ષ મારે છે' એમ માને છે. ૧૦

હી ઉપર આસક્તિ જ પ્રણામ વગેરેનું કારણ થાય છે.
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સિદ્ધાધ્યાસિત્તન્દ્રે હરવૃષસ્કન્ધાવગાઢદુમે
ગજાધૌનશિલાતલે હિમવતઃ સ્થાને સ્થિતે શ્રેયસિ ।

કઃ કુર્વીત શિરઃપ્રણામમલિનં મ્લાનં મનસ્વી જનો
યદ્વિવ્રસ્તકુરજ્જશાવનયના ન સ્યુઃ સ્મરાસ્તં સ્ત્રિયઃ ॥૧૧॥

જો ભયભીત થયેલા હરિણના બચ્ચાના જેવા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ કામદેવનું શસ્ત્ર ન હોય તો કયો મનસ્વી મનુષ્ય પ્રણામથી મલિન અને ખેદવાળું મસ્તક કરત? અર્થાત્ કોઈ નહીં; કારણ કે જેની શુદ્ધમાં સિદ્ધ પુરુષો વસે છે, જેનાં વૃક્ષોની સાથે શંકરનો પોઠીઓ કાંધ ઘસે છે અને જેના શિલાતળને ગંગાજી ધૂવે છે, એવા કલ્યાણકારક હિમાલય પર્વતનું નિર્જન સ્થાન વિદ્યમાન છે. (અર્થાત્ હી ઉપર આસક્તિ ન થાત તો સર્વે ઉપદ્રવ રહિત હિમાલય પર્વતમાં જઈને વસત, પણ સ્ત્રીને પ્રણામ વગેરે કરત નહીં.) ૧૧

આ સંસારમાં જેમ પરોપકારથી બીજાં ઉત્તમ પુણ્ય નથી, તેમ કમલ સરખાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ વિના બીજા કાંઈ પણ સુંદર નથી.

શિખરિણીવૃત્ત

भवन्तो वेदान्तप्रणिहितप्रियामाप्तगुरवो
विचित्रालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।

तथाप्येतत्सूक्ष्मो नहि परहितात्पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुबलयदृशो रम्यमपरम् ॥૧૨॥

તમે વેદાંતીઓના હિતકારક શુરુ છે, તો અમે પણ વિચિત્ર ભાષણ કરનાર કવિઓને અનુસરનાર છીએ; તથા અમે એટલું તો કહીએ છીએ કે, આ જગતમાં પરાંપકારથી બીજું અધિક પુણ્ય નથી અને કમલનયના સ્ત્રીઓથી બીજું (કંઈ) સુંદર નથી ! ૧૨

પર્વતના નિતંબ (તળેટી) અને સ્ત્રીના નિતંબ એ બન્ને સુખ આપનાર છે, પણ તેમાં કાણુ વિશેષ સુખ આપે છે ?

ઉપજાતિવૃત્ત

માત્સર્યમુત્સાર્ય વિચાર્યકાર્ય-

માર્યાઃ સમર્યાદમિદં વદન્તુ ।

સેવ્યા નિતમ્બાઃ કિમુ ભૂધરાણા-

મુત સ્મરસ્મેરનિતમ્બિનીનામ્ ॥ ૧૩ ॥

હું આર્ય પુરુષો ! ધર્મ્યાને દૂર કરી (તથા) કાર્યનો વિચાર કરીને, શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે જ ઉત્તર આપો કે, શું પર્વતોના નિતંબનું સેવન કરવું, કે કામદેવનાં મંદ હાસ્યવાળી સ્ત્રીઓના નિતંબનું સેવન કરવું ? ૧૩

અધિકાર પ્રમાણે પર્વતનાં નિતંબ અને સ્ત્રીઓનાં નિતંબ બન્ને સેવવાં.

માલિનીવૃત્ત

કિમિદં બહુભિરુત્કૈર્યુક્તિશૂન્યૈઃ પ્રભાપૈ-

ર્ઘ્યમપિ પુરુષાણાં સર્વદા સેવનીયઃ ।

અમિનવમદલીલાલસં સન્દરાણાં

સ્તનમરપરિસ્થિતં યૌવનં વા વનં વા ॥ ૧૪ ॥

આ જગતમાં યુક્તિ વગરના બધા વ્યર્થ બકવાદનું શું પ્રયોજન છે ? પુરુષોએ ‘નવીન મદની લીલાથી સુંદર અને સ્તનના ભારથી મદવાળું સ્ત્રીઓનું યૌવન અથવા વન’ એ બન્ને સદા સેવવાં જોઈએ. ૧૪

તાત્પર્ય-વૈરાગ્ય ન વ્યાખ્યો હોય તો યુવાન સ્ત્રી સેવવી અને વૈરાગ્ય વ્યાખ્યો હોય તો વન સેવવું, કારણ કે અવસ્થા પ્રમાણે બંને સુખ આપે છે.

સ્ત્રીએ આલિંગન કરાયેલા જે માણસ સૂવે છે, તેને ધન્ય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મસેમકુંભપરિણાહિનિ કુકુમાર્દ્રે
કાન્તાપયોધરતટે રસસ્નેદલિન્નઃ ।

વક્ષો નિધાય ભુજપર્જરમખ્યવર્તી

ધન્યઃ ક્ષપાં ક્ષપયતિ ક્ષણલબ્ધનિદ્રઃ ॥ ૧૫ ॥

કામક્રીડાના પરિશ્રમથી થાકી ગયેલા, મોટા હાથીના ગંડ-સ્થલ જેવા પહોળા અને કુકુમથી ભીંભાએલા સ્ત્રીના સ્તન ઉપર પોતાની છાતી રાખીને સ્ત્રીના હાથરૂપી પાંજરામાં શયન કરીને, ક્ષણવાર (જે) નિદ્રામાં રાત્રિ ગાળે છે, તેને ધન્ય છે. ૧૫

તાત્પર્ય-આ જગતમાં સ્ત્રીની સાથે પરસ્પર આલિંગન કરીને સૂવું, તે જ સુખનું કારણ છે.

અતિ રૂપવાળી સ્ત્રીને જોઈ મોહ પામેલ અને તે ન પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પુરુષની 'આ સ્ત્રી દુર્લભ છે' એમ જણાવનારી ઉક્તિ.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

અનાઘ્રાતં પુષ્પં કિસલયમલ્લનં કરુહૈ-

રનાવિહ્નં રત્નં મધુ નવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।

અલ્પજંડં પુષ્પાનાં ફલમિવ ચ તદ્વૃપમનઘમ્ ।

ન જાને મોક્ષારં કમિહ સ્વપ્ત્યાસ્યત વિધિઃ ॥ ૧૬ ॥

કુમારિકાનું રૂપ ન સુંદેલાં પુષ્પ જેવું છે, નખવડે ન છેદાયેલા નવાંકુર જેવું છે, ન વિધેલાં રત્ન જેવું છે, ન આપેલાં નવાં મધ જેવું છે અને પુણ્યનાં અખંડ ફળ જેવું છે, તો કયા ભોક્તા પુરુષને તે સ્ત્રી પ્રદા મેળવી આપશે, એ હું બાંધતો નથી. ૧૬

તૃણા જિતાય એવી નથી,
સંગ્ધરાવૃત્ત

રાજન્ તૃણામ્બુરાશેર્ન હિ જગતિ ગતઃ કશ્ચિદેવાવસાનં
કોવાઽર્થોઽર્થઃ પ્રભૂતૈઃ સ્વવપુષિ ગલિતૈ યૌવને સાનુરાગઃ ।
ગચ્છામઃ સંઘ યાવદ્વિકસિતનયનેન્દીવરાલોકિનીના-
માક્રમ્યાક્રમ્ય રૂપં ક્ષટિતિ ન જરયા લુપ્યતે પ્રેયસીનામ્ ॥૧૭॥

હે રાજન્ ! જગતમાં કોઈ પણ પુરુષ તૃણારૂપી સમુ-
દ્રના પારને પહોંચ્યો નથી. માટે પુષ્કળ ધનનું શું પ્રયોજન
છે ? (અર્થાત્ કંઈ નહીં.) પોતાનું શરીર શિથિલ થાય છે,
ત્યારે યૌવનની ઇચ્છા રહે છે; માટે કૂલેલાં શ્યામ કમલ
જેવાં નેત્રવાળી પ્યારી સ્ત્રીઓનાં રૂપને ઘડપણ જલદી બળા-
ત્કારથી નાશ ન કરે, તેટલા વખતમાં અમે ઘેર જઈએ. ૧૭
પરદેશમાં કમાવા ગયેલા પુરુષની આ ઉક્તિ છે.

આર્યા

ઉપરિ ઘનં ઘનપટલં તિર્યગિરયોઽપિ નર્તિતમચૂરાઃ ।

ક્ષિતિરપિ કન્દલધવલા દૃષ્ટિં પથિકઃ ક યાપયતુ ॥ ૧૮ ॥

ઉપર જુવે તો મેઘનો ઘાટો સમુદાય છે, આડું જુવે
તો જેમાં મચૂરો નાચે છે તેવા પર્વતો છે અને પૃથ્વી પણ
નવાંકુરથી ઘોળી છે, ત્યારે પ્રવાસી પુરુષ કેઈ તરફ જઈ
દૃષ્ટિને સુખ આપે ? ૧૮

અર્થાત્-સ્ત્રીનો સહવાસ જ સુખનું કારણ છે.

આ સંસારમાં પડિતોનો એ પ્રકારે કાળક્ષેપ થાય છે.

સંગ્ધરાવૃત્ત

સંસારેઽસ્મિન્નસારે પરિણતિતરલે દ્વે ગતી પળિહતાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનામૃતામ્ભઃપ્લવલુલિતધિયાં યાતુ કાલઃ કદાચિત્ ।
નોચેન્મુગ્ધા જ્ઞાનાં સ્તનજઘનઘનાભોગસંસર્ગિણીનાં
સ્થૂલોપસ્થસ્થલીપુ સ્થગિતકરતલસ્પર્શલોલોઘમાનામ્ ॥૧૯॥

આ અસાર અને નાશવાળા સંસારમાં પંડિતોની બે પ્ર-
કારની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેઓએ કહાચિત્ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અમૃત
જળમાં બુદ્ધિને ગોથાં મરાવવામાં કાળ કાઢવો; પરંતુ જો પોતાને
તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો સ્થિરતાથી બરાઉ સ્તન અને બરાઉ બાંધ-
વાળી મુઝાંગનાના મોટા ઉપસ્થ સ્થળમાં તૃણાસહિત
હસ્તતલથી સ્પર્શ કરવામાં ઉલમી થઈ કાળક્ષેપ કરવો. ૧૬

તાત્પર્ય-જ્ઞાન થયું હોય તો સર્વદા તત્ત્વવિચાર કરવો,
નહીં તો સર્વદા સીસેવન કરવું.

વિદ્વાન્ પુરુષ પશ્ય સ્ત્રીને જ્ઞેષ્ઠ મોહ પામે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કાન્તેત્યુત્પલ્લોચનેતિ વિપુલશ્રોણીમરેત્સુકઃ

પીનોચુક્ષ્પયોધરેતિ સુમુખામ્મોજેતિ સુસૂરિતિ ।

દૃષ્ટ્વા મુહ્યતિ મોહતેઽમિત્મતે પ્રસ્તૌતિ વિદ્વાનપિ

પ્રત્યક્ષામલિપુષ્પિકાં સ્ત્રિયમ્મોહસ્ય દુઃસ્થિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

કેવું આશ્ચર્ય છે કે, વિદ્વાન્ પુરુષ પશ્ય પ્રત્યક્ષ છરીના
જેવી સ્ત્રીને જ્ઞેષ્ઠ મોહ પામે છે, પ્રસન્ન થાય છે, અને તેમાં
અત્યાસક્ત થઈને જ સ્તુતિ કરે છે અને ક્રીડા કરે છે કે-હો કાંતા!
હે કમલ જેવાં નેત્રવાળી ! હો મોટા નિતંબવાળી ! હો બરાઉ અને
ઉંચા સ્તનવાળી ! હો કમલ જેવાં સુંદર મુખવાળી ! અને હો
સુંદર બુકુટિવાળી ! અહો આ મોહની ખરાબ ચેળા છે. ૨૦

અર્થાત્-મોહથી વિદ્વાન્ પશ્ય સ્ત્રીમાં લંપટ થાય છે.

નીચેના પાંચ શ્લોકથી શંગારના આલંબનરૂપ સ્ત્રીનું વર્ણન
કરવામાં આવે છે.

શિલ્પરિણીકૃત

કવિત્વ નમઃ કવિષ્વપિ ચ લજ્જાપરિગતૈઃ

કવિઝ્ઞીતિત્રસ્તૈઃ કાચે પિ ચ લીલાવિરુજિતઃ । .

નવોઢાનામેતૈર્વદ-પ્રત્યક્ષોદ્દેશલક્ષિતૈઃ

સ્ફુરત્તીલાજ્ઞાનાં પ્રકરપરિકીર્ણાં દ્વય દિશઃ ॥ ૨૧ ॥

કોઈ વેળા સુંદર ભુકુટિભંગવાળાં, કોઈ વેળા લજ્જાથી
ઠરેલાં હાવભાવવાળાં, કોઈ વેળા ભયથી ચમકેલાં, કોઈ વેળા
લીલાથી ઠરેલા હાવભાવવાળાં તેમજ નેત્રના વિલાસવાળાં
નવોઢાનાં મુખકમળોથી દિશાઓ, જાણે ડાલતા શ્યામ કમળના
સમુદાયથી, છવાયલી હોય તેવી જણાય છે. ૨૧

વાતપર્ય-શ્રીઓ ઉપર અત્યંત આસક્ત પુરુષોને શ્રીઓનાં
મુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે અને તેના જેવી ખીજ વસ્તુઓનું
પણ સ્મરણ થાય છે.

શ્રીઓનું સ્વાભાવિક ભૂષણ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વક્ત્રં ચન્દ્રવિહમ્બિ પદ્મજપરીહાસક્ષમે લોચને

વર્ણઃ સ્વર્ણમપાકરિણ્ રાલેનીજિણ્ણુઃ કચાનાં ચયઃ ।

ઘક્ષોજાધિમકુમ્ભવિષ્ણમહરૌ ગુર્વી નિતમ્બસ્થલી

વાચોહારિ ચ માર્દવં યુવતિષુ સ્વાભાવિકં મણ્ડનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચંદ્રનો તિરસ્કાર કરે તેવું મુખ, કમળનો પરિહાસ કરવામાં
સમર્થ એવાં નેત્ર, સોનાથી સરસ વર્ણ (અંગરંગ), ભ્રમર જેવા
શ્યામ કેશ, હાથીના ગંડસ્થળની શોભાને હરી લે તેવાં (ભશહ)
સ્તન, ભારે નિતંબ, મનોહર વચન અને કોમળપણું, આ
શ્રીઓનું સ્વાભાવિક ભૂષણ છે. ૨૨

એકજ શ્રી જો આસક્ત હોય તો અમૃતની પેઠે મુખ
આપે છે અને વિરક્ત હોય તો ઝેરની પેઠે દુઃખ આપે છે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

નામૃતં ન વિષં પિત્તદેહનં મુક્ત્વા નિતમ્બિની ॥

સૈવાસૃતલતા રક્તા વિરક્તા વિષવલ્લરી ॥ ૨૩ ॥

એક સ્ત્રીને છોડી બીજું કાંઈ અમૃત કે ઝેર નથી-અર્થાત્
એ જ અમૃત અને ઝેરરૂપ છે; કારણ કે સ્ત્રીને બાસકત હોય
તો અમૃતની વેલી જેવી થઈ પડે છે, એટલે તેના જેવું સુખ
આપે છે, અને જો વિરક્ત હોય તો વિષવેલી થઈ પડે છે, એટલે
તેના જેવું દુઃખ આપે છે. ૨૩

સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરે બાવ સ્ત્રીઓને અલંકારની પેઠે
શાબા આપે છે ને શસ્ત્રની પેઠે પુરુષોના હૃદયને બેદ છે.

શાલિનીવૃત્ત

મૂંચાતુર્યાકુચ્ચિતાક્ષાઃ કટાક્ષાઃ

ભિગ્ધા વાચો લજ્જિતાંતાશ્ચ હાસાઃ ।

લીલામન્નં પ્રસ્થિતં સંસ્મિતં ચ

સ્ત્રિષ્ણાન્તઃકૂર્ણર્ણં ચાયુર્ધં ચ ॥ ૨૪ ॥

બુકુટિનાં ચાતુર્યથી સંકેતવાળાં છે નેત્ર જેનાં એવાં
કટાક્ષ, પ્રેમવાળાં વચનો, લજ્જાવાળાં હાસ્યો, લટકાથી મંદ મંદ
ચાલવું અને મંદ મંદ હાસ્ય, આ સઘળાં સ્ત્રીઓનાં અલંકાર
અને શસ્ત્ર છે. ૨૪

આવતી જીવાની વખતે સ્ત્રીઓના જે જે બાવ થાય છે,
તે સઘળા સુંદર હોય છે.

શિલ્પરિણીકૃત

સ્મિતં કિંચિદ્ એ સરલતરલો દૃષ્ટિવિમવઃ

પરિસ્પન્દો વાચામભિનવવિલાસોક્તિસરસઃ ।

ગતીનામારમ્મઃ દિગ્દલ્લયિતલીલાપારેકરઃ

સ્પૃશન્ત્યાસ્તારુણ્યં કિમિદ્ નહિ રમ્યં મૃગદશઃ ॥ ૨૫ ॥

સુખ ઉપર મંદ મંદ હાસ્ય, સરલ અને તરલ-દૃષ્ટિનો
વેલવ, નવીન શૃંગારમય બાષણોથી સરસ એવી વાણીની રચના
અને નવાંકુરવાળી લીલાના સમૂહવાળો ગમનનો આરંભ, આ

સઘળા આવતી જીવાનીવાળી સ્ત્રીના શુણ્ણામાં કયો શુણ્ણ મનોહર નથી ?-અર્થાત્ સર્વે મનોહર છે. ૨૫

પુરુષ જ્યાં સૂધી સ્ત્રીઓની દષ્ટિરૂપી બાણથી વિધાતો નથી, ત્યાં સૂધી સન્માર્ગ વગેરેનું આચરણ કરે છે.

સંધરાવૃત્ત

સન્માર્ગે ગત્યે પ્રમથતિ પુરુષસ્તત્તદેવેન્દ્રિયાણામ્
લજ્જાં તાવદ્વિધતે વિનયમપિ સમાલમ્બતે તાવદેવ ।

મૂચાપાકૃષ્ટમુક્તાઃ શ્રવણપથંગતા નીલપદ્માણ પતે
યાવહ્લીલાવતીનાં ન હૃદિ ધૃતિમુષો દષ્ટિવાણાઃ પતન્તિ ॥૨૬॥

જુકુટિરૂપ ધનુષથી કાન સૂધી ખેંચીને મૂકેલાં, શ્યામ છેડાવાળાં અને ધૈર્યને ચોરનારાં સ્ત્રીઓની દષ્ટિરૂપી બાણ, જ્યાં સૂધી હૃદયમાં પેસતાં નથી ત્યાં સૂધી પુરુષ સન્માર્ગમાં રહે છે, ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખે છે, લજ્જા રાખે છે અને વિનયનો પણ ત્યાંજ સૂધી આશ્રય કરે છે. ૨૬

અમૃત જેવું પણ સ્ત્રીમુખ પરિણામમાં વિષ જેવું થાય છે, તેપર ઝેર કાચકાંનાં વૃક્ષનું દષ્ટાંત.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદેતત્પૂર્ણેન્દુશુભિહરમુદારાકૃતિચરં

મુસ્તાબ્જં તન્વક્ત્ર્યાઃ કિલ વસતિ યત્રાધરમધુ ।

इदं तर्त्तिकपाकदुमफलमिदानीमतिरसं

व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् २૭

જેમાં અધરામૃતનો વાસ છે એવું, સોળે કળાએ ઉગેલા ચંદ્રની કાંતને પણ ઝાંખી પાડે એવું અને સરલ આકૃતિવાળું આ નાબુકડીનું મુખકમળ ઝેર કાચકાં જેવું છે. તથાપિ યૌવન-કાળે અતિ રસથી ભરેલું લાગે છે; પણ જીવાની જતી રહ્યા પછી ઝેર જેવું દુઃખકર થઈ પડશે છે. ૨૭

હવે સંસારમાં દુષ્ટ રાજના મહેલના દરવાજાની સેવા કરવાથી ખેદ પામેલા મનવાળા પુરુષો તરુણુઓના આધારથી સ્થિર ચિત્તવાળા થાય છે.

સમ્બરાવૃત્ત

સંસારેઽસ્મિન્નસારે કુનૃપતિભવનદ્વારસેવાવલમ્બ-
વ્યાસક્તશ્ચસ્તથૈર્ય કથમમલધિયો માનસં સંનિદ્યુઃ ।

યચેતાઃ પ્રોઘદિન્દુષ્ટુતિનિષયમૃતો ન સ્યુરમ્મોજનેત્રાઃ

પ્રંશ્લત્કાઙ્ગીકલાપાઃ સ્તનમરવિનમ્રમખ્યભાગાસ્તદુષ્યઃ ॥૨૮॥

આ અસાર સંસારમાં, જો ઉગતા ચંદ્રની કાંતિના સમુદાયને ધારણ કરવાવાળી, કમળ જેવાં નેત્રવાળી, ખણુખણુટ કરતી કટિમેખલાવાળી અને સ્તનના ભારથી જેના મધ્ય ભાગ નમતા હોય છે એવી તરુણુ સ્ત્રીઓ ન હોત તો, દુષ્ટ રાજના મહેલના દરવાજાની સેવાના આધારના અભ્યાસથી જેનું ધૈર્ય રહેતું નથી, એવા સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા પુરુષો, પોતાનાં મનને કયે પ્રકારે સ્થિર રાખત ? અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે સ્થિર રાખી શકત નહીં. ૨૮

સાર-દુષ્ટ રાજની સેવાથી મનમાં ખેદ પામતા પુરુષોનું ચિત્ત ઉપર વર્ણુવેલી સ્ત્રીના સેવનથી સ્થિર થાય છે.

વસંત ઋતુ આવે ત્યારે કામને ઉદ્દીપન કરનાર પદાર્થોના ગુણો પ્રકટ થાય છે, એ સંબંધે પાંચ શ્લોકથી વસંત ઋતુનું વર્ણન.

હરિણીવૃત્ત

પરિમલભૃતો ઘાતાઃ શાલા નર્વાં રકોટયા
મ રાવેરુતોત્કળ્ઠા ઘાતઃ પ્રિયાઃ પિકપક્ષિણામ્ ।

વિરલ રતસ્વેદોદ્ગારા વધૂવદનેન્દ્રવઃ

પ્રસરતિ મધૌ રાજ્યાં જાતો ન કસ્ય ગુણોદયઃ ॥૨૯॥

વસંત ઋતુને ફેલાવ થાય છે ત્યારે વાયુ સુગંધીને ધારણ કરે છે (એટલે સુગંધી વાયુ વાય છે), શાખાઓમાં કરોડો

નવાંકુર આવે છે, કોયલો ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરનારી મધુર ને પ્રિય વાણી બોલે છે અને રાત્રિમાં ચંદ્ર જેવાં સ્ત્રીઓનાં મુખ ઉપર કામ ક્રીડાના પરિશ્રમથી પારવાં પારવાં પસીનાનાં ઘ્રેતીઓ બંધાય છે, માટે વસંત ઋતુમાં કોના ગુણનો ઉદય થતો નથી ? અર્થાત્ સર્વના ગુણનો ઉદય થાય છે. ૨૬

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

મધુરયં મધુરૈરપિ કોકિલાકલકલૈર્મલયસ્ય ચ વાયુભિઃ ।
વિરહિણઃ પ્રણિહન્તિ શરીરિણઃ વિપદિ હન્તુ સુધાપિ વિષાવતે ॥

આ વસંત ઋતુ, કોયલના મધુર કલરવોથી અને મલયા-ચળના વાયુઓથી વિરહી પુરુષોને સંતાપે છે. વિપત્તિમાં અમૃત પણ વિષ જેવું થઈ પડે છે. ૩૦

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આવાસઃ કિલ કિંચિદેવ દયિતાપાર્શ્વે વિલાસાલસઃ

કર્ણે કોકિલકામિનીકલરવઃ સ્મેરો લતામણ્ડપઃ ।

ગોષ્ઠી સત્કવિભિઃ સમં કતિપયૈઃ સેવ્યાઃ શિતાંશોઃ કરાઃ

કેષાંચિત્સુખયન્ત્યવેહિ હૃદયે ચૈત્રે વિચિત્રાઃ ક્ષપાઃ ॥ ૩૧ ॥

હે જન! ચૈત્ર માસની વિચિત્ર રાત્રિઓ કોઈ પુરુષોને હૃદયમાં મુખ ઉપજાવે છે એમ સમજ. કારણ કે તે રાત્રિઓ નાની થવાથી સ્ત્રીના પડખામાં વિલાસથી મંદ એવો આવાસ થોડો થાય છે-એટલે તેની પાસે થોડો વખત રહેવાય છે અને કાનમાં કોયલોનો મધુર કલરવ સાંભળવામાં આવે છે, લતા-મંડપ પ્રકુલિત થાય છે, કેટલાક સારા કવિઓની સાથે આલાપ થાય છે અને ચન્દ્રનાં કિરણો સેવવા લાયક થાય છે. ૩૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પાન્થસ્ત્રીવિરહાનલા તિકયામાતન્વસી મજ્જરી
માકન્દેષુ પિકાક્ષનાભિરધુના સોત્કળ્ઠમાલોક્યતે ।

અપ્યેતે નવપાટલાપરિમલપ્રાગ્ભારપાટશ્ચરા

ધાન્તિ ક્લમ્તિવિતાનતાનવકૃતઃ શ્રીલ્લખ્ણદ્વૈલાનિલાઃ ॥૩૨॥

વસંત કાળમાં આંખરાઇઓમાં રહેલી કાચલો પ્રવાસી જનની સ્ત્રીઓને વિરહરૂપી અગ્નિમાં હોમવાની વાતો કરતી આંખાની મંજરીને ઉત્કંઠાથી નિહાળ્યા કરે છે અને નવીન પાટલાંનાં પુષ્પોની પુષ્કળ સુગંધીને ચોરવાવાળા, એટલે તેના સુગંધીવાળા અને મોટા પરિશ્રમને દૂર કરવાવાળા મલયાચળના વાયુઓ વાય છે. ૩૨

આર્થ

સહકારકુસુમકેસરનિકરમરામોદમૂર્છિતદિગન્તે ।

મધુરમધુવિધુરમધુપે મધૌ ભવેત્કસ્ય નોત્કણ્ટા ॥ ૩૩ ॥

વસંત ઋતુ કે જેમાં આંખાનાં પુષ્પ (મોર) ના સમુદાયની સુગંધી દિશાઓમાં ફેલાય છે અને જેમાં સુંદર મકરંદથી ભ્રમરાઓ વ્યાકુળ થાય છે, એવી વસંત ઋતુમાં કેને ઉત્કંઠા થતી નથી? અર્થાત્ સર્વને થાય છે. ૩૩

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ હર્ષ અને કામદેવને વધારનાર પદાર્થો છે, માટે તે પદાર્થો બતાવીને વસંત ઋતુનું વર્ણન કર્યા પછી ત્રણ શ્લોકથી ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન કરે છે.

વસન્તતિલકાદૃત

અભ્યાર્જિત્વપ્રસાર્જિત્વ મૃગાશ્યો

ધારાગૃહાણિ કુસુમાનિ ચ કૌમુદી ચ ।

મન્દો મરુત્સુમનસઃ શુચિ હર્મ્યપૃષ્ઠં

પ્રીષ્ઠે મદં ચ મદનં ચ વિવર્ધયન્તિ ॥ ૩૪ ॥

સ્વચ્છ અને આર્દ્ર ચંદન રસથી જેઓના હાથ ભીંજાયેલા હોય છે એવી હરિણાક્ષીઓ, કુવારાવાળાં ઘર, પુષ્પ, આંદળી,

સુખકારક સ્પર્શવાળો વાયુ, માલતી લતા અને ધવલ અંગા-
શીઓ, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હર્ષ અને કામદેવને વધારે છે. ૩૪
શિખરિણીવૃત્ત

સ્રજો હૃદ્યામોદા વ્યજનપવનશ્ચન્દ્રકિરણાઃ
પરાગઃ કાસારો મલયજરજઃ સીધુ વિશદમ્ ।

શુચિઃ સૌધોત્સન્નઃ પ્રતનુ વસનં પદ્મકજદશો
નિદાઘાર્તા હોતત્સુખમુપલમન્તે સુકૃતિનઃ ॥ ૩૫ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુથી પીડાયલા પુણ્યવાન પુરુષોને મનોહર
સુગંધવાળી માળાઓ, પંખાનો પવન, ચંદ્રનાં કિરણો, મક-
રંદ, સરોવર, ચંદનનું ચૂર્ણ, સ્વચ્છ મધ, મહેલનો શુદ્ધ
મધ્ય ભાગ, ઝીણાં વસ્ત્ર અને કમલ જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ,
આટલી વસ્તુનું સુખ મળે છે. ૩૫

શિખરિણીવૃત્ત

સુધાશુભ્રં ધામ સ્ફુરદમલરશ્મિઃ શશધરઃ

પ્રિયાવક્ત્રામ્ભોજં મલયજરજશ્ચાતિસૂરભિ ।

સ્રજો હૃદ્યામોદાસ્તદિદમશિલં રાગિણિ જને

કરોત્યન્તઃ ક્ષોભં ન તુ વિષયસંસર્ગવિમુખે ॥ ૩૬ ॥

કળી ચૂના વગેરેથી સજ્જિત ધર, સ્ફુરતીમાન અને સ્વચ્છ
કિરણોવાળો ચંદ્ર, કમલ જેવું સ્ત્રીનું મુખ, અતિ સુગંધી
ચંદનનું ચૂર્ણ અને મનોહર સુગંધીવાળી માળાઓ, આ સઘળી
વસ્તુઓ, આસક્તિવાળા પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન
કરે છે, પરંતુ વિષયના સંબંધથી વિમુખ એટલે વૈરાગ્યવાળા
પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૩૬

પાંચ શ્લોકથી વર્ષાઋતુનું વર્ણન:

દોષકવૃત્ત

તરુણીવૈષા કીપિતકામા વિકસિતજાતિઃ પ્યસ્તુગાન્ધઃ ।

ઉન્નતપીનપયોધરમારા પ્રાવૃદ્ તનુતે કસ્ય ન હર્ષમ્ ॥ ૩૭ ॥

જેમ સ્ત્રીમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ષા ઋતુથી પણ કામ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ સ્ત્રી કેશમાં જાંઘનાં પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ જાંઘનાં પુષ્પો ફૂલે છે; જેમ સ્ત્રીનાં શરીર વગેરેમાં સુંદર સુગંધી હોય છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ સુંદર સુગંધી હોય છે; જેમ સ્ત્રીઓમાં ઉંચા ને મોટા પયોધર (સ્તન) હોય છે, તેમ વર્ષાઋતુમાં પણ ઉંચા ને મોટા પયોધર (મેઘ) હોય છે; માટે સ્ત્રીની પેઠે વર્ષાઋતુ કેના હર્ષને વધારતી નથી? અર્થાત્ સર્વના હર્ષને વધારે છે. ૩૭

માલિનીવૃત્ત

વિચિત્રપચિતમેઘં ભૂમયઃ કન્દલિન્યો

મવકુટજકદમ્બામોદિનો ગન્ધવાહાઃ ।

શિખિન્નલલકલકેકારાન્નરમ્યા વનાન્તાઃ

સાલિન્દ્રમાદુલ્લિનં વા સર્વમુત્કાન્ઠયન્તિ ॥ ૩૮ ॥

વધેલા મેઘવાળું આઠાશ, નવાંકુરવાળી પૃથ્વીઓ, નવીન ઈંદ્રજવ અને કદંબની સુગંધીવાળા વાયુઓ અને મયૂરોના મધુર શબ્દોથી સુંદર વનના ભાગો-આ વસ્તુઓ, વિયોગી અથવા વિયોગ વગરના સર્વ પુરુષોને ઉત્કંઠાવાળા કરે છે. ૩૮

શિખરિણીવૃત્ત

ઇતો વિદ્યુદ્ગ્ધાધિલસિતમિતઃ કેતકિતરોઃ

સ્ફુરદ્ગન્ધઃ પ્રોઘજ્જલદનિનદસ્ફૂર્જિતમિતઃ ।

ઇતઃ કેકિક્રીડાકલકલરઘઃ પદ્મલલ્હરાં

કથં યાસ્યન્ત્યેતે વિરહદિવસાઃ સંમૃતરસાઃ ॥ ૩૯ ॥

એક તરફ વિજળીના ચમકારા, એક તરફ કેવડાની સ્ફુરી રહેલી સુગંધ, એક તરફ આઠાશમાં થતી મેઘગર્જના, અને એક તરફ ઠળા કરતા મયૂરોનો મધુરો કલરવ થાય છે, માટે, સુખજન

છે શૃંગાર રસ જેમાં, એવા વિરહિણી સ્ત્રીઓના આ વિરહના દિવસો કેમ નીકળશે ? ૩૬

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અસૂચીસંસારે તમસિ નમસિ પ્રૌઢજલદ-
ધ્વનિપ્રાયે તસ્મિન્પતતિ દૃષદાં નીરનિચયે ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च ग्लानिं च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥૪૦॥

જેમાંથી સોઇનેા સંચાર પણ થઈ શકે નહિ એવું અંધારું છવાઈ રહ્યું છે, પ્રૌઢ મેઘની ગંભીર ગર્જનાઓ થાય છે, શ્રાવણ માસ ચાલે છે, ઠરાની સાથે ધોધબંધ વૃષ્ટિ પડે છે. આ વખતે માર્ગોમાં સોનાના જેવો સુંદર વિજળીનો અમકારો, સ્ત્રીઓને હર્ષ અને ખેદ આપે છે. ૪૦

અભિપ્રાય-‘મારો પતિ આવતો હશે,’ એવી આશાથી માર્ગ તરફ જોતી પ્રવાસિની સ્ત્રીને વિજળીનો પ્રકાશ થવાથી હર્ષ થાય છે અને તે વિજળી ઠામોદીપક છે, માટે ખેદ થાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते
शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ।

जाताः शीतलशीकराश्च मरुतश्चात्यन्तखेदच्छिदो

धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति ऐरावतपटे ॥૪૧॥

વૃષ્ટિ પડવાથી પતિ મહેલમાંથી બહાર જઈ શકતો નથી અને ટાઢને લીધે કંપવાથી સ્ત્રીઓ પતિને ગાઢ આલિંગન કરે છે ને શીતલ છાંટાવાળા હોવાથી જ અતિ પરિશ્રમને દૂર કરનારા વાયુઓ વાય છે, એવી રીતે ધન્ય પુરુષોને દુર્દિન (મેઘથી અંધરાયલો દિવસ) પણ, સ્ત્રીના સમાગમથી સુદિન (સારો દિવસ) થાય છે. ૪૧

શરદ્ ઋતુનું વર્ણન.

સંગ્ધરાવૃત્ત

અર્ધ નીત્વા નિશાયાઃ સરભસસુરતાયાસલિન્નશ્લથાક્કઃ
પ્રોઙ્ગતાસહ્યતૃણો મધુમદનિરતો હર્મ્યપૃષ્ઠે વિવિક્તે ।
સંભોગક્લાન્તકાન્તાશિથિલભુજલતાવર્જિતં કર્કરીતો
જ્યોત્સ્નાભિન્નાચ્છધારં પિવતિ ન સલિલં શારદં મન્દભાગ્યઃ ॥

એકાંત એવી અગાસીમાં અર્ધ રાત્રિ ગાળી કાઢ્યા પછી
સવેગ કામક્રીડાના પ્રયાસને લીધે ખિન્ન થવાથી જેના અવ-
યવો શિથિલ હોય, જેને સહન ન થઈ શકે તેવી તૃષા ઉત્પન્ન
થયેલી હોય અને જે મદિરાના મદવાળો હોય તેવો જે પુરુષ
કામક્રીડાથી થાકી ગયેલી કાન્તાએ શિથિલ હાથથી આણેલું
અને ચંદ્રના પ્રકાશથી સ્વચ્છ ધારાવાળું શરદ્ ઋતુનું જળ,
ઝારી (કરવડા)થી પીતો નથી, તે કમનસીબ સમજવો. ૪૨
હેમંત ઋતુનું વર્ણન.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હેમન્તે દધિદુગ્ધસર્પિરશના માઙ્ગિષ્ઠવાસોભૃતઃ
કાશ્મીરદ્રવસાન્દ્રદિગ્ધવપુષઃ સ્થિન્ના વિચિત્રૈ રતૈઃ ।
પીનોરુસ્તનકામિનીજનકૃતાશ્લેષા ગૃહાભ્યન્તરે
તાન્ લાંલપાપૂરિત દૃશ્યા ધન્યાઃ સુખં શેરતે ॥ ૪૩ ॥

હેમંત ઋતુમાં જેઓને દૂધ, દહીં ને ઘી ખાવાના હોય
છે, જેઓ કુસુંખાં વસ્ત્ર પહેરે છે, જેઓ શરીરે બહુ કેસર
ચોપડે છે, વિચિત્ર એવી કામક્રીડાથી ખિન્ન રહે છે, બરાઉ
સાથળ અને સ્તનવાળી સ્ત્રીઓ જેને આલિંગન કરે છે અને
જેઓનાં મોઢાં નાગરવેલના પાન તથા સોપારીથી ભરેલાં હોય
છે, એવી રીતે જે પુરુષો શયન કરે છે, તે પુરુષોને ધન્ય છે. ૪૩

શિશિર ઋતુનું વર્ણન.

સમ્બરાવૃત્ત

શુભ્વન્તો ગણ્ડમિસીરલકવતિ મુલ્હે સીત્કતાન્યાદધાના
વક્ષઃસૂત્કજ્ઞકેષુ સ્તનમરપુલકોન્નેદમાપાદયન્તઃ ।

ઝરુનાકમ્પયન્તઃ પૃથુજઘનતટાત્સંસયન્તોઽશુકાનિ
વ્યક્તં કાન્તાજનાનાં વિટચરિતકૃતઃ શૈશિરા વાન્તિ વાતાઃ૪૪

સ્ત્રીઓના ગાલનું ચુંબન કરતા, વાંકા કેશવાળા મુખમાં
સીત્કાર કરાવતા, કાંચળી વગરનાં વક્ષઃસ્થલમાં સ્તન ઉપર
રોમાંચ ઉત્પન્ન કરતા, સાથળને કંપાવતા અને પહોળાં જઘન
ઉપરથી વસ્ત્રોને ખસેડતા, એવી રીતે શિશિર ઋતુના વાયુઓ
વ્યભિચારી પુરુષોની પેઠે આચરણ કરતા વાય છે. ૪૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેશાનાકલયન્ દૈશૌ મુકુલયન્ વાસો બલાદાક્ષિપ-
ન્નાતન્વન્પુલકોદ્ગમં પ્રકટયન્નજ્ઞેષુ કમ્પં ગતૈઃ ।

વારંવારમુદારસીત્કૃતકૃતો દન્તચ્છદાન્ પીડય-

ન્પ્રાયઃ શૈશિર ણ્ણ સંપ્રતિ મરુત્કાન્તાસુ કાન્તાયતે ॥૪૫॥

શિશિર ઋતુનો વાયુ, વાળને આમ તેમ ડોલાવે છે,
નેત્રને બંધ કરે છે, બળાટકારથી વસ્ત્ર ખેંચે છે, રોમાંચ વધારે
છે, ગમનથી શરીરમાં કંપને પ્રકટ કરે છે અને વારંવાર ભ્રમરથી
સીત્કાર કરવાવાળા હોઠને પીડે છે, માટે આ શિશિર ઋતુનો
વાયુ સ્ત્રીઓ પાસે પતિની પેઠે આચરણ કરે છે. ૪૫

અભિપ્રાય-જેમ પતિ સ્ત્રીના કેશ ફેરવવા વગેરે કરે છે,
તેમ શિશિર ઋતુનો વાયુ પણ કરે છે.

સમ્બરાવૃત્ત

પ્રોઘત્પ્રૌઢપ્રિયંગુદ્યુતિભૃતિ વિદલત્કુન્દમાચાદ્રેફે
કાલે પ્રાલેયવાતપ્રચલવિકસિતોદામમન્દારદાક્ષિ ।

યેષાં નો કણ્ઠલગ્ના ક્ષણમપિ તુહિનક્ષોદરક્ષા મૃગાક્ષી
તેષામાયામયામા યમસદનસમા યામિની યાતિ યૂનામ્ ॥૪૬॥

જેમાં ખીલતા પ્રિયંગુની શોભા થાય છે, જેમાં ભ્રમરો
ખીલતા કુન્દથી મહવાળા થાય છે અને જેમાં ડંડા વાયુથી ચલાય-
માન મંદાર વૃક્ષોની માળા ફૂલે છે. એવા સમયમાં ટાઢથી રક્ષા
કરનારી સ્ત્રી ક્ષણવાર પણ જેઓના કંડને વળગતી નથી તે
યુવાન પુરુષોની રાત્રિ મોટા પહોરવાળી ને ચમના ઘર સરખી
થાય છે, એટલે અત્યંત દુઃખ કરનારી થઈ પડે છે. ૪૬

સ્ત્રીના નાકના મોતિનું ચન્દ્રની ઉત્પ્રેક્ષાથી વર્ણન નીચલા
શ્લોકથી કર્યું છે.

ઉપજાતિવૃત્ત

સુધામયોઽપિ ક્ષયરોગશાન્ત્યૈ નાસાગ્રમુક્તાફલકચ્છલેન ।
અનન્નસંજીવનદૃષ્ટિશક્તિર્મુલ્લામૃતં તે પિષતીવ ચન્દ્રઃ ॥ ૪૭ ॥

હે સ્ત્રી! ચંદ્ર જે કે અમૃતરૂપ છે, માટે જ દૃષ્ટિના
સામર્થ્યથી કામદેવને જીવાડે છે, (કામદેવ ઉત્પન્ન કરે છે;) તો પણ
તે ક્ષય રોગની શાન્તિ માટે નાસિકામાં પહેરેલાં મુક્તાકૃળના
મિષથી તારા મુખનું અમૃત પીતો હોય, તેમ હું માનું છું. ૪૭

સંસારના સુખની ઇચ્છાવાળા પુરુષે સ્ત્રીનો સહવાસ
અવશ્ય કરવો, પણ સંસારને તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કરવો નહીં,
તેપર શ્લોક.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

સંસારોદધિનિસ્તારપદ્ધી ન દવીયસી ।

અન્તરાદુસ્તરા ન સ્યુર્યદિ રે મદિરેક્ષણાઃ ॥ ૪૮ ॥

જે સંસારસમુદ્રમાં દુસ્તર એવી મદિરેક્ષણાઓ (સ્ત્રીઓ)
ન હોત તો તેને તરવાનો માર્ગ કાંઈ દૂર નથી. ૪૮.

અભિપ્રાય-જે વૈરાગ્ય પામવો હોય તો સ્ત્રીના સંગ તજવો ને જો ન પામવો હોય તો સંસારના સુખની ઇચ્છા-વાળાએ સ્ત્રીના સંગ કરવો.

ઉપલીજ વાત ખીજે પ્રકારે કહે છે.

અનુષ્ટુભૂત્ત

કામિનીકાયકાન્તારે કુચપર્વતદુર્ગમે ॥

મા સંચર મનઃપાન્થ તત્રાસ્તે સ્મરતસ્કરઃ ॥ ૪૯ ॥

હે મનઃપાન્થ! જેમાં કુચરૂપી દુર્ગમ પર્વત આવેલા છે એવા કામિની-સ્ત્રીરૂપી વનમાં થઈને ન જા; કારણ કે તેમાં કામરૂપી ચોર વસે છે. ૪:-

સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે તે નીચલા શ્લોકથી જણાવે છે.

સગ્ધરાવૃત્ત

રાગસ્યાગારમેકં નરકશતમહાદુઃખસંપ્રાપ્તિદેતુ-
મોહસ્યોત્પત્તિબીજં જલધરપટલં જ્ઞાનતારાધિપસ્ય ।

કન્દર્પસ્યૈકમિત્રં પ્રકટિતવિવિધસ્પષ્ટદોષપ્રબન્ધં
લોકેઽસ્મિન્નજ્ઞાનર્યવ્રજકુસુમવનં યૌવનાદન્યદસ્તિ॥૫૦॥

યૌવન એ રાગનું એક ઘર છે, સેંકડો નરકમાં મહા દુઃખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, મોહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રને ઢાંકનાર મેઘનો સમુદાય છે (એટલે જ્ઞાનને ઢાંકનાર છે,) કામદેવનો મુખ્ય મિત્ર છે અને નાના પ્રકારના દોષને પ્રકટ કરનાર છે, માટે આ લોકમાં અનર્થોના સમુદાયનું કુસુમવન યૌવન વિના ખીજું એકે નથી. ૫૦

ઉપલા શ્લોકમાં સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે, એમ કહ્યા પછી તે યૌવન પામીને જેને વિકાર થયો નથી, તેને ધન્ય છે, તે સંબંધે શ્લોક:—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શૃંગારદુમનીરદે વિસ્મરક્રીડારસસ્રોતસિ
પ્રદુષ્પ્રિયબાન્ધવે ચતુરતામુક્તાફલોદન્વતિ
તન્વીનેત્રચ્ચકોરપાર્વણવિધૌ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનિધૌ

ધન્યઃ કોઽપિ ન વિક્રિયાં કલયતિ પ્રાપ્તે નવે યૌવને ॥ ૫૧ ॥

નવીન યૌવન કે જે શૃંગારવૃક્ષને મેઘરૂપ છે (એટલે જેમ
મેઘ વૃક્ષનું પોષણ કરે છે, તેમ યૌવન શૃંગારનું પોષણ કરે છે),
ફેલાતા ક્રીડા રસનો પ્રવાહ છે (એટલે ક્રીડા રસને ઉત્પન્ન કરે
છે), કામદેવનો પ્રિય મિત્ર છે, ચતુરાઈરૂપી મોતીના સમુદ્રરૂપ
છે (એટલે તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે), સ્ત્રીનાં નેત્રરૂપી ચક્રોર
પક્ષીને પૂર્ણિમાના ચંદ્રરૂપ છે (એટલે તેને આનંદ આપનાર
છે) અને સૌભાગ્યની લક્ષ્મીનો ભંડાર છે, એવું નવયૌવન પ્રાપ્ત
થતાં પણ જેને વિકાર થતો નથી, તે પુરુષને ધન્ય છે. ૫૧

શ્રીઓથી જ સફળિતો અટકાય થાય છે:—

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ પ્રથિતવિનયોઽપ્યાત્મયોધોઽપિ બાઢં
સંસારેઽસ્મિન્ભવતિ વિરલો ભાજનં સદ્ગતીનામ્ ।

યેનૈતસ્મિન્નિરયનગરદ્વારં દ્વઘાટયન્તી

વામાક્ષીર્ણાં ભવતિ કુટિલા મૂલતા કુચ્ચિકેવ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીઓની વાંકી બુકુટિ કે જે નરક નગરનાં બારણાં
ઉઘાડવા માટે કુંચી જેવી છે, માટે શાસ્ત્ર જાણનાર પણ અતિ
વિનયવાળા અને દૃઢ આત્મજ્ઞાની પણ આ સંસારમાં થોડા
જ સફળિતનું પાત્ર થાય છે. ૫૨.

અભિપ્રાય—નરકનાં બારણાંને ઉઘાડવામાં કુંચી જેવી
શ્રીઓની બુકુટિ જ્યાં સૂધી જગતમાં છે, ત્યાં સૂધી શાસ્ત્ર
જાણનારા આદિ પણ સફળિત પામતા નથી.

જેવા લાયક અને સાંભળવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

દ્રષ્ટવ્યેષુ કિમુત્તમં મૃગદશાં પ્રેમપ્રસન્નં મુખં
ઘ્રાતવ્યેષ્વપિ કિં તદાસ્યપવનઃ શ્રાવ્યેષુ કિં તદ્વચઃ ।
કિં સ્વાદ્યેષુ તદોષ્ઠપલ્લવરસઃ સ્પર્શેષુ કિં તત્સનુ-
ધ્યેયં કિં નવયૌવનં સુહૃદયૈઃ સર્વત્ર તદ્વિભ્રમઃ ॥ ૫૩ ॥

જેવા લાયક પદાર્થોમાં શું ઉત્તમ છે ? પ્રેમપ્રસન્ન મૃગના જેવાં નેત્ર વાળીનું મુખ; સુંઘવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના મુખનો શ્વાસ; સાંભળા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું વચન; ચાખવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના અધરોષ્ઠનો રસ; સ્પર્શ કરવામાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું તન; અને ધ્યાન કરવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું નવીન યૌવન. અર્થાત્ સ્ત્રીની એટલા સર્વત્ર ઉત્તમ છે. ૫૩

શૃંગારરસનું સેવન કરતા પુરુષે વેશ્યાનો સંગ નહીં કરવો, કારણ કે તે અતિ નિદાશાયક છે, તેનું વર્ણન:-

અનુષ્ટુપ્ભૂત

વેદ્યાઽસૌ મદનજ્વાલા રૂપેન્ધનસમેધિતા ।

કામિર્મિર્યત્ર દ્વયન્તે યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૫૪ ॥

આ વેશ્યા, રૂપરૂપી ઇંધણાંથી વધેલી કામાગ્નિની જ્વાળા છે, જેમાં કામી પુરુષો યૌવન અને ધનને હોમે છે. ૫૪

અભિપ્રાય—વેશ્યાનો સંગ કરવાથી યૌવન અને ધનનો નાશ થાય છે, માટે તેનો સંગ કરવો નહીં.

આર્યા

કશ્ચંબતિ કુલપુરુષો વેશ્યાધરપલ્લવં મનોહમપિ ।

ચારમટ્તૌરચ્છેદકનટકવિટનિષ્ઠીબનશરાધમ્ ॥ ૫૫ ॥

કયો કુલીન પુરુષ સુંદર છતાં પણ વેશ્યાના અધરપક્ષવનું ચુંબન કરે? અર્થાત્ કોઈ નહીં; કારણ કે તે અધરોષ આકર, નીચ પુરુષ, ચોર, ચેટક (હાસ), નટ અને વિટ (બર) પુરુષને શુંકવાનું પાત્ર છે. (અધમ-નીચ પુરુષો વેશ્યાના અધરનું ચુંબન કરે છે, માટે કુલીન પુરુષે વેશ્યાનું સેવન ન કરવું જોઈએ.) ૫૫

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જાત્યન્ધાય ચ દુર્મુખાય ચ જરાજીર્ણાંશ્વિલાઙ્ગાય ચ
પ્રામીણાય ચ દુઃકુલાય ચ ગલત્કુષ્ઠાભિભૂતાય ચ ।

યચ્છન્તીષુ મનોહરં નિજવપુર્લક્ષ્મીલવશ્રદ્ધયા

પણ્યસ્ત્રીષુ વિવેકકલ્પલતિકાશસ્ત્રીષુ રજ્યેત કઃ ॥ ૫૬ ॥

જન્મથી અંધને, ગંધાતા મુખવાળાને, વૃદ્ધાવસ્થાથી અતિ શિથિલ થયેલા સર્વ અવયવવાળાને, મૂઢ પુરુષને, નીચ કુળવાળાને અને ગળત કોઢીઆને, અદ્યપ્ત ધનની આશાથી પોતાનું મનોહર અંગ સ્વાધીન કરતી, અને એટલા જ માટે વિવેકસ્ત્રી કલ્પવૃક્ષને છેદનારી વેશ્યા ઉપર કયો પુરુષ આસક્ત થાય? અર્થાત્ કોઈ નહીં. ૫૬

અભિપ્રાય-થોડા ધનના લોભથી જન્મથી આંધળા વગેરેને પણ પોતાનું શરીર સોંપવાને વિવેક વગરની વેશ્યાને વિવેકી પુરુષે સેવવી ન જોઈએ.

એક ચિત્તથી સ્ત્રી પુરુષનો સમાગમ થવો, એ કામનું ફળ છે; પરંતુ બંનેનાં એક ચિત્ત વગરનો સમાગમ મડહાંના સમાગમની પેઠે બ્યર્થ છે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

પતત્કામફલં લોકે યદ્વયોરેકચિત્તતા ।

અન્યચિત્તકૃતે કામે શવયોરિવ સજ્જમઃ ॥ ૫૭ ॥

આ લોકમાં કામનું ક્ષણ એ જ છે કે, સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું એક ચિત્ત થવું; પરંતુ જૂઠાં જૂઠાં ચિત્ત હોય તો મડદાંના સંગમની પેઠે (તે સંગ) નિષ્ફલ છે.* ૫૭

પુરુષ જ્યાંસૂધી કામને વશ થતો નથી, ત્યાંસૂધી મોટાઈ વગેરે ગુણિયલ રહે છે.

અનુષ્ટુભૃત્ત

તાવન્મહત્ત્વં પાંડિત્યં વિવેકિત્વં કુલીનતા ।

યાવજ્જ્વલતિ નાક્કેષુ હન્તિ પશ્ચેષુપાવકઃ ॥ ૫૮ ॥

જ્યાં સૂધી શરીરમાં કામદેવ પ્રકટ થતો નથી ત્યાં સૂધી મહત્ત્વ, પાંડિતપણું, વિવેકીપણું અને કુલીનપણું રહે છે. ૫૮

લોકમાં પ્રસિદ્ધ રાજાની પેઠે કામદેવ નામનો રાજા, સ્ત્રીરૂપ પોતાની મુદ્રા (છાપ)ને ઉલ્લંઘન કરનારને દંડે છે, એમ કહે છે. શાર્વૃલવિક્રીડિતવૃત્ત ..

સ્ત્રીમુદ્રાં શ્વપકેતનસ્ય પરમાં સર્વાર્થસંપત્કરણી

યે મૂઢાઃ પ્રવિહાય યાન્તિ કુધિયો મિથ્યાફલાન્વેષિણઃ ।

તૈ તેનૈવ નિહત્ય નિર્દયતરં નમ્નીકૃતા મુંડિતાઃ

કેચિત્પ્રચ્ચશિશ્વીકૃતાશ્ચ જટિલાઃ કાપાલિકાશ્ચાપરે ॥ ૫૯ ॥

જે અજ્ઞાની પુરુષો સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ઉત્તમ અને સંસારમાં ઉપયોગી પુરુષાર્થોને આપનારી મીનકેતન કામદેવની સ્ત્રીરૂપ મુદ્રા (છાપ)નું ઉલ્લંઘન કરી બીજે ઠેકાણે જાય છે, તેઓને કામદેવજ નિર્દયપણાથી મારીને નમ (એક જાતના

* ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પરકીયા કે સ્વકીયા, કોઈ પણ જો સ્વામિભક્ત ન હોય તો તેની સાથેનો સંગ શો? તે સંગ સ્મશાનમાંનાં મડદાંરૂપ છે અને એમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, પરકીયા તો એક ચિત્તવાળી હોય જ નહીં, તેથી તેની સાથેનો સંગ, એ, મડદાં સાથે સંગ કરવા જેવો છે.

સાધુ) કરે છે, અથવા મુંડીઆ કરે છે, અથવા પાંચ શિખા-
વાળા કરે છે, અથવા જટાવાળા કરે છે, અથવા તો કાપા-
લિક (ખોપરીને ધારણ કરનારા) કરે છે. ૫૬

અભિપ્રાય—જેમ રાજા પોતાની છાપનું ઉલ્લંઘન કરનાર-
ને હંડે છે, તેમ કામદેવ નામનો રાજા, ‘સંસારમાં સુખનું
સાધન સ્ત્રી જ છે,’ એવો નિશ્ચય કરી તેની સ્ત્રીરૂપી મુદ્રાનું
ઉલ્લંઘન કરી, જેઓ ધીજે પ્રકારે વર્તે છે, તેઓને મુંડિયા
સાધુ વગેરે કરી હંડે છે.

સ્ત્રી ઉપર કામથી થયેલી આસક્તિનું નિવારણ થતું નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

વિસ્તારિતં મકરકેતનધીવરેણ
સ્ત્રીસંશ્લિતં બહિશમત્ર ભવામ્બુરાશૌ ।
તેનાચિરાસદધરામિષલોલમર્ત્ય-
મત્સ્યાન્વિકૃષ્ય સ પચત્ય-રાગવહ્નો ॥૬૦॥

આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કામદેવરૂપી માછીમારે સ્ત્રી
નામનું બડિશ (માછલાં મારવાનો લોઢાનો કાંટો-ગળ) નાંખ્યો
છે, તેથી સ્ત્રીના અધરોષ્ટરૂપી માંસની ઇચ્છાવાળાં મનુષ્યરૂપી
માછલાંને ખેંચીને એ કામદેવ પ્રીતિરૂપી અગ્નિમાં પકવે છે. ૬૦

પ્રેમથી કરાતું સ્ત્રીનું કાર્ય ઉલ્લંઘના કાર્ષ પણ સમર્થ નથી.

અનુષ્ટુમ્બુત

ઉન્મત્તપ્રેમસંરમ્ભાદારમન્તે ચદ્વજ્ઞનાઃ

તત્ર પ્રત્યૂહમાધાતું બ્રહ્માપિ સ્થલુ કાતરઃ ॥ ૬૧ ॥

સ્ત્રીઓ અત્યંત પ્રેમના વેગથી જે કાર્ય આરંભે છે, તેમાં
વિદ્ય નાંખવા બ્રહ્મા પણ ખરેખર કાયર છે. ૬૧

અભિપ્રાય—બ્રહ્મા પણ સ્ત્રી ચરિત્રનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા

નથી કારણ કે પોતાની પુત્રી પછવાડે ઢોડ્યા એ વાંત પુરાણ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીઓ પોતામાં અત્યંત આસક્ત પુરુષનું સર્વસ્વ હરી લે છે.
હરિણીવૃત્ત

પ્રણયમધુરાઃ પ્રેમોદ્રાઢા રસાદલસાસ્તથા
મણિતમધુરા મુગ્ધપ્રાયાઃ પ્રકાશિતસંમદાઃ ।
પ્રકૃતિસુભગા વિશ્રમ્ભાર્હાઃ સ્મરોદયદાયિનો
રહસિ કિમપિ સ્વૈરાલાપા હરન્તિ ગુપ્તાસ્થા ॥ ૬૨ ॥

શ્રીઓનાં એકાંતમાં પ્રણયથી મધુરા, પ્રેમથી ભરપૂર, શૃંગારરસથી આળસવાળાં અને કામકોડા વખતે બોલવાથી મધુર અસ્ફુટ, પ્રકટ હર્ષવાળાં, સ્વભાવથી જ સુંદર, વિશ્વાસ-યોગ્ય અને કામને ઉત્પન્ન કરનારાં અલૌકિક યથેચ્છ ભાષણો મનને હરણ કરે છે. ૬૨

માળા અને ચંદન વગેરે ધારણ કરી શ્રીનો સમાગમ કરવો, એ સ્વર્ગનું સુખ આપે છે.

રથોદ્ધતાવૃત્ત

માલતી શિરસિ જૃમ્ભણોન્મુખી ચન્દનં વપુષિ કુકુમાવિલમ્ ।
વક્ષસિ પ્રિયતમા મનોહરા સ્વર્ગં ણ્ણ પરિશિષ્ટ આગતઃ ॥ ૬૩ ॥

જેના મસ્તક ઉપર ખીલતાં માલતીનાં પુષ્પની માળા હોય છે, શરીરમાં કેસરી ચંદન ચોપડેલું હોય છે અને વક્ષઃ-સ્થલમાં મનોહર પ્રિયતમા હોય છે, ત્યારે ભોગવતાં શેષ રહેલું સ્વર્ગસુખ પૃથ્વી ઉપર આવેલું છે, એમ જાણવું. ૬૩

આ જગતમાં શ્રી જ સર્વને વશ કરવામાં સમર્થ થાય છે.
દોષકવૃત્ત

કુકુમપદ્મકલક્રિતદેહા ગૌરપયોધરકામ્પત ત્તરા ।
નૃપુરહંસરણત્પદપદ્મા કં ન વશં કુરુતે ભુવિ રામા ॥ ૬૪ ॥

જેના શરીરમાં કેસર ચર્ચેલું હોય છે, જેનો હાર શ્વેત
સ્તનથી કંપાયમાન હોય છે અને જેના ચરણકમળમાં ઝાંઝરૂપી
હંસો ઝણઝણાટ કરતા હોય છે, તેવી રામા પૃથ્વી ઉપર કેને
વશ કરતી નથી? અર્થાત્ સર્વને વશ કરે છે. ૬૪

શ્રીઓને અખંડા (ખળરહિત) કહેવાનો વ્યવહાર ખોટો છે,
પણ 'ખળવાળી છે' એપર શ્લોક:—

વસન્તતિલકાવૃત

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
ये नित्यमाद्भुरबला इति कामिनीनाम् ।
यामिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ ६५ ॥

જે ઉત્તમ કવિઓ શ્રીઓને અખંડા (ખળરહિત) નિરંતર
કહે છે, તે કવિઓ ખેશક સ્ત્રીવિષયમાં અજ્ઞાત છે. કારણ કે
શ્રીઓએ ચંચળ કીકીવાળા નેત્રના કટાક્ષથી ધન્દ્ર વગેરેને પણ
જિતી લીધા છે ત્યારે તે કેમ અખંડા કહેવાય? (તે અખંડા
નહીં, સખંડા છે.) ૬૫

વનમાં જઈ વસવું અથવા શ્રીઓની સાથે રહેવું એ જ
સુખદાયક છે.

માલિનીવૃત

दिश वनहरिणीभ्यो वंशकाण्डज-वीनां
कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ।

शुक्लवतिकपालापाण्डुतान-लवला-

लमखणनल्लग्नैः पादितं वा वधूमयः ॥ ६६ ॥

હે જન! વાંસના ઠંડ જેવી કાંતિવાળા દલોના કેળીઆ
કે જેનાં મૂળીઆં પથરના અમ્મશાગ્રથી છેદેલાં હોય તેવા હર્ષના
કેળીઆ વનની મૃગલીઓને આપ; અથવા તો લાલ નખના

અમ્રભાગથી ચીરેલાં અને પોપટની સ્ત્રીના ગાલ જેવાં ઘોળાં
પીળાં નાખરવેલનાં પાન સ્ત્રીઓને આપ. ૬૬

અર્થાત્ ઠાં તો વનવાસ કરીને જીવન ગાળ અથવા તેા
ઉત્તભાંગનાઓનાં છળખળ નિરખીને આનંદમાં દિવસ ગુજાર.

સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરે તાપ કરે છે, પરંતુ તેં કરતાં અધિક તાપ
મધ્યમાં રહેલી રોમાવલિ પણ કરે છે.

શાર્દૂલવિકીઢિતવૃત્ત

उद्धृतः स्तनमार एष तरले नेत्रे चले मूलते

रागाधिष्ठितमोहपल्लवमिवं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।

सौभाग्याभरणपङ्क्तिकेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं

मध्यस्थाऽपि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा॥૬૭॥

ઉદ્ધૃત એવાં આ સ્તનો, ચંચળ નેત્ર, ચલાયમાન બુકુટિ
અને રંગવાળો આં અધરપદ્મવ, એ સદળાં બલે પીડા કરે,
પરંતુ કામદેવે પોતે જાણે સૌભાગ્યના અક્ષરની પંક્તિ લખેલી
હોય તેવી અને મધ્યમાં રહેલી એવી રોમાવલિ કયા હેતુથી
અધિક તાપ કરતી હશે? ૬૭

અભિપ્રાય-જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, મધ્યસ્થહોયતેતાપ
કરતો નથી અને આ રોમાવલિ મધ્યસ્થ છતાં પણ તાપ કરે છે.

સ્ત્રીઓને સર્વથા કાષ્ટ પણ પ્રિય નથી.

અનુષ્ટુભૃત્ત

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥૬૮॥

વિલાસવાળી સ્ત્રીઓ એકને જૂવે છે, બીજાની સાથે વાત
કરે છે અને ત્રીજાનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરે છે, માટે સ્ત્રીઓને કોણ
પ્રિય છે? ૬૮

શ્રીઓને લાભ થવો, એજ તપનું ફળ છે.

આર્યા

સ્વસ્ત્રપ્રતારકોડસૌ નિન્દતિ યોડલીકપણ્ડિતો યુવતીઃ ।

યસ્માન્નપસોડપિ ફલં સ્વર્ગઃ સ્વર્ગેડપિ ચાપ્સરસઃ ॥ ૬૯ ॥

જે મિથ્યા પંડિત હોય છે તે યુવતીને નિંદે છે ને પોતાને તથા બીજાને છેતરે છે; પણ તપનું ફલ સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગમાં પણ ભોગવવાની વસ્તુ (તો) અપ્સરાઓ (જ) છે. ૬૯

અભિપ્રાય—તપ કરીને સ્વર્ગમાં ગયેલા પણ અપ્સરાઓ ભોગવે છે ત્યારે શ્રીઓની નિંદા કરવી અનુચિત છે.

ચંદ્રના કિરણોનું નિવારણ કરતી શ્રીનું વનમાં ફરવું.

ઉપજાતિવૃત્ત

વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય વનદુમાળાં છાયાસુતન્વી વિચચાર કાચિત્ ।
ત-ત્તરીયણ કરોમૃતેન નિવારયન્તી શશિનો મયૂસ્માન ॥ ૭૦ ॥

વિયોગવાળી એક શ્રી વૃક્ષોની છાયામાં વારંવાર વિશ્રામ લઈ લઈને ઝીણું ઉત્તરીય વસ્ત્રથી ચંદ્રનાં કિરણોનું નિવારણ કરતી કરતી વનમાં ફરતી હતી. ૭૦

વનમાં થયેલી અભિલાષા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, પણ તૃપ્ત થતી નથી.

ઉપજાતિવૃત્ત

અદર્શને વર્ણનમાત્રકામા દૃષ્ટ્વા પરિપ્વક્કરસૈકલોલાઃ ।

આલિંગિતાયાં પુનરાયતાશ્યામાશાસ્મહે વિગ્રહયોરમેવમ્ ॥ ૭૧ ॥

અમે જ્યાંસુધી શ્રી જોવામાં ન આવી હોય ત્યાંસુધી તેને જોવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ, જોયા પછી તેને આલિંગન કરવાના રક્ષમાં આપી તૃણા કરીએ છીએ અને આલિંગન કર્યા પછી બળેનું શરીર એક થાય, તેવી ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૭૧

અભિપ્રાય-કોઈને નસીબ યોગે આલિંગનનો લાભ થાય, તો પણ તેથી સંતોષ ન માનીને વિયોગના ભયથી નાયક નાચિકાનું એક શરીર થાય તેવી ઇચ્છા કરે છે, એવી રીતે શું સ્વપ્નમાં નિમગ્ન પુરુષ તૃપ્ત થતો તથી.

આ સંસારમાં અનુકૂળ સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરનારા પુરુષો પુણ્યવાન છે, પણ ખીળ પુણ્યવાન નથી.

માલિનીવૃત્ત

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां
मुकुलितनयनानां किंचिदुन्मीलितानाम् ।

सुरतजनितखेदस्विन्नगण्डस्थलाना-

मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ७२ ॥

છાતી ઉપર પડેલી હોય, જેનો ચોટલો છૂટી ગયો હોય, જેનાં નેત્ર થોડાં વિચેલાં હોય અને થોડાં ખુલાં હોય અને કામ-ક્રીડાના પરિશ્રમને લીધે જેના ગાલ ઉપર પસીનો આવી ગયો હોય, તેવી વધૂનાં અધરોષના મધને ભાગ્યવાન પુરુષો પીએ છે. ૭૨

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘને ભેઘને આગળ ચાલવાની અથ-ક્રિતથી ત્યાં જ બેસીને, પોતાની સ્ત્રીનું સ્મરણ કરે છે, તેનું વર્ણન. રયોદ્ધતાવૃત્ત

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथाऽपि किम् ।
इत्युदीर्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ७३ ॥

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘની માલિકા (જ્યેષ્ઠ માંસનાં ચેરાયલાં વાહણાં) ભેઘને, ‘જો મારા વિયોગથી મારી પ્રિયા ન જીવતી હોય તો ઘેર જવાનું શું પ્રયોજન છે? ને મારી પ્રિયા જીવે છે તો પણ શું પ્રયોજન?’ (કારણ કે મેઘને ભેઘ ચાલી શકાતું નથી,) એવી રીતે નવી મેઘમાલિકાને ઠહીને પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી. ૭૩

સ્વીકારેલા કામરૂપી પુરુષાર્થનેા પરમ છેડા શું છે ?

ગીતિ

આમીલિતનયનાનાં યત્સુરતરસો નુ સંવિદં કુરતે ।

મિથુનૈર્મિથોઽવધારિતમવિતથમિદમેવ કામનિર્વહણમ્ ॥૭૪॥

અરધાં વિશેલાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની સાથે કરેલી કામ-
ક્રીડાનેા રસ પરમ સુખકારક થઈ પડે છે, એમ સ્ત્રી પુરુષનાં
બેઠાંએ મળીને જે નિશ્ચય કર્યો છે, એ જ અરેખર કામ
પુરુષાર્થનેા છેડા છે. ૭૪

કુલીન સ્ત્રીની સાથે કામક્રીડા કરવી, એ જ પરમાનંદરૂપ છે.
શાર્વલવિક્રીડિતવૃત્ત

મનાગમાનિતગુણં જાતામિલાષં તતઃ

સત્રીઢં તદનુ સ્થયીકૃતતન્નુ પ્રત્યસ્તથૈર્ય પુનઃ ।

પ્રેમાર્દ્ર સ્પર્શણીયાનર્મરરહઃકા પ્રગલ્ભં તતો

નિઃશક્તાક્ષાવેકર્ષણાધિક સ્તં રમ્યં કુલસીરતમ્ ॥ ૭૫ ॥

પ્રથમ ‘નહીં નહીં’ એ પ્રકારે નિષેધથી જેમાં ઝુલોનું
થોડુંક અપમાન થાય છે તેવું, પછી અભિલાષાવાણું, તે પછી
લગ્નસહિત, તે પછી જેમાં શરીર શિથિલ થાય છે એવું,
તે પછી જેમાં ધૈર્યનેા નાશ થાય છે એવું, તે પછી પ્રેમથી
આર્દ્ર એવું અને તે પછી ઇચ્છા કરવા યોગ્ય અત્યંત એકાંત
ક્રીડાથી પ્રગલ્ભ અને શંકારહિત શરીરનું મર્દન કરવાથી
અધિક સુખ આપનારું એવું કુલીન સ્ત્રીની સાથેનું રત
(કામક્રીડા) રમણીય છે. ૭૫

અભિપ્રાય-કુલીન સ્ત્રી પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી ના ના
કહે છે, પછી ઇચ્છા કરી લગ્નસહિત પોતાનું શરીર શિથિલ
કરે છે અર્થાત્ પુરુષને અંગસ્પર્શ કરવા દે છે, છેલ્લે ધૈર્ય
છોડી પ્રેમ બતાવે છે, આટલે તેની સાથે ‘અચ્છા શરીર મર્દન
કરી’ એકાંત સ્થળમાં કામક્રીડા કરવાથી અધિક સુખ મળે છે.

એક જ સ્ત્રીને જોવાથી અમૃત જેવું સુખ થાય છે ને નહોં
જોવાથી વિષ જેવું દુઃખ થાય છે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

તાવદેવાન્તમયી યાવલ્લોચનગોચરા ।

ચક્ષુઃપથાદપેતા તુ વિષાદપ્યતિરિચ્ચતે ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રી જ્યાંસૂધી દૃષ્ટિ આગળ હોય છે ત્યાંસૂધી અમૃત
જેવી લાગે છે અને નજરથી દૂર જાય છે ત્યારે વિષથી પણ
વધે છે, એટલે તેથી પણ અધિક દુઃખ આપે છે. ૭૬

અપસ્માર (વાધ)ની પેઠે કામ દુર્જય છે, એમ કહે છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ન ગમ્યો મન્ત્રાણાં ન ચ ભવતિ મૈષજ્યવિષયો

ન ચાપિ પ્રધ્વંસં વ્રજતિ વિવિધૈઃ શાન્તિશતકૈઃ ।

ઞ્મમાવેશાદન્ને કિમપિ વિવિધઙ્ગમસમં

સ્મરાપસ્મારોડયં ઞ્મયતિ દશં ઘૂર્ણયતિ ચ ॥ ૭૭ ॥

કામરૂપી અપસ્માર (વાધ)નો, મંત્રોથી પણ પરિહાર
થતો નથી. (એટલે જેમ અપસ્માર, મંત્રથી પણ શાંત થતો
નથી તેમ કામ પણ, મંત્રથી શાંત થતો નથી,) તેને ઔષધ
લાગુ પડતું નથી, નાના પ્રકારની સેંકડો શાંતિઓ કરવાથી પણ
તેનો નાશ થતો નથી, તે જમ કરે છે અને દૃષ્ટિને ધૂમાવે છે. ૭૭

આ કામદેવ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ જેમ ફેરવે તેમ ફેરે છે, માટે
સ્ત્રીનો હુકમ ઉઠાવનાર છે, એમ કહે છે.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

નૂનમાક્ષાકરસ્તસ્વાઃ સુધ્રુવો મકરધ્વજઃ ।

યતસ્તન્નેત્રસંચારસૂચિતેષુ પ્રવર્તતે ॥ ૭૮ ॥

આ તે નિઃસંશય છે કે, મહર્ધ્વજ સ્ત્રીનો હુકમ ઉઠાવનાર નોકર છે. કારણ કે એ કામ, સ્ત્રીનાં કટાક્ષે સૂચવેલા પુરુષોમાં પ્રવર્તે છે. ૭૮

સ્ત્રી ઉપર અતિ આસક્ત પુરુષ જગતનો કાંઈ પણ વ્યવહાર બાંધતો નથી.

અનુષ્ટુભૂત

સતિ પ્રદીપે સત્યમ્નો સત્ત્વ તારારવીન્દુષુ ।

વિના મે મૃગશાઘાત્યા તમોમૂતમિદં જગત્ ॥ ૭૯ ॥

દીવો, અગ્નિ, નક્ષત્ર, સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન છતાં પણ સ્ત્રી વિના આ જગત્ મને અંધકારમય જણાય છે, એટલે સ્ત્રીનાં કટાક્ષવડે વિધાયલો હું ‘શું કરવું અને શું ન કરવું’ તે કાંઈ પણ બાણી શકતો નથી. ૭૯

મોહ કરનારી સ્ત્રીનું વર્ણન.

અનુષ્ટુભૂત

મુખેન ચન્દ્રકાન્તેન મહાનીલૈઃ શિરોરુહૈઃ ।

પાણિભ્યાં પદ્મરાગાભ્યાં રેજે રત્નમયીવ સા ॥ ૮૦ ॥

ચંદ્રકાન્ત મણિ જેવા મુખે, મહાનીલમણિ જેવા કેશોએ અને પદ્મરાગમણિ જેવા હાથે કરીને સ્ત્રી રત્નમય હોય, એવી શોભે છે.* ૮૦

અનુષ્ટુભૂત

ગુરુણા સ્તનભારેણ મુલ્લચન્દ્રેણ ભાસ્વતા ।

શૈવૈશ્વરાભ્યાં પાદાભ્યાં રેજે પ્રહમયીવ સા ॥ ૮૧ ॥

ગુરુ (એવા) સ્તનભારે, પ્રકાશિત ચંદ્ર જેવા મુખે અને

* ચન્દ્રકાન્ત, ધોળો મણિ; મહાનીલ, કાળો મણિ; પદ્મરાગ, લાલ મણિ; એ રીતે ત્રણ મણિ જેવી હોવાથી રત્નમયી.

શનૈશ્વર (મંદ ગતિવાળા) પગે ઠરીને સી ગ્રહમય હોય,
એવી શોભે છે.* ૮૧

સી ધનુષધારીથી વિપ્રક્ષણ છે.

અનુષ્ટુપવૃત્ત

મુઘ્ધે ધાનુષ્કતા કેયમર્વા દૃશ્યતે ત્વાયિ ।

યદાવિધ્યસિ ચેતાસિ ગુણૈરેવ ન સાયકૈઃ ॥ ૮૨ ॥

હે સુંદરી! તું ગુણો (ધનુષની ઠોરી)થી જ પુરુષોનાં
ચિત્તને વિધે છે, પણ બાણથી વિધતી નથી, માટે તારી
પાસે આ અપૂર્વ ધનુષધારીપણું કેવું? ૮૨

અભિપ્રાય-ધનુષધારી પુરુષ બાણવડે પ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય
(નિશાન)ને વિધે છે અને સી તે અપ્રત્યક્ષ મનુષ્યોનાં ચિત્તને
બાણથી નહીં પણ ગુણથી વિધે છે, એ જ સીમાં વિલક્ષણપણું છે.

વૈરાગ્યવાળા અને વૈરાગ્ય વગરના પુરુષોમાં માત્ર શિવ જ
શ્રેષ્ઠ છે, પણ બીજા નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

एको रागिषु राजते मयत्तमादेहार्थहारी हरो

नीरागेष्वपि यो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ।

૧. વારસ્મરવાણપત્રગ્રંથેષુ જ્વાલાવલીહો જનઃ

शेषः कामविहम्बितो हि विषयान् भोक्तुं न भोक्तुं क्षमः॥ ૮૩ ॥

રાગી (સંસારમાં આસક્ત) પુરુષોમાં એક શંકર જ રાજે
છે, ઠારણુ કે, તેણે પોતાની પ્રિયાનું અર્ધું શરીર હરેલું છે અને
વૈરાગ્યવાળાઓમાં પણ સીઓનો સંગ તજનારા શંકર જ રાજે

* ગુરુ=સી પક્ષે બારે સ્તન; ગ્રહપક્ષે બૃહસ્પતિ; ચંદ્ર=સી પક્ષે
મુખચંદ્ર અને ગ્રહપક્ષે ચંદ્રમા; શનૈશ્વર=સી પક્ષે મંદગતિ અને ગ્રહપક્ષે
શનિ નામનો ગ્રહ-એ રીતે ત્રણ પક્ષગ્રહને મળતી હોવાથી સી ગ્રહમય
હોય, એવી લાગે છે.

છે; કારણ કે શંકરથી બીજા કોઈ, કામી પુરુષથી નિવારણ થઈ ન શકે એવાં કામનાં બાણરૂપી સર્પની ઝેરી જ્વાળાથી બચાવ થયો થકો વિષયને ભોગવવા માટે વા છોડવા માટે સમર્થ નથી, એટલે એક શંકર જ સમર્થ છે. ૮૩

અભિપ્રાય-પાર્વતીની સાથે વિવાહ થયા પહેલાં મોહ કરવા આવેલા કામદેવને શંકરે બાળીને ભસ્મ કર્યો છે (અર્થાત્ જિત્યો છે), માટે શંકર વૈરાગ્યવાળામાં શોભે છે, એટલે શ્રેષ્ઠ છે; અને વિવાહ થયા પછી વિયોગના ભયથી પાર્વતીને પોતાનાં અર્ધ શરીરમાં ધારણ કરે છે (અર્ધનારીશ્વર છે), માટે રાગી (સંસારી)માં પણ શંકર જ શોભે છે એટલે શ્રેષ્ઠ છે.

હી અને પુરુષની સ્થિતિમાં અવસ્થાભેદથી ઉચિતપણું અને ક્રમથી વિરુદ્ધપણું છે.

પુષ્પિતાગ્રાવૃત્ત

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यद्विह जरास्वपि मान्मथा विकाराः।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा॥

આ સંસારમાં વૃદ્ધ થાય ત્યાં સૂધી પુરુષોને જે કામવિકાર થાય છે, તે અનુચિત તે ક્રમવિરુદ્ધ છે; વળી મોટા નિતંબવાળી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પડી જાય ત્યાં સૂધી વિધિએ તેઓનું જીવન અથવા સુરત નિર્માણ ન કર્યું, એ પણ અનુચિત તે ક્રમવિરુદ્ધ છે. ૮૪

અર્થાત્-પુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થામાં કામવિકાર ન થતા હોત તો સારું, કિંવા સ્ત્રીઓ જીવે ત્યાં સૂધી સંયમી રહેતી હોત તો સારું, પણ આ તો બેય એક બીજાથી વિરુદ્ધ, માટે અનુચિત.

સર્પના કરડવાનાં ઝેર કરતાં સ્ત્રીનાં કટાક્ષરૂપી ઝેરનો ઉપાગ કરવો મુશ્કેલ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વ્યાદીર્ઘેણ ચલેન વક્ત્રગતિના તેજસ્વિના મોગિના

નીલામ્બદ્યુતિનાઽહિના ઘરમહં દદ્યો ન તચ્ચક્ષુષા ।

દદ્યે સન્તિ ચિકિત્સકા દિશિ દિશિ પ્રાયેણ ધર્માર્થિનો

મુગ્ધાક્ષીક્ષણવીક્ષિતસ્ય નહિ મે મન્ત્રો નવાપ્યૌષધમ્ ॥૮૫॥

લાંબો, ચંચળ, વાંકી ગતિવાળો, મણિથી શોભીતો અને ક્ષુભાવાળો, કાળા ઠમળના જેવી કાંતિવાળો કાળો સર્પ કરડે તો તે ઠીક, પણ સ્ત્રીનું નેત્ર કરડે તે ઠીક નહીં, (એટલે સ્ત્રી કટાક્ષથી જીવે તે ઠીક નહીં,) કારણ કે જો કાળો સર્પ કરડ્યો હોય તો તેના ઉપાય કરનાર ધર્મિષ્ઠ ચિકિત્સક (વાદી વગેરે) પુરુષો ઘણું ઠરીને પ્રત્યેક દિશામાં છે, પરંતુ જો સુંદર સ્ત્રીનાં નેત્રથી હું જીવાયો (કરડાયો) હજી તો તેના માટે મંત્ર કે ઔષધ કંઈ પણ નથી. ૮૫

ઉપલી જ વાત ખીજે પ્રકારે વર્ણવે છે.

હરિणीવૃત્ત

અપસર સખે દૂરાદસ્માત્કટાક્ષવિષાનલાત્

પ્રકૃતિવિખ્યાત્યોપિત્તિર્જાહેલાસફળામૃતઃ ।

इतरफणिना दष्टः शक्यश्चिकित्सितुमौषधै-

श्चटुलवनितामोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८६ ॥

હું મિત્ર! સ્ત્રીરૂપી સર્પ કે જેમાં કટાક્ષરૂપી ઝેરી અગ્નિ હોય છે, જે સ્વભાવથી વિલક્ષણ હોય છે અને વિલાસરૂપી ક્ષુભને ધારણ કરે છે, તે સર્પથી તું દૂર નાશી જા; કારણ કે જો પ્રસિદ્ધ સર્પ કરડ્યો હશે તો ઔષધોથી તેનો ઉપાય થઈ શકશે, પણ ચતુર સ્ત્રીરૂપી સર્પે કરડેલા પુરૂષને મંત્ર જાણનારાઓ પણ તળે છે (એટલે મંત્રથી વા ઔષધથી પણ તેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી). ૮૬

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલાં હોય તેઓને વિયોગ પણ સંયોગ જ છે અને જેઓનાં મન મળેલાં ન હોય તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગરૂપ છે, તે સંબંધી વર્ણન:—

આર્યા

વિરહોऽપિ સંગમઃ સ્થલુ પરસ્પરં સંગતં મનો યેષામ્ ।

યદ્દહૃદયવિષ્ટિતઃ સંગમોऽપિ વિરહં વિશેષયતિ ॥ ૮૭ ॥

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલાં હોય, તેઓનો વિયોગ પણ સંયોગ છે (એટલે તેઓ વિયોગી છતાં પણ મનથી મળેલા છે), ને જેઓનાં મન જુદાં હોય છે તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગને વધારે છે (એટલે વિયોગથી અધિક છે; કારણ તેઓનાં મન જુદાં છે). ૮૭

પુણ્ય વિના સુંદર સ્ત્રી મળતી નથી, માટે ચિત્તને પુણ્ય કરવાની પ્રાર્થના રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યસ્યાઃ સ્તનૌ યદિ ઘનૌ જઘનં વિહારિ
વક્ત્રં ચ ચારુ તથ ચિત્ત કિમાકુલત્વમ્ ।

પુણ્યં કુરુષ્વ યદિ તેષુ તથાસ્તિ બાન્ધ્યા
પુણ્યૈર્વિના નહિ ભવન્તિ સમીહિતાર્થાઃ ॥ ૮૮ ॥

હે ચિત્ત! તું વ્યાકુળ શા માટે થાય છે? જેનાં સ્તન મળેલાં હોય, જેના જઘન વિહારી હોય અને મુખ સુંદર હોય તેવી સ્ત્રીનાં તેવાં સ્તન વગેરેની ઇચ્છા હોય તો તું પુણ્ય કર; પુણ્ય વિના વાંછિત પદાર્થો મળતા નથી. ૮૮

સુંદર સ્ત્રીના વિલાસની મોટાઇનું વર્ણન.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

શ્મે તારુણ્યધ્મિનિવપરિમલાઃ પ્રૌઢસુરત-
પ્રતાપપ્રારમ્ભાઃ સ્મરાવેજયવાનપ્રતિભાઃ ।

ચિરં ચેતઃશૌરા અમિનચવિલાસૈકગુરવો

વિલાસવ્યાપારાઃ કિમપિ વિજયન્તે મૃગદશામ્॥૮૯॥

મૃગનયનાના અનુપમ વિલાસના વ્યાપારો કે જેમાં તારુણ્યની શોભાનો નવીન સુંદર ગંધ હોય છે, પ્રૌઢ કામક્રીડાના પ્રતાપનો આરંભ હોય છે, જે કામદેવને વિજય આપવામાં સમર્થ હોય છે, ચિરકાલ ચિત્તને ચોરનારા છે અને નવીન વિલાસના મુખ્ય શિક્ષક હોય છે, તે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. ૮૯
આ લોક તથા પરલોકના હિત માટે શું કરવું ?

અનુષ્ટુમ્બુત્ત

આવાસઃ ક્રિયતાં ગાઢે પાપહારિણિ ધારિણિ ॥

સ્તનદ્વયે તરુણ્યા ચા મનોહારિણિ હારિણિ ॥ ૯૦ ॥

પાપ હરનાર ગંગાના કિનારા ઉપર નિવાસ કરો (એટલે પુણ્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ગંગાના કિનારા ઉપર રહી તપ કરવું) અથવા તો મનોહર તરુણ સ્ત્રીના મોતીના હારવાળાં સ્તનોમાં વાસ કરો (એટલે સંસારનાં સુખની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીસંગે ક્રીડા કરવી). ૯૦

સ્ત્રીનું શરીર શાંત છતાં પણ શોભે છે, એપર શ્લેષાલંકાર.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેશાઃ સંઘમિનઃ શ્રુતેરપિ પરં પારં ગતે લોચને

ચાન્તર્વક્ત્રમપિ સ્વમાવૃત્તિમિઃ કીર્ણ દ્વિજાનાં ગણેઃ ।

મુક્તાનાં સતતાધિવાસરુચિરં વક્ષોઞ્જકુમ્ભદ્વયં

ચેત્યં તન્નિ વપુઃ પ્રશાન્તમપિ તે ક્ષોભં કરોત્યેવ જઃ॥૯૧॥

કેશ-સંઘમી (ગુંથેલા અને યોગી) છે, નેત્ર-શ્રુતિ (વેદ તથા જ્ઞાન)ના પણ પેલા પારને પહોંચેલાં છે, મુખ સ્વભાવથી શુચિ એવા દ્વિજ (હાંત તથા બ્રાહ્મણ)થી વ્યાસ છે, સ્તનરુપી જે કુંભો મુક્તો (જીવનમુક્ત અને મોતીના હાર)ના રહેવાથી

શેણે છે, એવી રીતે હે સુંદરી! શાંત છતાં પણ તારું શરીર
અમને વિકાર કરે છે. ૬૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દૃષ્ટા દૃષ્ટિમધો વદાસિ કુહરતે નાલાપમામાવિતા
શય્યાયાં પરિવૃત્ય તિષ્ઠતિ બલાદાર્લિંગિતા વેપતે ।

નિર્યાન્તીષુ સહ્યાંષુ વાસમથનાગ્નિર્ગન્ત મેવહતે
જાતા વામતયૈવ સંપ્રતિ મમ પ્રીત્યૈ નવોદા પ્રિયા ॥૯૨॥

સામું જોતાં નજર નીચી કરે છે, બોલાવતાં બોલતી
નથી, શયનમાં પાસું ફેરવીને સુઈ જાય છે અને બળાટકારે
આલિંગન આપતાં કંપે છે, અંતઃપુરમાંથી સખીઓ બહાર જાય
છે ત્યારે તેમની સાથે બહાર જવાને તયાર થાય છે, એવી
રીતે નવી પરણી આણેલી પ્રિયા મને હમણાં તેના સ્ત્રીભાવથી
પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.* ૬૨

કામને વધારનાર સામગ્રી પાસે હોય તો પણ સ્ત્રીઓના
મનમાં માનનો ઉદય થતો નથી.

આર્યા

પ્રિયારત્નો યુવતીનાં તાવત્પદમાતનોર હૃદિ માનઃ ।

ભવસિ ન યાવચ્ચન્દનતલસુરભિર્નિર્મલઃ પવનઃ ॥ ૯૩ ॥

પતિની પાસે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં માન ત્યાંસૂધી ટકે છે
કે, જ્યાંસૂધી ચંદન વૃક્ષની મુગંધીવાળો નિર્મળ પવન વાતો
નથી (એટલે જેવો મુગંધી પવન વાય છે કે, તત્કાળ સ્ત્રીના
માનનો નાશ થાય છે). ૬૩

* અહિંની સંસ્કૃત પ્રતમાં ૬૨ એ શ્લોક ફરીને આવેલો છે, માટે
અમે તેની પુનઃકૃતિ ન કરતાં કલકતાવાળી કાવ્યસંગ્રહની પ્રતમાંથી આ
શ્લોક ઉમેર્યો છે.

મોટા પ્રયાસથી પણ કામના વેગનો પરિહાર થતો નથી,
એપર કૂતરાનું દર્શાત:-

શિશ્વરિણિવૃત્ત

કુશઃ કાળઃ સ્વસ્ત્રઃ શ્રવણરહિતઃ પુચ્છવિકલો

વ્રણી પૂયક્લિષ્ઠઃ કૃમિકુલશતૈરાવૃત્તતઃ ।

શ્ચુષ્કાક્ષામો ઝીર્ણઃ પિઠરકકપાલાર્પિતગઃ :

દુઃખાગ્રસ્તોઽસ્તિ શ્ચા દત્તમપિ નિહન્ત્યેવ મવનઃ ॥ ૧૪ ॥

કૃશ, કાણો, લંગડો, કાનરહિત (બુચો)*-પુચ્છરહિત
(ખાંડો), વ્રણવાળો,† પરુથી ખરડાયેલો, સેંકડો કીડાઓથી-
ભરેલાં શરીરવાળો, ભૂખથી દૂબળો થયેલો અને ઘડાના કાંઠામાં
જેણે ગળું ઘાલેલું છે‡ એવો ઘરડો કૂતરો, કૂતરીની પછવાડે
પછવાડેબળ છે (આ પ્રભાવ કૂતરી કે કૂતરાનો નથી, પણ કામ-
દેવનો છે,) કારણ કે કામદેવ ભરેલાને પણ મારે છે. ૯૪
ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અતિ દુર્ધટ છે, એપર વિશ્વામિત્ર વગેરેનું દર્શાત.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વિશ્વામિત્રપરાશરપ્રભૃતયો વાતામ્બુપર્ણાશના-

સ્તેऽપિ સ્ત્રીમુખપટ્કજં સુલલિતં દૃષ્ટ્વૈવ મોહં ગતાઃ ।

શાલ્યન્નં સઘૃતં પયોદધિયુતં ભુજન્તિ ચે માનવા-

સ્તેષામિન્દ્રિયનિગ્રહો યદિ ભવેદિન્ધ્યસ્તરેત્સાગરમ્ ॥ ૧૫ ॥

વિશ્વામિત્ર અને પરાશર પ્રભૃતિ ઋષિઓ કે જેઓ વાયુ,

* મૈથુન્યન્ય લડાઈઓમાં ખીબ કૂતરાએ કાન તથા પુચ્છ કરેડી
તથા બચકાં ભરીને બુચો, ખાંડો અને વ્રણયુક્ત કરી નાંખેલો.

† બચકાંના ઘાવાળો.

‡ સાંકડાં મોંઢાનાં માટીના વાસણમાં ખાવાની લાલચે પરાણે મોઢું
ઘાલે અને પછી મોઢું નીકળે નહિ ત્યારે બાંધ પછાડી પોતે વાસણ બાંધી
નાંખે કે રંધાઈને મરી ગયાની ખીકે કોઈ વાસણ ફેડી નાંખે ત્યારે તેનો
કાંઠો કૂતરાની કાઠમાં રહી બળે છે.

જ્યાં અને પાન ખાઈ નિર્વાહ કરતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીનાં સુલલિત મુખકમલ નિરખીને મોહ પામ્યા છે, ત્યારે જે મનુષ્યો ધી, દૂધ, દહીં અને ભાત ખાય છે, તેઓની ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ થાય તો વિંધ્યાચળે સાગર તરવા જેવું છે. (એટલે જેમ વિંધ્ય પર્વતે સમુદ્ર તરવો દુર્ઘટ છે, તેમ મનુષ્યોએ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો દુર્ઘટ છે.) ૬૫

સ્ત્રીનાં કટાક્ષનું પડવું અત્યંત અપકારક છે, તેથી તે ખલ પુરુષસમાન છે.

અનુષ્ટુપ્ભૂત

અજિતાત્મસુ સંબદ્ધઃ સમાધિકૃતચાપલઃ ।

મુજક્કુટિલઃ સ્તબ્ધો મૂવિક્ષેપઃ સ્ખલાયતે ॥ ૧૬ ॥

જેમ ખલ પુરુષ જેણે મનને જિત્યું ન હોય તેની સાથે રહે છે તેમ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ પણ તેવાની સાથે સંબંધ રાખે છે. જેમ ખલ સમાધિ (ચિત્તસ્થિર રાખવા)માં ચપલતા કરે છે, તેમ કટાક્ષ પણ સમાધિ (મનના નિગ્રહ)માં ચપલતા કરે છે; જેમ ખલ; સર્પ જેવો વાંકો હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ વાંકાં હોય છે અને જેમ ખલ સ્તબ્ધ (ગર્વિષ્ઠ) હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ સ્તબ્ધ (સ્થિર) હોય છે, માટે સ્ત્રીનાં કટાક્ષ ખલાચરણુ સમાન છે. ૬૬

રૂપકવિધિથી અધરોષ સુંબનમાં અને સ્તનના મર્દનમાં હેતુ બતાવી વિષયને છૂપાવી સ્ત્રીઓનો બદારનો અને અંદરનો સ્વભાવ બૂદો છે, એમ દર્શાવ્યું છે.

વૈતાલીયવૃત્ત

મધુ તિષ્ઠતિ વાચિ ચોષિતાં હૃદિ હાલાહલમેવ કેવલમ્ ।

અસ્ય યથા મિપીયતેઽધરો હૃદયં મુષ્ટિમિરેવ તાઞ્ચતે ॥૧૭॥

સ્ત્રીઓનાં વચનમાં મધ રહે છે (એટલે સ્ત્રીઓનાં વચનો મધુર હોય છે), પણ હૃદયમાં કેવળ હાલાહલ ભર્યું હોય છે,

માટે અધરોઠનું પાન કરવામાં આવે છે ને હૃદયને મૂઠીથી મારવામાં આવે છે (એટલે મર્દન કરે છે). ૬૭

અહીં સૂધી શૃંગાર વર્ણનથી પરલોક પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે પરલોક પ્રાપ્ત કરી આપનાર વૈરાગ્ય મેળવવા માટે પ્રથમ વૈરાગ્યમાં વિઘ્નરૂપ સ્ત્રીને તથા શ્લોકથી નિંદી છે.

સાધરાવૃત્ત

આવર્તઃ સંશયાનામવિનયમ્ભવનં પત્તનં સા સાનાં
દોષાણાં સંનિધાનં કપટશતમયં ક્ષેત્રમપ્રત્યયાનામ્ ।
સ્વર્ગદ્વારસ્ય વિઘ્નો નરકપુરમુખં સર્વમાયાકરણં
સ્ત્રીયન્ત્રં કેન સૃષ્ટં વિષમમૃતમયં પ્રાણિનામેકપાશઃ ॥૧૮॥

સંશયોનો આવર્ત (ધુસરી), અવિનયનું ભવન, સાહ-
સોનું નગર, દોષનો ભંડાર, સેંકડો કપટનું સ્થાન, અવિધા-
સનું ક્ષેત્ર, સ્વર્ગદ્વારનું વિઘ્ન, નરકાપુરીનું દ્વાર, સઘળી માયાનો
કરંડીઓ, અંદર વિષ સમાન, બહાર અમૃત સમાન અને
પ્રાણીઓનું મુખ્ય બંધનરૂપ સ્ત્રીરૂપી યંત્ર કેાણે બનાવેલું
હશે? તે હું બાણુતો નથી. ૬૮

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સત્યત્વે ન શશાંક પથ વદનીભૂતો ન વેન્દીવર-
ઢગ્ધે લોચનતાં ગતે ન કનકૈરપ્યજ્જયષ્ઠિઃ કૃતા ।
કિંત્વેવં કવિભિઃ પ્રતારિતમનાસ્તત્ત્વં વિજ્ઞાનઞ્ચપિ
ત્વક્ક્રમાંસાસ્થિમયં વપુર્મૃગદૃશાં મન્દો જનઃ સેવતે ॥૧૯॥

યથાર્થ વિચાર કરીએ તો (આમ જ જણાશે કે) ચંદ્ર
કોઈ સ્ત્રીનું મુખ થયો નથી, શ્યામ કમલ સ્ત્રીનાં નેત્ર થતાં
નથી અને સ્ત્રીનું શરીર સોનાથી બનાવેલું નથી, તોપણ સ્ત્રીનું
મુખ ચન્દ્ર છે, નેત્ર શ્યામ કમલ છે અને શરીર સોનાનું છે,

એવી રીતે કવિના કહેવાથી જેનું મન ઠગાયલું હોય છે,
એવો મૂઢ મનુષ્ય યથાર્થ જાણવા છતાં પણ સ્ત્રીઓનાં ચામડી,
માંસ અને હાડકાંવાળાં શરીરને સેવે છે. ૯૯

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

સ્મૃતા ભવતિ પાપાય દૃષ્ટા ચોન્માદકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા ભવતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું સ્મરણ કરવાથી પાપ લાગે છે, જેને જોવાથી
ઉન્માદ (ગાંડાપણું) થાય છે અને સ્પર્શ કરવાથી મોહ થાય
છે, એવી સ્ત્રીને દયિતા (પ્રિય) કેમ કહેવાય ? ૧૦૦

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमल्लैहरिकृतं शृंगारशतकं संपूर्णम् ॥

મર્ત્યહરિકૃત વૈરાગ્યશતક

—♦—♦—♦—
મંગળાચરણ

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

દિક્કાલાયનવચ્છિન્નનન્તચિન્માત્ર-ર્તયે ।

સ્વાનુ-ત્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥ ૧ ॥

જેની મૂર્તિ, દિશા અને કાલ વગેરેથી અવ્યાપ્ત છે,
એટલા જ માટે અનન્ત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે કે એક જ
આત્મજ્ઞાનના સારરૂપ છે, જે શાંત છે અને પ્રકાશરૂપ છે,
તે પરબ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

તૃષણાનું દૂષણ

સુભાષિત કેણુ સાંભળે છે ?

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

બોદ્ધારો મત્સરપ્રસ્તાઃ પ્રભવઃ સ્મયવૃષિતાઃ ।

અબોધોપહતાશ્ચાન્યે જીર્ણમક્કે સુભાષિતમ્ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનીઓ મત્સરથી વ્યાપ્ત છે, રાજાઓ પોતાના અભિ-
માનમાં જ ખેંચાયલા રહે છે અને બાકીના બધા અણુધો
છે; તેથી સુભાષિત અમારા અંગમાં જીર્ણ થઈ ગયું. ૨

અર્થાત્ સંસારમાં ત્રણ જાતના પુરુષો છે; એટલે જેઓ
જ્ઞાની છે તેઓ ઇર્ષ્યાથી ખીજા લોકને જ્ઞાન આપવાની પરવા
જ રાખતા નથી; જેઓ મોટા માણસ છે, તેઓ તો ‘હું જ
ગુણી અને વિદ્વાન માણસ છું,’ એવા અહંકારથી સહુની
અવગણના જ કરે છે; અને જેઓ અજ્ઞાન છે, તેઓ તો

બાપડા કંઈ સમજતા જ નથી; અને આમ હોવાથી સંસારમાં વિદ્વાનની અને વિદ્યાની ખેયની તુલના જ નથી.

સંસારમાં રહીને પ્રાપ્ત કરેલાં સુકૃત પણ દુઃખકારી જ છે.
શિશ્વરિણીવૃત્ત

ન સંસારોત્તનં ચરિતમનુપદ્યામિ કુશલં
વિપાકઃ પુણ્યાનાં जनयति भयं मे विमृशतः ।

महन्निः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ૩ ॥

સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલું કોઈ પણ કર્મ હું સુખકર જોતો નથી; કારણ કે વિચાર કરી જોતાં તો પુણ્યનું પરિણામ પણ મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે; કેમકે મહાપુણ્યના ઓઘે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા અને ચિરકાળથી ભોગવાતા વિષયો પણ અનુરાગી (વિષયભોગવનાર) પુરુષોને મહા દુઃખના કારણરૂપ થઈ પડે છે.* ૩

* સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલું ચરિત સુખકર થતું નથી; કારણ કે, પુણ્યનો પરિપાક સુખકર જ નીવડે છે, એટલે પુણ્યનું પરિણામ જ દુઃખકર છે એમ કહેવાય. મોટા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલાં સુખો-વિષયો તેને-ભોગવનારને પાછાં દુઃખમાં નાંખે છે. અર્થાત્ આ સંસારમાં મહા પુણ્ય કર્યા હોય તો સ્વર્ગ મળે અને ત્યાં જઈને ત્યાં સૂધી પુણ્ય પહોંચે ત્યાં સૂધી સુખ માળે; પુણ્યનો અવધિ પૂરો થાય એટલે પાછો ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ એ વચનાનુસાર મૃત્યુલોકમાં પડે. આમ થતાં જન્મ-મરણ છૂટે નહિ, માટે સંસારમાં રહીને પારલૌકિક સુખને માટે પુણ્યદાન કર્યા કરતાં સંસારનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મમાં લીન થવું એ જ ઉત્તમ છે, એથી જ મોક્ષ મળે છે અને ચોરાશી લક્ષના ફેરામાંથી છૂટાય છે. રામચંદ્ર (ટીકાકાર) કહે છે કે, મહાપુણ્યે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા-પુણ્ય, ચંદન ને સુંદર સ્ત્રી વગેરે વિષયો જેમ જેમ બહુ ભોગવાય છે, તેમ તેમ મોટા મોટા દુઃખના કારણરૂપ થતા જાય છે, વેદાંતની રીતે સ્વર્ગ કરતાં મોક્ષ અટકે છે અને તેની જ કામના રાખવી જોઈએ; કારણ કે સ્વર્ગમાં ગયેલા પુરુષ, પુણ્ય પૂરું થતા જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે, પણ જીવન્મુક્ત તો ચોરાસીના ફેરામાંથી સદાને માટે છૂટે છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ઉત્ત્વાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાતિઘો
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંઝ મામ્ ॥૪॥

પૈસાની તૃષ્ણાએ પૃથ્વીને ખોદી, પર્વતની ધાતુઓને
ગાળી, નદીઓના પતિ સમુદ્રને ખેડ્યો, મહા મહા શ્રમે
રાજાઓને સંતોષ્યા અને મંત્ર સાધવાને માટે સ્મશાનમાં
રાત્રિઓ કહાડી, તે પછુ કૂટી બદામે મળી નહિ; માટે હે
તૃષ્ણા ! હવે તો તું મને છોડ. ૪

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

અન્તં દેશમનેકદુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

ભુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહસ્થાલંકયા કાકવ-

તૃષ્ણે જૃમ્મસિ પાપકર્મનિરતે નાઘાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ૫ ॥

અલંધ અને દુર્ગમ દેશમાં ક્યાં, પછુ કંઈ કૃળ ન મળ્યું;
સાચવવા યોગ્ય જાતિ તથા કુલાભિમાન મૂકીને ચાકરી કરી, તે
પછુ નિષ્ફળ ગઈ; પારકે ઘેર માનરહિત અને કાગડાની પેઠે
શંકાશીલ રહેતાં પેટ ભર્યું, તથાપિ પાપકર્મમાં આસક્ત એવી
હે તૃષ્ણા ! તું તો પ્રતિદિન વધતી જ ગઈ; પછુ આટઆટલું
થતાંએ સંતોષ પામી નહિ. ૫

શિખરિણીવૃત્ત

ચલોલ્લાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનપરૈ-

ર્નિગૃહ્યાન્તર્બાણં હસિતમપિ શૂન્યેન મનસા ।

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહતધિયામંજલિરપિ

ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્ ॥ ૬ ॥

ખળ પુરુષની સેવામાં તત્પર રહેતાં તેમના ઠપકા સહન કર્યા, વળી તેમના ઠપકાથી અંતરમાં આવી ગયેલાં આંસુને રોકી રાખી શૂન્ય મનથી તેમનાં હાથને પણ સહન કર્યું, અંતઃકરણને વારી રાખી જેની બુદ્ધિનો ખીબા ઉપહાસ કરે છે એવા મનુષ્યોને નમસ્કાર કર્યા, (તોપણ કંઈ પ્રાપ્ત થયું નહિ;) હવે હું નિષ્કળ આશે! હજી પણ તું મને કેમ નચાવે છે? ૬.

મોહવર્ણન.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરઃ સંક્ષીયતે જીવિતં
વ્યાપારૈર્બહુકાર્યમારગુરુમિઃ કાલો ન વિજ્ઞાયતે ।

દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસઃ નોત્પદ્યતે

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તભૂતં જગત્ ॥ ૭ ॥

રાતદિવસ સૂર્ય ઉગે છે અને આથમે છે તેથી આયુષ્ય ઓછું થાય છે, મોટાં મોટાં અનેક કાર્યના વ્યવહારોમાં 'કાળ ક્યાં ગયો?' તે સમજાતુંએ નથી. વળી જન્મ, જરા (ધડપણ), વિપત્તિ અને મરણને જોઈને પણ પુરુષને ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે મોહમય પ્રમાદમદિરાનું પાન કરવાથી, આ આયું જગત્ જ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલું મને લાગે છે. ૭

મનસ્વી પુરુષને યાચના કરવી, એના જેવું ખીજું દુઃખ નથી.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

વૃજાદીનઃ સૈઃ સર્વૈઃ શિશુકૈરા ષ્ટજાળાંબરા

ક્લેશઃ ક્ષુધિતૈર્નરૈર્ન વિધુરા દદ્યેત ચેન્નેહિની ।

યાચ્છામન્નમયેન ગદ્ગદગલ્લુપ્ત્યાલ્લીનાનરં

કો દેહીતિ વદ્ સ્વદગ્ધજઠરસ્વાયે મનસ્વી જનઃ ॥ ૮ ॥

ભૂખ લાગવાથી રોતાં અને ઘણે જ ગરીબડે મોંઠે બાળકો, સહેવ જેનાં જીર્ણ કપડાં ખેંચતાં હોય એવી અને

ખાખકને આપવાને માટે ઘરમાં અન્ન ન હોવાથી વિધુર
થયેલી સ્ત્રીને જોઇને યાચનાલંગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ ટુટતા અને પડતા અક્ષરે ‘મને આપો,’ એમ કયો
મનસ્વી માણસ પાપી પેટને માટે ભિક્ષા માગે છે? ૮

મરણ કાઢને વહાણું નથી.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

નિવૃત્તા મોંગેચ્છા પુરુષબહુમાનો વિગલિતઃ

સમાનાઃ સ્વર્યાતાઃ સપદિ સુહૃદો જીવિતસમાઃ ।

શનૈર્યષ્ઠ્યુત્થાનં ઘનતિમિરરુદ્ધે ચ નયને

અહો ધૃષ્ટઃ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચકિતઃ ॥ ૯ ॥

લોગવિલાસની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ, પુરુષત્વનું અભિમાન
ગળી ગયું, સમોવડિયા તો ક્યારનાય દેવલોઠ પામ્યા, સુહૃદ-
સંબંધી પણ પોતાની દશાએ પહોંચ્યા; લાકડીને ટેકે પરાણે
ધીરે રહીને ઉઠાય એસાય છે અને આંખે અંધારાં આવે છે,
એવી દશા થઈ, તોપણ અહો! આ નીચ દેહ તો હજી પણ
મરણના ભયથી થરથરી જાય છે.* ૯

મનુષ્યની વૃત્તિ વૈરાગ્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હિંસાશૂન્યમયત્નલભ્યમશનં ધાત્રા મરુત્કલ્પિતં

બ્યાલાનાં પશવસ્તૃળાંકુરઃ સ્થાઃ સ્થલીશાયિનઃ ।

સંસારાર્ણવલંઘનક્ષમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃળાં

યામન્વેષયતાં પ્રયાન્તિ સતતં સર્વે સમાર્પિ ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્માએ, સર્પોના ભક્ષણને માટે હિંસા રહિત અને વગર
યત્ને પ્રાપ્ત થાય તેવો પવન બનાવ્યો છે,† પશુઓનાં ભક્ષણ

* અર્થાત્ મહા દુઃખકર વૃક્ષાવસ્થા આવતાં પણ માણસને મરણનો
ભય લાગે છે. † સાપ પવનનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે એમ લોકવાયકા
છે. વળી એ લોકવાયકા ઉપરથી સાપને ‘પવનભક્ષક’ નામ આપેલું હોય
એમ લાગે છે.

માટે તૃણ અને સુવા માટે પૃથ્વી બનાવી છે અને સંસારસાગર તરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળા માણસને માટે એ વૃત્તિ કરેલી છે કે જે વૃત્તિને શોધતાં ઝટ સર્વે ગુણોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. ૧૦

તાત્પર્ય—સર્પોદ્ધિ અંડજ અને પશુ વગેરેને માટે પ્રજ્ઞાએ આજીવિકા-વૃત્તિ બાંધેલી છે, તેથી જૂદી જ આજીવિકા-વૃત્તિ મનુષ્યને માટે નિર્માણ કરેલી છે—એટલે કે, મનુષ્યમાં બુદ્ધિ મૂકેલી છે અને તે બુદ્ધિવડે કરીને મનુષ્ય આ સંસાર-સમુદ્રને તરવાને સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી સંસારાર્ણવ તરાય, એ જ વૃત્તિનેા મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

એકે અર્થ ન સાધનારનું જીવિત તો વ્યર્થ જ ગયું જાણવું.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્સંસારવિચ્છિન્નતયે

સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપદુર્ધર્મોઽપિ નોપાર્જિતઃ ।

નારીપીનપયોધરોરુયુગલં સ્વપ્નેઽપિ નાલિક્ષિતં

માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનજ્જેદે કુઠારા વયમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ સંસારમાંથી છૂટવાને માટે વિધિ પ્રમાણે ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ, તેમ સ્વર્ગદ્વાર ઉઘાડવાને સમર્થ એવો ધર્મ પણ ઉપાર્જિત ન કર્યો તથા નારીનાં પીન પયોધર અને ઉરુયુગલને પણ સ્વપ્ને આલિંગવા પામ્યા નહીં, તેથી અરેરે ! આપણે તો કેવળ માતાના યૌવનવનને છેદનાર કુવાડારૂપ જ નીવડ્યા. ૧૧

અર્થાત્ સંસારમાંથી છૂટવાને—મોક્ષને માટે ઈશ્વરના પદનું વિધિવત્ ધ્યાન ધરાયું નહિ, સ્વર્ગ મેળવવા માટે ધર્મ થયો નહિ અને સંસારસુખે લેવાયું નહિ, એટલે વ્યર્થ જ જન્મ્યા. અનુક્રમે ત્રણે વિષય એક એકથી હિતરતા છે: પ્રથમ

મોક્ષ, તે ન બને તો સ્વર્ગ અને તે ન બને તો ઐહિક (સાંસારિક) સુખ લેવું. મોક્ષ અને સ્વર્ગને માટે ત્રીજા પ્રલોકની ટીકા જુવો. ધર્મ એટલે યાગાદિ અને યાગાદિ ધર્મકૃત્યથી સ્વર્ગ મળે છે, મોક્ષ મળતો નથી. મોક્ષ તો માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મળે છે.

उपजातिवृत्त

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

કાલો ન ચાતો વયમેવ ચાતાસ્તૃણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા: ૧૨

લોગ તો લોગવાયા નહિ, પણ અમે (કાળથી) લોગવાઈ ગયા, તપ તપાયું નહિ, પણ અમે જ (દુઃખથી) તવાઈ ગયા, કાળ તો ન ગયો પણ અમે તો ઘરડા થયા,* તૃણા તો જીર્ણ ન થઈ; પણ અમે જ જીર્ણ (વૃદ્ધ) થઈ ગયા. ૧૨

સકામ કર્મ કર્યા પણ પરમાર્થ સાધ્યો નહિ.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः

સોદા દુઃસહશીતવાતતપનાઃ ક્લેશાન્ન તપ્તં તપઃ ।

ધ્યાતં વિસ્તમહર્નિશં નિયમિતપ્રાણૈર્ન શંભોઃ પદં

તત્તત્કર્મ કૃતં યદેવ મુનિભિસ્તૈસ્તૈર્ફલૈર્વશ્ચિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

અમે ક્ષમા આપી પણ તે ક્ષમાના ગુણથી નહિ, ઘરમાં લોગવવા યોગ્ય સુખોનો ત્યાગ કર્યો પણ સંતોષથી નહિ, દુઃસહ ટાઢ, વાયુ અને તાપ સહન કર્યો પણ કલેશ વેડીને તપ કર્યું નહિ, રાત દિવસ ધનનું ધ્યાન કર્યો કર્યું, પણ નિયમિત પ્રાણાયામે કરીને શંભુના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ. આ રીતે મુનિઓએ કરેલાં તે તે કર્મ તો અમે કર્યો, પણ તે તે ક્ષણ તો અમને પ્રાપ્ત ન જ થયાં. ૧૩

* કાળ તો ન ખૂટ્યો, પણ અમારું આયુષ્ય ખૂટી ગયું.

તૃણા શૂણ્ય થતી નથી.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

વલિમિર્લમાક્રાન્તં પલિતૈરંકિતં શિરઃ ॥

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃણૈકા તદ્વિનાયકે ॥ ૧૪ ॥

મુખ ઉપર ત્વચાની કરચલિયો પડી ગઈ, મસ્તક પળિ-
યાંથી છવાઈ ગયું અને ગાત્રો-પ્રત્યેક અંગ શિથિલ થઈ ગયાં,
પણ આ તૃણા તો પ્રતિદિન તરુણજ (વધતી) થતી બાક છે. ૧૪
કર્મના પરિપાકરૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં દુઃખનો શોક શો ?

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

યેનૈવામ્બરછળ્લેન સંઘીતાં નિશિ ચન્દ્રમાઃ ।

તેનૈવ ચ દિવા માનુરહ્ને દૌર્યત્યમેતયોઃ ॥ ૧૫ ॥

જે અંબરના* ઠકડાથી રાતે ચંદ્રમા વિટાયલો હતો,
તે વડે જ દિવસે સૂર્યનારાયણ વિટાયલો દેખાય છે, તો અહો !
આ બેની કેવી દશા ? ૧૫

અર્થાત્ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ આ પ્રમાણે કર્મને પરિણામે
દારિદ્ર્યને પામેલા છે અને તેઓ બે પણ એક જ અંબરના
ઠકડાથી ઢંકાયેલા રહે છે, તો પછી મનુષ્યની શી વાત !

પોતે તજેલા વિષયો પુરુષને સુખ આપે છે.

શિખરિણીવૃત્ત

અવદ્યં યાતારશ્ચિરતરમુષિત્વાપિ વિષયા

વિયોગે કો મેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂન ।

વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્ર્યાદ લપારંતાપાય મનસઃ

સ્વયં ત્યક્તા હ્યેતે શમસુખમનન્તં વિદધતિ ॥ ૧૬ ॥

વિષયો ધણો કાળ રહ્યા, છતાં પણ અવશ્ય જનારા તો
છે જ, ત્યારે વિષયો એની મેળે મંદ પડી બાક અને પુરુષથી

* આ શ્લોકમાં 'અંબર' શબ્દમાં શ્લેષ છે, અંબર એટલે વસ્ત્ર અને
અંબર એટલે વાદળાં.

તબાય, એ બે રીતે વિષયનો વિયોગ થાય, એમાં શો ભેદ છે ?
કંઈ નહીં, છતાં મનુષ્ય પોતે તે વિષયોનો ત્યાગ કરતો નથી.
પરંતુ વિષયો જ્યારે સ્વતંત્ર થઈને આક્યા બાય છે ત્યારે મનમાં
અતુલ પરિતાપ કરાવે છે, પણ પુરુષે તજેલા વિષયો તો
પુરુષને અપાર સુખશાન્તિ આપે છે. ૧૬

તૃષ્ણાનો અધિકાર

શિશ્વરિણીવૃત્ત

વિવેકવ્યાકાંશે વિકસતિ શમે શામ્યતિ તૃષ્ણા
પરિષ્વજ્ઞે તુજ્ઞે પ્રસરતિતરાં સા પરિણતિઃ ।

જરાજીર્ણેશ્વર્યપ્રસન્નગ નાક્ષેપકૃપણ-

કૃપાપાત્રં યસ્યાં મઘતિ મહતામપ્યધિપતિઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્યારે વિવેકનો વિકાસ કરનાર શાન્તિ વિકાસ પામે છે
અને તૃષ્ણાનું ઉન્નત આલિંગન શાંત પડે છે ત્યારે તે સુખરૂપ
પરિણામ અત્યંત વિસ્તાર પામે છે, કે જે સુખરૂપ પરિ-
ણામને લીધે જરાથી ભૂલું થયેલા ઐશ્વર્યના ઉપભોગ માટે
અત્યંત પ્રયત્ન કરવાથી કૃપણ થયેલો મરુતોનો પતિ ઇંદ્ર
પણ કૃપાપાત્ર થઈ પડે છે. ૧૭

મદનની વિટરખના

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ક્રુશઃ કાણઃ સ્વજઃ શ્રવણરહિતઃ પુચ્છવિકલો

વળી પૂયક્લિન્નઃ ક્રમિકુલશતૈરાવૃતતનુઃ

શ્લુધાક્ષામો જીર્ણઃ પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ

શુનીમન્વેતિ શ્વા હતમપિ ચ હન્ત્યેવ મદનઃ ॥ ૧૮ ॥

સુકાઈ ગયેલો, કાણો, લંગડો, બુચો, ખાંડો, પર વહેલાં
પ્રણવાળો, હબારો કીડાઓ પડેલા શરીરવાળો, ભૂખથી દુર્બળ
થઈ ગયેલો, ભૂલું અને જેને ગળે ઠચરાની હાંડીનો કાંઠલો

ભરાઈ રહેલો છે એવો કુતરો કુતરી ખાછળ બચ્યા કરે છે. ખરેખર મદન, મરેલાને પણ મારે જ છે. ૧૮

વિષયનો આધિકાર

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મિહ્વાશનં તદપિ નીરસમેકવારં

શય્યા ચ મુઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્ ।

વસ્ત્રં ચ જીર્ણશતસ્ખણ્ડમયી ચ કન્યા

હાહા તથાઽપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧૯ ॥

માગી આણેલું, નીરસ અને તે પણ એક જ વાર લોજન મળે, પથારીમાં પૃથ્વીજ હોય, પરિજન-સેવકમાં માત્ર પોતાનો દેહ, જૂનાં પુરાણાં વસ્ત્ર અને ફાટી ટૂટી સો થીંગડિયા કંથા (ગોઠડી) હોય, આવી સ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં પણ મનુષ્યો, અરેરે, વિષયો તો છોડતા જ નથી. ૧૯

રૂપતિરસ્કાર

શિસ્તરિણીવૃત્ત

સ્તનૌ માંસગ્રન્થી કનકકલશાચિત્ પમિતૌ

મુખં શ્લેષ્માગારં તદપિ ચ શશાંકેન તુલિતમ્ ।

સ્રવન્મૂત્રક્લિષ્ઠં કરિચરકરસ્પર્ધિ જયન-

મહો નિન્દ્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્મુદ્ધૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

સ્તન જે માંસની ગાંઠો છે તેને કનકકલશની ઉપમા અપાયલી છે, મુખ જે શ્લેષ્મનું* સ્થાન છે તેને ચંદ્રની સાથે સરખાવવામાં આવેલું છે અને મૂત્રસ્રાવથી લીની રહેતી જાંઘોને હસ્તિરાજની યુઠની સ્પર્ધા કરાવી છે. અરેરે! આ રીતે નિંદાને પાત્ર એવાં રૂપને મહા કવિજનોએ વખાણી વખાણીને ઉત્તમ કરેલું છે. ૨૦

* લીંટ લાળ વગેરેનું.

મોહ વારી શકાય તેમ નથી.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

અજાનન્માહાત્મ્યં પતતુ શલ્ભો વીપવહને
સ મીનોપ્યજ્ઞાનાદ્વિશત્તમશ્ચાતુ પિશિતમ્ ।

વિજાનન્તોપ્યેતદ્વ્યમિદં વિપજ્જાલજલિલા-

જ મુરુચ્ચામઃ કામાનહહ ગહનો મોહાત્મા ॥ ૨૧ ॥

(અગ્નિના) માહાત્મ્યથી અજ્ઞાન પતંગ તીવ્ર અગ્નિમાં ભલે
પડે અને મત્સ્ય પણ અજ્ઞાનથી જ માંસવાળી આંકડી ભલે
ગળે, પરંતુ આપણે તો સંસારના વિપત્તિઓના જાળથી આવૃત્ત
એવા આ વિષયોને જાણતાં છતાં પણ છોડી શકતા નથી;
અરેરે! એ મોહભહિમા શું ઓછો ગહન છે? ૨૧

દુર્જનનિંદા

માલિનીવૃત્ત

વિસમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય તોયં

શયનમવનિપૃષ્ઠે વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવઘનમધુપાનધ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સહે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૨ ॥

લોજન માટે ફળ મળે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ જળ મળે,
પૃથ્વી ઉપર પડી રહેવાનું મળે અને લુગડામાં પહેરવાને
માટે વલ્કલ મળે તો પણ ખસ છે, પરંતુ થોડા ઘનના મધનું
પાન કરવાથી ભ્રમિત થયેલી ઈન્દ્રિયોવાળા દુર્જનોનો અવિ-
નય સહન કરવાને તો ઉત્સાહ થતો નથી. ૨૨

અર્થાત્ મિષ્ટાન્નને ઠેકાણે ફળ મળે તે ખમાય, કઢેલાં
દૂધને ઠેકાણે મીઠું પાણી, છપ્પર પલંગને ઠેકાણે, જમીન
ઉપર શયન અને હીરનાં ચીરને ઠેકાણે વલ્કલ મળે તે
સહેવાય, પણ ધનરૂપી મદના પાનથી ભરી ગયેલી ઈન્દ્રિયો-
વાળા-મગજના ચળેલા દુર્જનોનો અવિનય તો નથી ખમાતો,

માનિતા વિષે

હરિણીવૃત્ત

વિલહદયેર્થન્યૈઃ કૈશ્ચિજગજ્જનિતં પુરા
વિધૂતમપરૈર્વસં ચાન્યૈર્વિજિત્ય તૃણં યથા ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयस्स्वान्ये पुंसां क एष मद्भवरः ॥ ૨૩ ॥

કોઈ ઉઠાર હૃદયના પુણ્ય પુરુષોએ પૂર્વે જગત્ ઉત્પન્ન
કર્ચું, બીજાએ પાલન કર્ચું, કોઈએ તેને જિતી લઈ તૃણવત્
ગણીને કોઈને આપી દીધું; વળી આ લોકમાં કોઈ બીજા
ધીર પુરુષો ચોંદે ભુવનોને લોગવે છે તથાપિ કેટલાક
નગરનાં સ્વામિત્વથી પુરુષોને આ મદભવર શો ? ૨૩

અર્થાત્ પ્રજ્ઞાએ જગતને ઉત્પન્ન કરેલું છે, વિજ્ઞ
પાલન કરે છે, પરશુરામે જગતને જિતી છેવટ તૃણવત્ ગણી
કશ્યપને તેનું દાન દીધું હતું અને બળિ આદિએ ચોંદ
ચોકડીનું રાજ કર્ચું છે, તેમને ગર્વ આપ્યો નથી, તો પછી
થોડાંક ગામનાં આધિપત્યથી ગર્વ કરવો, એ આજના પુરુ
ષોનું વર્તન અનુચિત કેમ ન ગણાય ?

નિઃસ્પૃહાધિકાર

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मात् पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ ૨૪ ॥

તું જેમ રાજા છે તેમ અમે પણ ગુરુની સેવા કરીને પ્રાપ્ત
કરેલી બુદ્ધિના અભિમાનથી ઉન્નત છીએ; તું જેમ વિભવોથી
પ્રખ્યાત છે, તેમ કવિઓ (દશે) દિશામાં અમારા યશોને

વિસ્તારે છે; હે માનહા! આ પ્રમાણે આપણા બંનેમાં કંઈ
 ઝાઝો અંતર નથી; માટે તું જો અમારાથી વિમુખ (આદરરહિત)
 રહીશ તો અમે પણ તારાથી વધારે નિઃસ્પૃહ રહીશું. ૨૪
 રાજ્યનું અભિમાન મિથ્યા છે.

શિખરિણીવૃત્ત

અમુક્તાર્યાં યસ્યાં ક્ષણમપિ ન યાતં નૃપશતૈ-
 ભુવસ્તસ્યા લાભે ક ઇવ વહુમાનઃ ક્ષિતિમુજામ્ ।

તદંશસ્યાપ્યંશે તદવયવલેશેઽપિ પતયો

વિષાદે કર્તવ્યે વિદધતિ જહાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ ॥ ૨૫ ॥

સેંકડો રાજાઓએ પૃથ્વીને લોગવી ન હોય એવી એક
 ક્ષણ પણ ગઈ નથી. તે પૃથ્વીને લાલ થવામાં રાજાઓ મોટું
 અભિમાન રાખે છે એ શું? * વળી તેના (પૃથ્વીના) અંશના
 પણ અંશના અને એકાદ અવયવના પતિ થતાં શોક કરવો
 જાઈએ, તેને ઠેકાણે જડ રાજાઓ ઉલટો હર્ષ પામે છે. ૨૫

અર્થાત્ હજારો રાજાઓ આ પૃથ્વીને લોગવતાં લોગ-
 વતાં ચાલ્યા ગયા, પણ પૃથ્વી કોઈની પણ થઈ નહિ, તો
 પછી પૃથ્વીના એકાદ નાનામાં નાના અંશના કે અવયવના
 પતિ થતાં ‘હું પૃથ્વીપતિ છું’ એવું અભિમાન રાખવું, એ
 અજ્ઞાન જ કહેવાય; કારણ કે પૃથ્વી કોઈની થઈ નથી અને
 થવાનીએ નથી, તો એવી અનિત્ય અને અત્યલ્પ સમૃદ્ધિનું
 અભિમાન શું કામ રાખવું?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મૃત્પિણ્ડો જલરે વયાં વલયિતઃ સર્વોપ્યયં નન્વણુ-
 રક્તીકૃત્ય સ પવ સંયુગશતૈ રાજ્ઞાં ગર્ભેર્મુજ્યતે ।

* ‘પૂર્વાર્દ્ધનો અર્થ આન. મીઠો તિલાંગ આ પ્રમાણે કરે છે:—‘જે
 હજારો રાજાઓથી એક ક્ષણવાર પણ અમુક્ત રહી નથી, તે પૃથ્વી મેળ-
 વવામાં તે રાજાઓ શું અભિમાન રાખતા હશે?’

મોક્ષપુર્વકતેऽથથા કિમપિ તે ક્ષુદ્રા ઘરિદ્રા મૃશં
ચિન્થિકાન્પુરુષાધમાન્ધનકણં વાઙ્મુક્તિ તેભ્યોऽપિ ચે ॥૨૬॥

આ પૃથ્વીરૂપી એક મૃત્તિકાનો પિંડ છે, જે જાળી
રેખાથી (સમુદ્રવડે) વિંટળાયેલો છે અને તે સઘળો અનંત
નથી પણ નાનો છે. રાજાઓના સમૂહો હજારો લઠાઈઓ
કરીને તે મૃત્તિકાપિંડને ગ્રહણ કરીને ભોગવે છે; તે ક્ષુદ્ર અને
અત્યંત ઘરિદ્ર રાજાઓ થોડુંક આપે છે, અથવા તો કંઈ પણ
આપતા નથી. જે પુરુષો તે રાજાઓની પાસેથી પણ કિન્થિત
ધનની વાંછા કરે છે, તે અધમ પુરુષોને ધિક્કાર હોજો. ૨૬

વિદ્વાન્વચન

વૈતાલીયવૃત્ત

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહનિવદ્ધબુદ્ધયઃ ।

નૃપસન્નિ નામ કે વયં કુચમારાનમિતા ન યોષિતઃ ॥ ૨૭ ॥

(અમે) નટ નથી, વિટ નથી, ગવૈયા નથી અને પાર-
કાનો દ્રોહ કરવામાં યુદ્ધિ રાખનારા નથી;* વળી કુચના
ભારથી નમેલી એવી અમે સ્ત્રીઓ પણ નથી, તો પછી
રાજદ્વારમાં અમને તે કોણ ગણે?† ૨૭

‘અર્થાત્ રાજાને ત્યાં નટ, વિટ, ગવૈયા, દ્રોહી પુરુષો અને
મોટાં સ્તનવાળી સ્ત્રીઓનો આદર સત્કાર થાય; હવે અમે તો
એમાંના એકો નથી, તો પછી અમારો ત્યાં કોણ ભાવ પૂછે?

* પારકાનો દ્રોહ જ કરવો, એમાં જ નિબદ્ધ યુદ્ધિવાળા.

† આવો જ ભાવ જુઓ અંગ્રેજીમાં

What is Rome to me, what business have I there,
I who can neither lie, nor falsely swear,
Nor praise my patron's underserving rhymes.

(Ancient classics.)

રાજદ્વારમાં વિદ્વાનનો સત્કાર નથી, પણ ઉપર ગણાવ્યા તેવા દુર્ગુણીઓ અને ગણિકાઓનાં જ માન હોય છે. મિત્ર તિલાંગ આ શ્લોકને અમાનિતા સેવકનું વચન કહે છે.’

ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનો નાશ થતો જાય છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

પુરા વિદ્વત્તાસીદુપશમવતાં ક્લેશહતયે
ગતા કાલેનાસૌ વિષયસુતારિણૈઃ વિષયિજાઃ ।

इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुक्ता-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोदधः प्रविशति ॥ २८ ॥

પૂર્વે વિદ્વત્તા, શાન્તિવાળાઓના કલેશનો નાશ કરવા માટે હતી. એ વિદ્વત્તા કાળ જતાં અનુરાગીઓની વિષય-સિદ્ધિને માટે થઈ રહી અને હાલ તો પૃથ્વીપાલોને શાસ્ત્ર-વિમુખ્ત બેઠને તે જ વિદ્વત્તા પ્રતિ દિવસ નીચે ઉતરતી જાય છે; અહો! એ ઓછી દુઃખની વાત છે? ૨૮

અર્થાત્ પૂર્વે વિદ્વત્તા, સંસારના કલેશમાંથી છૂટવાને માટે સંપાદન થતી હતી, કાળે કરીને તે જ વિદ્વત્તા ત્યાર પછી અનુ-રાગીઓથી સંસારનાં સૌખ્યનું આસ્વાદન કરવાને માટે સંપા-દન થવા લાગી અને હવે તો વિદ્વત્તાની તુલના જ રહી નથી; એટલે ધીરે ધીરે તે દુનિયામાંથી અસ્ત જ થતી જાય છે.

અહંકારી પુરુષ પ્રતિ

નિરંતર ઈશ્વરનું આરાધન કરનારને જ ધન્ય છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिर्मललङ्कारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
नमद्भिः कः पुंस्तामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ २९ ॥

જેના ધવલ કપાલને (ઝોપરીને) મદનના રિપુ શંકરે,

પોતાના મસ્તક ઉપર અલંકારને ઠેકાણે રાખ્યું હતું, તે જ પુરુષના જીવિતને ધન્ય છે, પણ હાલ તો પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાં જ પ્રવીણ મતિવાળા કેટલાએક પુરુષના નમસ્કારોથી પુરુષોને અતુલ દર્પરૂપી મહા જ્વર આવે છે એ શું ? ૨૯

અર્થાત્ પ્રાણનું રક્ષણ કરનારા એટલે મરણથી બચ પામનારા અને મનુષ્યોના નમનથી પ્રસન્ન થનારાનાં જીવિતને ધન્ય નથી, પણ જેના કપાલને શંકર પોતાની રંઢમાળામાં રાખે છે, તે પુરુષના જીવિતને જ ધન્ય છે. જે શંકરને સેવે છે તે તેને શરણે જાય છે, તેના મસ્તકને, પોતાનો ધૃષ્ટ ભક્ત ગણી, શંકર પોતાના કંઠની રંઢમાળામાં રાખે છે-છાતીપરનો છાતીપર રાખે છે. રામર્ષિ કહે છે કે:-વદાન્યાનાં જિતેન્દ્રિયાણાં સત્યસંધાનાં ક્ષરાણાં ચ યુદ્ધે નિહતાનાં શિરાંશિ શ્રીમહાદેવઃ શિરસિ વિમર્ષિ [દ્વિત્યાગમઃ] ઉદાર, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી, શૂર અને સંગ્રામમાં હણાયલાનાં કપાળ-મસ્તક-ખોપરીઓને મહાદેવ પોતાની છાતી ઉપર રાખે છે.

એક નિઃસ્પૃહની રાજા પ્રતિ ઉક્તિ.

સગ્ધરાવૃત્ત

અર્થાનામીશિષે ત્વં વયમપિ ચ ગિરામીદમહે યાવદર્થ

શૂરસ્ત્વં ધાદિર્દર્પજ્વરશમનવિધાવક્ષ્યં પાટવં નઃ ।

સેવન્તે ત્વાં ધનાઢ્યા માતેમલ તયે મામપિ ઓતુકામા

મય્યપ્યાસ્થા ન ચેત્તત્ત્વ યે મમ સુતરામેષ રાજન્ ગતોઽસ્મિ ૩૦

હે રાજન્! જેમ તમે દ્રવ્યના માલિક છો, તેમ અમે

વાણીના માલિક (ઉપાસક) છીએ; તમે જેમ શૂર છો તેમ

અમે પણ વાહ કરનારા અહંકારજ્વરને શમાવવામાં અક્ષય

અતુરતા ધરાવીએ છીએ; ધનાઢ્ય પુરુષો જેમ તમારી સેવા

કરે છે તેમ અજ્ઞાનના નાશને માટે અમને પણ શ્રીતાઓ.

સેવે છે; આમ છતાં પણ અમારા ઉપર જો તમને આસ્થા ન હોય તો અમને પણ તમારા ઉપર આસ્થા નથી, માટે આ આદ્યા. ૩૦*

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અતિક્રાન્તઃ કાલો લટમલલનાભોગસુભગો

બ્રમન્તઃ શ્રાન્તાઃ સ્મઃ સુચિરમિહ સંસારસરણૌ ।

શ્વદાનીં સ્વઃસિન્ધોસ્તટ્મુષિ સમાકન્દનગિરઃ

સુતારૈઃ ફૂત્કારૈઃ શિવ શિવ શિવેતિ પ્રતનુમઃ॥ ૩૧ ॥

લટકાંવાળી લલનાએના ભોગમાં રમણીય લાગતો કાળ જતો રહ્યો અને સારી પેઠે સંસારના માર્ગોમાં ફરતાં ફરતાં થાકી ગયા, હવે તો સ્વર્ગગાના તટ ઉપર બેસી તારણ કરનારા સુંદર અવાજે અમે ‘શિવ ! શિવ ! શિવ !’ નામથી સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૩૧

અર્થાત્ અમને હવે સંસારમાં મમતા રહી નથી, એમ કહેતાં પૂર્વાદ્ધમાં સંસારસુખ ભોગવ્યું જણાવી, તેનાથી ધરાઈ સંતોષ લઈ ગંગાના તીર ઉપર ‘શિવ’નો જપ જપવામાં જ આનંદ દર્શાવે છે. વાનપ્રસ્થાવસ્થાનું અત્ર પ્રતિભાસન અપાયું છે. શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

માને મ્લાયિનિ સ્ખળિડતે ચ વસુનિ વ્યર્થ પ્રયાતેઽર્થિનિ

શ્ત્રીણે બન્ધુજને ગતે પરિજને નષ્ટ શનૈર્યૌવને ।

યુક્તં કેવલમેતદેવ સુધિયાં યજ્જહુકન્યાપયઃ

પૂતપ્રાવગિરીન્દ્રકન્દરવરીકુલે નિવાસઃ ક્વચિત્ ॥ ૩૨ ॥

* રાજ અથવા ધનાઢ્યમાં અને કવિ-વિદ્વાનમાં આ રીતે જ્યારે કંઈ તફાવત નથી, ત્યારે જો રાજ અથવા ધનાઢ્યની કવિ અથવા વિદ્વાન ઉપર આસ્થા હોય તો જ કવિ અથવા વિદ્વાનની રાજ કે ધનાઢ્ય ઉપર છે, નહિ તો નથી જ. રાજસેવા બહુ કષ્ટકારક છે. જ્યુઓ શ્લોક ૨૪ મો, એનો પણ આવો જ ભાવ છે.

માન બ્રહ્મ થયું હોય, ધન નાશ પામ્યું હોય, માગણી
નિરાશ થઈને પાછા જતા હોય, બંધુજન ક્ષીણ થયા હોય,
આકરો જતા રહ્યા હોય અને યૌવન ધીરે ધીરે નષ્ટ થતું હોય
ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને તો કેવળ એ જ યોગ્ય છે કે,
ગંગાના જળથી પવિત્ર થયેલાં પ્રસ્તરવાળા હિમગિરિની કંઠ-
રામાં કોઈ સુંદર ગુફામાં નિવાસ કરવો. ૩૨

અર્થાત્ આ રીતે જેના સંસાર છિન્નભિન્ન થઈ ગયો
હોય, તેણે પુનઃ સંસારમાં ન પડતાં તીર્થવાસ કરી ભગવ-
દ્ભજન કરવું, એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

કોઈનું આરાધન કર્યા કરતાં આત્માનું આરાધન કરવું ઉત્તમ છે.
શિશ્વરિણીવૃત્ત

પરેષાં ચેતાંસિ પ્રતિદિવસમારાધ્યં बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदयं अशक्तो लिल ।

प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयं दितचिन्तामांणगुणे

विमुक्तः संकल्पः किममिलषितं पुष्यति न ते ॥ ૩૩ ॥

હે હૃદય! પ્રતિ દિવસ પારકાનાં ચિત્તનું આરાધન કરી,
તેને પ્રસન્ન કરવા માટે તું મહાકલેશ શું કરવા વેડે છે? કારણ
કે જેમાં ચિંતામણિના ગુણો ઉદ્ધિત થયેલા છે એવું અને સંક-
લ્પરહિત, તારું પોતાનું અંતર જ, પ્રસન્ન થયા પછી તારી
કામનાને પૂરે એમ નથી શું? ૩૩

અર્થાત્ જ્યારે સંકલ્પથી રહિત થયેલું મન, શાન્તિથી
પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે ચિન્તામણિના ગુણને પામે છે, એટલે
કે જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે આપે છે: ત્યારે પછી બીજા કોઈના
ચિંતને પ્રસન્ન કરવાને માટે મહાકલેશમાં પડવાનું શું કારણ છે?
સંકલ્પપ્રમવાન્કામાંસ્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ + + x + + પ્રશાંત-
મનસં હોનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૬ શ્લોક.

(૨૪-૨૭) સંકલ્પથી ઉપજેલા કામાદિને ત્યાગ કર્યા પછી, શાંતિ પામેલું મન યોગીને ઉત્તમ સુખ આપે છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ભોગે રોગભયં કુલે વ્યુત્તિભયં વિષ્ણુ નૃપાલાન્નયં
મૌને દૈન્યભયં બલે રિપુભયં રૂપે જરાયા ભયમ્ ।

શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે લલભયં કાયે : તાન્તાન્નયં

સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥ ૩૪ ॥

લોગમાં રોગનો ભય, કુલીનતામાં લાંછનનો ભય, ધનને રાખનો ભય, મૌનમાં દૈન્યનો ભય, બળમાં શત્રુનો ભય, રૂપમાં ઘડપણનો ભય, શાસ્ત્ર ભણવામાં વાદનો ભય, ગુણમાં ખલ-નકારાં માણસનો ભય અને શરીરને કાળનો ભય છે; આ રીતે જગતમાં સઘળી વસ્તુઓ માટે માણસોને ભય રાખવો પડે છે. માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે. ૩૪

તાત્પર્ય-આ જગતમાં માણસ જે લોગ લોગવે તો રોગ થવાનો ભય રહે છે, કુળવાન્ હોય તો લાંછનનો ભય રહે છે, ધનવાન્ હોય તો રાખનો ભય રહે છે, બળવાનને શત્રુનો ભય, રૂપાળાનો ઘરડું થઈ જવાનો ભય, ભણેલાને ખીજાઓ સાથે વાદનો ભય, ગુણ હોય તેને નકારા માણસોની નિંદાનો ભય અને શરીરને મરણનો ભય છે. અર્થાત્ જગતમાં સઘળું ભયવાળું છે, માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે.

નાશવાન્ પ્રાણુને માટે આત્મસ્લાધા કરવી, એ અનુચિત છે. શિશ્વરિણીવૃત્ત

અમીષાં પ્રાણાનાં તુલિતવિસિનીપત્રપયસાં
કૃતેર્કિં નાસ્માભિર્વિમલિતવિવેકૈર્વ્યવસિતમ્ ।

યદાલ્બ્યાનામગ્રે દ્રવિણમદનિઃશંકમનસાં

કૃતં વીતદ્રીઢૈર્નિજગુણકથાપાતકમપિ ॥ ૩૫ ॥

કમળ પત્ર ઉપર રહેલાં જળ જેવા આ પ્રાણને માટે વિવેક છોડી દઇને આપણે શું નથી કર્યું? દ્રવ્યના મદથી નિઃશંક મનવાળા ધનાઢ્યો આગળ, લગ્નને કોરે મૂકી પોતાના ગુણની કથા કરવારૂપ પાપકર્મ પણ કર્યું છે. ૨૫

અર્થાત્ કમળનાં પત્ર ઉપર પડેલાં જળખિંદુ જેવા અસ્થિર અને અનિત્ય પ્રાણના રક્ષણ માટે ધનના મદથી નઠોર થયેલાં મનવાળા ધનીઓ આગળ, આત્મશ્લેષા કરવારૂપ પાપપણુ કર્યું છે-આત્મશ્લેષા કરવી, એ પણ એક મોટું પાપ છે તો તે પણ કર્યું. એમ રક્ષણ કરવા છતાં પણ પ્રાણ જવાનો તો છે જ, ત્યારે તેના મોક્ષને માટે જ કંઈ સાધન કરી લેવું, એ ઉત્તમ છે.

સંપત્તિ કાળને વશ થઈ છે, તેનો મોક્ષ શો ?

શાર્દૂલધિક્રીડિતવૃત્ત

ઘ્રાતઃ કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્વચક્રં ચ તત્

પાર્શ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિવસ્તાશ્ચન્દ્ર યોગાવતાઃ ।

ઉદ્રિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે બન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વે યસ્ય બશાદગાતસ્ત્વં તૈવદં કાલાય તસ્મે નમઃ ॥ ૩૬ ॥

હે બ્રાતર! આ શું ઓછા કષ્ટની વાત છે કે, અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો હોતો તે મહારાજ, તેની પડખે બેસનારો તે માંડલીક રાજ્યોનો સમુદાય, તે રાજસભા, તે ચંદ્રખિંબ જેવાં મુખવાળી સ્ત્રીઓ, તે ઉત્તમ* રાજપુત્રસમૂહ, તે બંદીજનો અને તે કથાઓ† એ સૌ જેનાથી આજ માત્ર રમૃતિરૂપ રહ્યું છે, તે કાળને નમસ્કાર છે. ૩૬

શિખરિણીવૃત્ત

વયં યેભ્યો જ્ઞાતાશ્ચિરપરિમતા एव खलु ते

સમં વૈઃ સંવૃદ્ધાઃ સ્તિભિચયતાં તેડપિ ગમિતાઃ ।

* ક્રીડારસથી ઉન્નમ્નજ થયેલ.

† શૃંગાર, વીર, કરુણા, અદ્ભુત, ભયાનક વગેરે રસપૂર્ણ કથાઓ.

इदानीमेते स्म प्रांतविप्रेन्द्रास्तत्र पतन्नाः

गतास्तल्यावस्थां क्षिप्तान्त्वष्ट्रीतीव्रतमिः ॥ ३७ ॥

આપણે જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તે (માખાપ) તેા ઘણા કાળ થયાં ચાલ્યાં ગયાં, જેમની સાથે ઉછરીને મોટા થયા (બંધુજન વગેરે) તે પણ સ્મૃતિ માત્ર થઈ ગયાં અને હાલ તેા આપણે પણ નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર ઉભેલાં તરુ જેવી પ્રતિદિન પાસે આવતી મરણહશાને પ્રાપ્ત થતા જઈએ છીએ ૩૭

કાળ એકનાં અનેક અને અનેકનું એક નહિ, એમ કયા જ કરે છે.

मन्दाकान्तावृत्त

यत्रानेकः कश्चिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्ययैकां

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र चान्ते न चैकः ।

इत्थं चेमौ रज्जनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ

કાલઃ કાલ્યા સહ બહુકલઃ ક્રીડતિ પ્રાણિશારૈઃ ॥ ૩૮ ॥

જે ઘરમાં અનેક હતાં તે ઘરમાં એક જ માણસ રહે છે, એક હોય તેનાં બહુ જ થાય છે અને અંતે વળી એક્રે રહેતું નથી; આ પ્રમાણે રાત દિવસરૂપી પાસાવડે અનેક રચના કરનારો કાળ, કાલિકાની સાથે પ્રાણીરૂપ સોગટીઓથી રમત રમ્યા કરે છે. ૩૮

અર્થાત્—શિવપાર્વતી રાતદિવસરૂપી પાસા અને પ્રાણીરૂપી સોગટાંથી વિચિત્ર રમત રમ્યાં બાંધે છે.

શું કરવું ને શું નહિ કરવું ?

शिशिरिणीवृत्त

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनर्दी

गुणोदारान्दारानुत परिचયામः सविनयम् ॥

પિબામઃ શાસ્ત્રોઘાનુત વિવિધકાવ્યાનુતરસા-

ન્ન વિશ્નઃ કિં કુર્મઃ કતિપયનિમેષાયુષિ જને ॥ ૩૯ ॥

ગંગાના તટ ઉપર જઈને તપશ્ચર્યા કરીએ કે ઉદાર ગુણ-
વાળી બીએને સવિનય સેવીએ કે વિવિધ કાંયામૃતપૂર્ણ
શાસ્ત્રોના રસોને પીએ; અમે સમજી શકતા નથી કે શું કરીએ ?
કારણ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય તો અદ્યપનિમેષવાળું છે. ૩૯

અર્થાત્-મનુષ્યનું આયુષ્ય અદ્ય છે, માટે શું કરવું તે કંઈ
સમજાતું નથી.

શું ઈચ્છવા યોગ્ય છે ?

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

ગङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः

संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणा शृङ्गकण्डूविनोदम् ॥ ૪૦ ॥

ગંગાના તીર ઉપર હિમગિરિની શિલાપર પદ્માસન વાળી
વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીને યોગનિદ્રાને પામેલા એવા
મારા શરીરને નિઃશંક થઈને ધરડાં હરણાં પોતાનાં શિંગડાં ધસે,
એવા મારા તે સુદિવસો જાવ. ૪૦

અર્થાત્-ધરડાં હરણુ પોતાનાં શિંગડાં ધસે તો પણ સમાધિ
છૂટે નહિ એવી બ્રહ્મધ્યાન લીન યોગનિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલા તે
દિવસો જ શુભ દિવસો ગણાય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સ્फुरत्स्फोरण्योत्क्राधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।

भवामोगोद्विग्नाः पिबतिबशिवेत्यातवचसा

कदा स्यामाऽऽनन्दोद्गतबहुलवाग्पाप्सुतदशः ॥ ૪૧ ॥

વિસ્તાર પામતી ચંદનીને લીધે ધવલ થયેલા ગંગાના
પુલિનપર શાન્ત રાત્રિમાં સુખથી બેઠેલા, ભવના લોગ લોગ-
વાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા, શિવ શિવ અને શિવ એમ આર્ત વચ્ચતનું

ઉચ્ચારણ કરતા અને આનંદાશ્રુથી ભરપૂર દૃષ્ટિવાળા એવા અમે ક્યારે થઈશું ? ૪૧

આશાનો ત્યાગ કરવો, એ અત્યંત સુખનું કારણ છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

મહાદેવો દેવઃ સરિદપિ ચ દેવામરસારે-

દ્રુહા યવાગારં વસનમપિ તા યવ હરિતઃ ।

સુહૃદ્વા કાલોઽયં વ્રતમિદમદૈન્યવ્રતમિતિ

કિયદ્વા વક્ષ્યામો વટવિટપ યવાસ્તુ દયિતા ॥ ૪૨ ॥

મહાદેવ એ જ દેવ છે; નદી, તે જ પ્રસિદ્ધ ગંગા છે; ગુફા એ જ ઘર છે; દિશાઓ જ વસ્ત્ર છે; કાલ મિત્ર છે અને વડની શાખા સ્ત્રી છે, એવી રીતે આ ઉદ્ધારતાવાળું વ્રત છે. હવે કેટલું કહીએ ? ૪૨

અર્થાત્-ગંગામાં સ્નાન કરી જીવવું ઉત્તમ છે, પણ માગી ખાધને જીવવું ઉત્તમ નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આશાનામનદી મનોરથજલા તૃણાતરક્ષાકુલા

રાગપ્રાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદુમધ્વંસિની ।

મોહાવર્તસુદુસ્તરાંઽતિગહના પ્રોચુક્તચિન્તાતટી

તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥૪૩॥

આશા નામની નદી છે જેમાં મનોરથરૂપી જલ, તૃણારૂપી ચંચલ તરંગ, સ્નેહરૂપી મગર, વિતર્કરૂપી પક્ષીઓ વસે છે તથા જે ધૈર્યરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરે છે, જે મોહરૂપી ધુમરીથી દુસ્તર અને અતિ ઉંડી છે અને જેને મોટી ચિંતારૂપી તીર હોય છે તે આશાનદીના પારને પહોંચેલા શુદ્ધ મનવાળા યોગીશ્વરો આનંદ પામે છે. ૪૩

મનને નિયમમાં રાખનાર પુરુષ દુર્લભ છે.

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

આસંસારં ત્રિભુવનમિદં ચિન્ધતાં તાત તાદૃક્-
નૈવાસ્માકં નયનપદર્શીં શ્રોત્રવત્ત્માગતો વા ॥

યોડયં ધત્તે વિષયકરિણીગાઢગૂઢાભિમાન-

ક્ષીયસ્યાન્તઃકરણકરિણઃ સંયમાલનલીલામ્ ॥ ૪૪ ॥

હે તાત! અમે સંસારપર્યંત ત્રણે ભુવનોમાં શોધી
વળ્યા છીએ, પરંતુ એવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભ-
ળવામાં આવ્યો નથી, કે જે વિષયરૂપી હાથણી ઉપર અત્યંત
ગૂઢ અભિમાનથી મહોન્મત્ત થયેલા અંતઃકરણરૂપી હાથીને
બાંધવાને સંયમરૂપી ખૂંટારૂપ થઈ શકે. ૪૪

અર્થાત્-અમે ત્રણે લોકે જોયા, પણ મનને નિયમમાં
રાખે તેવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

નિર્વેહતાહું સ્વસ્થ

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

યે વર્તન્તે ધનપતિપુરઃ પ્રાર્થનાદુઃખમાજો

યે ચાલ્પત્વં દધતિ વિષયાક્ષેપપર્યસ્તબુદ્ધેઃ ।

તેષામન્તઃ સ્ફુરિતહસિતં વાસરાણાં સ્મરેયં

ધ્યાનચ્છેદે શિખરિકુહરપ્રાઘશય્યાનિષળ્લઃ ॥ ૪૫ ॥

જે દિવસો ધનાઢ્યની આગળ પ્રાર્થના કરવાથી દુઃખ-
મય લાગતા અને વિષયને માટે પ્રયત્નો કરવાથી જેની
બુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગઈ હતી એવા મને જે દિવસો ઘણા
જ સ્વદ્વ લાગતા તે દિવસોનું, ધ્યાનના અંતમાં, પર્વતની
ગુહામાં પ્રસ્તરની શય્યા ઉપર બેસીને, હું અંતરમાં સ્ફુરેલા
હાસ્યપૂર્વક સ્મરણ કરું છું. ૪૫

અર્થાત્-એવા સંસારના દુઃખમાં ઠહાઠેલા દિવસો
સ્મરતાં હાલની યોગીની અવસ્થામાં તે મિથ્યા જોઈ ઉપર

હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે-જાની જન પોતાના પ્રમાદનું સ્મરણ થતાં પોતે પોતાને હસે છે.

એકે પુરુષાર્થ ન સધાયો.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વિદ્યા નાધિગતા કલંકરહિતા વિસં ચ નોપાર્જિતં
શુશ્રૂષાઽપિ સમાહિતેન મનસા પિત્રોર્ને સંપાદિતા ।

આલોભાયતલોચના યુવતયઃ સ્વપ્નેઽપિ નાલિક્ષિતાઃ

કાલોઽયં પરપિન્ડલોલુપતયા કાકૈરિષ પ્રેરિતઃ ॥ ૪૬ ॥

અમે શુદ્ધ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત ન કરી, ધન પણ ન મેળવ્યું, સ્વસ્થ ચિત્તથી માખાપની સેવા પણ ન કરી તથા ચંચળ અને વિશાળ નેત્રવાળી યુવતીઓને સ્વપ્નમાં પણ આલિંગન કર્યું નહિ, પરંતુ કાગડાની પેઠે પરપિન્ડ (ભોજન) ઉપર આશા રાખીને બધો કાળ નિર્ગમન કર્યો. ૪૬

અર્થાત્ વિદ્યા, ધન, માખાપસેવા અને ભોગ એ કંઈ થયું નહિ, પણ કેઈ ભોજન આપે એવી આશામાં ને આશામાં કાળ જતો રહ્યો-સુખ મળ્યુંએ નહિ ને હરચરણ-શરણુ પણ થવાયું નહિ; એમ ઉભય પુરુષાર્થથી બ્રષ્ઠ થયા-એવી રીતે ઘણો કાળ જીવ્યા તેથી શું? કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્તિ ચ મુક્તે-કાગડો પણ બલિ ખાતાં ઘણો કાળ જીવે છે. તાત્પર્ય-કાગડાની પેઠે લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું તેથી શું?

શિશ્વરિણીવૃત્ત

વિતીર્ણે સર્વસ્વે તરુણકરુણાપૂર્ણહૃદયાઃ

સ્મરન્તઃ સંસારે વિગુણપરિણામા વિધિગતિઃ ।

વયં પુણ્યાઽરણ્યે પરિણતશરણ-કિરણૈ-

સ્થિયામાં નેપ્યામો હરચરણચિત્તૈકશરણાઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વસ્વનું દાન કરી દીધા પછી ઘણી કરુણાથી પૂર્ણ

થયેલા હૃદયવાળા, અને સંસારમાં વિધિની ગતિ વિશુષ્ટ
પરિણામવાળી છે એવું સ્મરણ કરનારા તથા હરનું ચરણ જ
જેઓના ચિત્તનું શરણ છે એવા અમે પુણ્યઅરણ્યમાં શરદના
પૂર્ણિમાના ચંદ્રની ચાંદનીમાં રાત્રિએ ગાળીશું. ૪૭

અર્થાત્-સંસારની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે, એમ માન્યા પછી જ
આનંદથી ઈશ્વરપરાયણ થવાય છે અને તેજ કાળ સુખમાં જાય છે.
યતિની રાજપ્રતિ ઉકિત.

માલિનીવૃત્ત

વયમિદ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા
સમ દ્વિ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતિ દરિદ્રો यस્ય તુળ્લા વિશાલા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્કો દરિદ્રઃ ॥ ૪૮ ॥

હે રાજન્! અમે વલ્કલથી સંતોષ પામીએ છીએ, તમે
લક્ષ્મીથી સંતોષ પામે છો, આ પ્રમાણે જોતાં અમારા અને
તમારા સંતોષ સમાન છે; અને ખરું-જોતાં અમારામાં અને
તમારામાં કંઈ ફેર નથી-જેને અત્યંત તુલ્યા હોય છે તે દરિદ્રી
હોય છે, પરંતુ મન જ્યારે સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે દરિદ્રીએ કોણ
અને અર્થવાન્ પણ કોણ? ૪૮

અર્થાત્ અમે લગવાં વસ્યા અને તમે કૌશેય વસ્યા
સંતોષ પામે છો; તો પછી દરિદ્રી કોણ? સાર-સંતોષ
પામ્યા એટલે રાજા અને દરિદ્ર જેઉ સમાન છે: રાજા લક્ષ્મી-
થી સંતુષ્ટ રહે છે તેમ ગરીબ પોતાને જે મળે તેથી સંતુષ્ટ
રહે, તો પછી જેમાં ફેર શો? કંઈ જ નહિ.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદેતત્સ્વાચ્છન્દ્યં વિહરણમકાર્પણ્યમશનં

સહાર્યૈઃ સંવાસઃ શ્રુતમુપશમૈકમત્તફલમ્ ॥

મનો મન્દસ્પન્દં બહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ-

ન્ન જાને કસ્યૈષા પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૪૯ ॥

અમારો આ સ્વચ્છન્દ વિહાર, ઉદાર લોજન*, સાધુઓ સાથે વાસ, શાન્તિરૂપી વ્રતના કૃણને આપનાર શાસ્ત્રશ્રવણ અને બાહ્ય વિષયોમાં મનની મંદતા† એ સુધળું કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું કૃણ છે, તે ઘણા વખત સૂધી વિચારતાં પણ અમારાથી સમજાતું નથી. ૪૯

તૃષ્ણારહિત યોગીઓને જ ધન્ય છે.

સગ્ધરાવૃત્ત

પાણિઃ પાત્રં પવિત્રં ભ્રમણપરિગતં મૈક્ષમંક્ષય્યમન્નં

વિસ્તીર્ણ વસ્ત્રમાશાસુદશકમમલં તલ્પમસ્વલ્પમૂર્ચી ।

યેષાં નિઃસંગતાંગાકરણપરિણતિઃ સ્વાત્મસંતોષિણસ્તે

ધન્યાઃ લંબ્યસ્તદેન્યવ્યતિકરનિકરાઃ કર્મ નિર્લયાન્તે ॥૫૦॥

જેમને હસ્તરૂપી પવિત્ર પાત્ર છે, ભિક્ષા માંગવાથી અક્ષય† અન્ન મળે છે, દશ દિશારૂપી વિસ્તીર્ણ વસ્ત્ર છે, પૃથ્વીરૂપી નિર્મળ અને વિશાલ શય્યા છે, જેઓએ નિઃસંગતાનો અંગીકાર કર્યો છે, જેઓ પોતાના આત્માને વિશે સંતોષ માને છે તથા જેઓએ દીનતાના સમુદાયોનો (દુઃખોનો) ત્યાગ કર્યો છે એવા ધન્ય પુરુષો પોતાનાં કર્મોનો નાશ કરે છે. ૫૦

અર્થાત્ જેમણે કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે કર્મથી પણ દૂર રહેલા છે-જેમને કંઈ કર્મ પણ નથી, એવા બ્રહ્મપરાયણોને જ ધન્ય છે.

સંસારમાં સર્વ ક્ષણભંગુર છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

દુરારાધ્યઃ સ્વામી તુરગચલચિત્તાઃ ક્ષિતિભુજો

વયં તુ સ્થૂલેચ્છા મહતિ ચ પદે બદ્ધમનસઃ ।

* ઉદાર-ઉમદા-Noble.

† બાહ્ય વિષયોથી પરાડ્મુખ.

‡ ખૂટે નહિ તેવું.

જરા વેદં મૃત્યુર્હરતિ સકલં જીવિતમિદં

સત્ત્વે નાન્યચ્છ્રેયો જગતિ વિદુષોઽન્યત્ર તપસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો કઠણ છે કારણ કે રાજાઓ અ-
શ્વના જેવા ચંચળ ચિત્તવાળા છે અને જ્યારે આપણી ઈચ્છાઓ
(તો) મોટી છે ત્યારે ચિત્ત ઉંચા પહામાં લાગેલાં છે, જરા દેહને
નાશ કરે છે, મૃત્યુ સકળ જીવિતનો નાશ કરે છે માટે હે સખા!
આ જગતમાં વિદ્વાનને તપ વિના બીજું કંઈ સ્કર નથી. ૫૧

અર્થાત્ એક એકથી મોટી મોટી આશાઓમાં એછેથી
સંતોષ નહિ થાય અને રાત દિવસ એની એ આશામાં મન
કલેશિત રહેશે, તેના કરતાં, કલેશનો ત્યાગ કરી તપ તપવું એ
ઉત્તમ; કારણ કે તપસ્વી થયા એટલે આત્મકલેશ વિરામ પામે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચઞ્ચલા

આર્દ્રાં વિચદ્વિતામ્રપટલીલીનામ્બુવદ્ગંગુરમ્ ।

લોલા યૌવનલાલસા તનુભૃતામિત્યાકલગ્ન્ય દ્રુતં

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે બુદ્ધિ વિદધ્વં બુધાઃ ॥ ૫૨ ॥

હે બુધા! મેઘમંડળમાં ચમકતી વિજળીના જેવા ભોગો
ચંચળ છે; વાયુએ વિખેરી નાખેલાં વાદળમાં રહેલાં જળના
જેવું આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે અને પ્રાણીઓની યૌવનલાલસા-
ચંચળ છે, એમ માનીને ધૈર્ય અને સમાધિની સિદ્ધિઓથી
પ્રાપ્ત થાય એવા યોગમાં બુદ્ધિ પ્રેર. ૫૨

અર્થાત્ ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસ અને ટુંકામાં સંસાર-
જન્ય હરેક વિષય જે ક્ષણભંગુર છે તેનો ત્યાગ કરીને અક્ષમ્ય
હરચરણપરાયણ થા; કારણ કે એ જ માત્ર નિત્ય છે ને
ડાહ્યા પુરુષનો પરમાશ્રય પણ એ જ છે.

ભેગી થવું સારું, પણ સંસારમાં કંગાલ હાથમાં રહેવું હુંડું.
સમ્બરાવૃત્ત

પુણ્યે પ્રાપ્તે વને વા મહતિ સિતપટસ્થજપાલીં કપાલી-
માદાય ન્યાયગર્ભાદ્વેજ સ્તુતમુખ્ધૂમધૂમ્નોપકણ્ઠમ્ ।

ઢારં ઢારં પ્રવૃત્તો વરવરવરપૂરણાય શુધાર્તો

માની પ્રાણી સ ધન્યો ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ ॥૫૩॥

વિશાળ વનમાં અથવા પવિત્ર ગામમાં ધવલ વસ્ત્રથી
ભિક્ષાના પાત્રને ઢાંકીને, ન્યાયવિદ્ બ્રાહ્મણોએ આહૂતિ આપેલા
અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી ધૂમવાળાં થઈ ગયેલાં પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર
ઉઢરનો ખાડો પૂરવાને માટે ભટકતા, શુધાર્ત એવા માની
પ્રાણીને ધન્ય છે, પરંતુ પોતાના સમાન કુટુંબીઓમાં ઢર-
રાજ દીન રહેનારા પુરુષને ધિક્કાર હોય. ૫૩

અર્થાત્ ઘેર ઘેર ભટકીને પેટ ભરવું અને વૈરાગ્ય લેવો તે
સારો, પણ દીનાવસ્થામાં કુટુંબી સાથે વસવું તે અધમ. જેમકે-
વરં વનં વ્યાગ્રગજેન્દ્રસેવિતં દુમાલયે પક્કફલાન્મોજનમ્ ।
તૃણાનિ શય્યા પરિધાનવલ્કલં ન બંધુમધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥

વાઘ અને હાથીથી સેવિત વનમાં રહેવું સારું, ઝાડનાં
ખંડમાં રહીને પાકાં ફળ અને પાણીથી ભોજન કરવું એ સારું,
તૃણની શય્યા ઉપર સુવું સારું, વલ્કલ પહેરવાં એ સારું, પણ
બંધુજનમાં-કુટુંબમાં ધનહીન જીવવું, એ નહારું.

સ્તુત કે નિદાથી હર્ષ શોક શો?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ચાણ્ડાલઃ કિમયં દ્વિજાતિરથવા શૂદ્રોઽથ કિં તાપસઃ

કિંવા તત્ત્વધિવેકપેશલમતિર્યોગીશ્વરઃ કોઽપિ કિમ્ ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणा जनै-

नै क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः॥ ૫૪ ॥

શું આ ચાંડાળ છે અથવા તો બ્રાહ્મણ છે, શૂદ્ર છે કે તાપસ છે, અથવા તો તત્ત્વવિવેચનથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળો કેાઈ યોગીશ્વર છે? આ રીતે વિવિધ તર્ક કરી બોલતા લોકોથી કંઈ પણ કેાપ કે સંતોષ પામ્યા વગર યોગીશ્વરે માર્ગમાં પડે ચાલ્યા બાથ છે. ૫૪

અર્થાત્-યોગી થયો તેને માન અપમાન શું? કેાઈ ચાંડાળ કહે, કેાઈ શૂદ્ર કહે અને કેાઈ કદાપિ મોટો યોગીશ્વર કહે, તોપણ જેને હર્ષશોક થતો નથી, એવા નિર્લેપ યોગીઓને જ ધન્ય છે.

વનવાસી યોગીઓને જ ધન્ય છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સખે ધન્યાઃ કેચિત્ત્વુટિતમલ્લબન્ધવ્યતિકરા

ઘનાન્તે ચિત્તાંતર્વિષમવિષયાશીવિવિગતાઃ ।

શરચ્ચન્દ્રજ્યોત્સ્નાધવલગંગનામોગ્ધમર્ગા

નયન્તે યે રાત્રિ સુકૃતચ્ચાચિત્તૈકારણાઃ ॥ ૫૫ ॥

હે સખે! જેમનાં ભવબંધનના સંબંધ તૂટી ગયેલા છે તથા અંતરમાં રહેલા વિષયરૂપી ઝેરી સર્પ નાશ પામેલા છે એવા તથા પુણ્યના સમુદાયમાં જ જેઓનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા કેટલાએક ભાગ્યશાળી પુરુષો શરત્ ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાથી* ધવલ થયેલા આકાશવડે અત્યંત સુશોભિત લાગતી રાત્રિ વનમાં ગાળે છે. ૫૫

મનને શિખામણ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પતસ્માહિરમેન્દ્રિયાર્થગદ્ગદાવાસવાદાશુષ

શ્વેયોમાર્ગમશેષદુઃસ્વામનન્યાપાર હં ક્ષણાત્ ।

* ચન્દ્રકાન્ત-ચંદ્રની.

શાન્તં ભાવમુપૈહિ સત્યજ નિજાં કહ્લોલલોલાં ગતિં
 મા ભૂયો મજ મંગુરાં મવરતિં ચેતઃ પ્રસીદાધુના ॥૫૬॥
 હે ચિત્ત! નિરંતર દુઃખ દેનારા આ ઇન્દ્રિયોના ગહન
 વિષયોથી પાછું ફર તથા શ્રેયના માર્ગરૂપ અને અશેષ દુઃખને
 શાન્તિ કરવામાં કુશળ એવા શાન્ત ભાવનો એક ક્ષણવાર
 અંગીકાર કર, જલ્પતરંગ જેવી ચંચળ બુદ્ધિનો ત્યાગ કર અને
 ક્ષણભંગુર સંસારની પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થા. ૫૬
 અર્થાત્-ઇન્દ્રિયસુખ દુઃખકર છે તેને છોડી દે. સંસારમાં
 સઘળું અનિત્ય અને ચંચળ છે તે તજીને નિત્ય તથા સ્થિર
 ભાવમાં પ્રવૃત્ત થા.

વનમાં વસવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનતા પુરુષની પોતાની
 સ્ત્રી પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત .

પુન્યૈર્મૂલફલૈઃ પ્રિયે પ્રણયિનિ વૃત્તિં કુરુષ્વાધુના
 મૃશય્યા નવવલ્કલૈરકરુણૈરુત્તિષ્ઠ યામો વનમ્ ।
 શુદ્ધાણાદિલેપમૂઢમનસાં યન્નેશ્વરાણાં સદા
 ચિત્તવ્યાધ્યવિવેકવિહ્વલગિરાં નામાપિ ન શ્રૂયતે ॥૫૭॥
 હવે હે પ્રણયવાળી પ્રિયે ! પવિત્ર મૂળોથી અને ફળોથી
 હવે આજીવિકા કરો, સ્વાભાવિક એવાં નવાં વલ્કલો પહેરી
 ભૂમિ ઉપર શય્યા કરો, ચાલો ઉઠો વનમાં જઇએ. કારણ કે
 જ્યાં ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના, અવિવેકથી મૂઢ મનના અને મનની
 વ્યાધિથી તથા અવિવેકથી વિહ્વલ વાણીવાળા ધનવંતોનું નામ
 પણ સદા સાંભળવામાં આવતું નથી. ૫૭

અર્થાત્-ક્ષુદ્ર, અવિવેકી અને જૂઠું બોલનારા ધનાઢ્યોનો
 જ્યાં વાસ નથી એવા વનમાં જવાને તત્પર થવું અને વનફળ,
 ભૂમિ ઉપર શયન અને શ્રમ વગર પ્રાપ્ત થતા સુખનો અંગીકાર

કરવો આરો, પણ ધનના મદમાં અવિવેકી ને આંધળામાં
વસવું બહુ ભૂંડું.

સાંસારિક પુરુષની પોતાના ચિત્તપ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મોહં માર્જય તામુપાર્જય રતિં ચન્દ્રાર્ધચૂડામણૌ

ચેતઃ સ્વર્ગતરક્ષિણીતટશુદ્ધાપાલંપાલેષુકા ।

કો વા વીચિષુ બુદ્ધુદેષુ ચ તદિલેલાસુ ચ સ્ત્રીષુ ચ

જ્વાલાગ્રેષુ ચ પક્ષગેષુ ચ સરિદ્વેગેષુ ચ પ્રત્યયઃ ॥ ૫૮ ॥

હુ ચિત્ત! મોહને તણ દે અને જેમની જટામાં
અર્ધચંદ્ર રહેલો છે એવા શિવમાં પ્રીતિ સંપાદન કર તથા
સ્વર્ગતરંગિણી-ગંગાના તીર પ્રદેશનેા સંગ અંગીકાર કર;
કારણ કે*-તરંગમાં, પરપોટામાં, વિજળીના લિસોટામાં,
સ્ત્રીમાં, જ્વાળાના અગ્નિભાગમાં, સર્પમાં અને નદીના વેગમાં
વિશ્વાસ શો રાખવો? ૫૮

અર્થાત્-આ સંસાર તરંગ, પરપોટા, વિદ્યુલ્લતા, સ્ત્રી અને
નદીના વેગ જેવો ક્ષણભંગુર છે તેનેા વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.
કાલે શું થશે તે કેાને માલુમ છે? માટે હુ મન! સંસારના
મિથ્યા અને અનિત્ય મોહને છોડી દઈ, શંકરના પદમાં અને
ગંગાજી ઉપરનાં પુણ્યારણ્યોમાં પ્રીતિ કર-ત્યાં જઈ વસ.

સુખ હોય તો તે લે, નહિ તો સમાધિ લે.

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

અગ્રે ગીતં સરસકવયઃ પાર્શ્વતો દાક્ષિણાત્યાઃ

પૃષ્ઠે લીલાબલયરણિતં ચામરપ્રાદિળીનામ્ ।

ચન્દ્રત્યં કુર મધરસાસ્વાદને લમ્પટસ્વં

નોચેષ્ઠેતઃ પ્રવિશ સહસા નિર્વિકલ્પે સમાધૌ ॥ ૫૯ ॥

* આ ઉકાણું ‘જે તું ધારતું હોય કે સુખ લીધા પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં
વનવાસ કરીશ તો તે ધારતું અનુચિત છે,’ એવું ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

હે ચિત્ત! જો (તારી) આગળ ગાયન થતાં હોય,
જોડે રસિક કવિઓ ખેસતા હોય અને પાછળથી લટકામંથ
આમર કરતી સ્ત્રીઓનાં કંકણોનો ખણુખણાટ થતો હોય
તો જ સંસારરસનું આસ્વાદન કરવાની લાલચ રાખજે,
નહિતર તરતં નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ લીન થજે. ૫૬
નરકમાંથી તારનાર શું?

हरिणीवृत्त

विरमत बुधा योषित्संगात्सुखात्क्षणमंगुरा-
त्कुरुत तत्प्राप्तं प्रज्ञावधूजनसङ्गमम् ।

न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६० ॥

હે પંડિતો! સ્ત્રીસંગના ક્ષણભંગુર સુખથી વિરામ પામે
અને સ્ત્રીસંગની ધ્વજા હોય તો, કરુણા, મૈત્રી તથા પ્રજ્ઞા-
રૂપી વધૂનો સંગ કરો; કારણ કે હારયુક્ત ભારે સ્તનમંડળ
કે મણિની મેખલાથી રૂમઝૂમ થતું શ્રોણીબિમ્બ* કંઈ નર-
કમાં શરણુ (તારનાર) થનાર નથી. ૬૦

અર્થાત્-હે પંડિતો! બુદ્ધિમાન-વિદ્વાન એવા હરકોઈએ
નરકમાંથી તરવું હોય તો સ્ત્રીસંગનું ક્ષણિક સુખ છોડી
સર્વે પ્રાણી ઉપર દયા અને મૈત્રી રાખવી તથા પ્રજ્ઞા-
આત્મજ્ઞાનરૂપી વધૂનો સંગ કરવો.

निःस्पृहीनी लक्ष्मीप्रति उक्ति.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

मातर्लक्ष्मि भजस्व लक्ष्मिं मत्कारुक्षिणी मास्म भू-
भोगेभ्यः स्पृह्यालवो न हि वयं का निःस्पृहाणामसि ।

* શ્રોણીબિમ્બ-નિતંબનો ભાગ.

† સર્વે પ્રાણી ઉપર મૈત્રી અને દયા છે, તે નરકમાંથી પણ તાર-
નાર છે. દયા જ ધર્મનું મૂળ છે.

સચઃ સ્યૂતપલાશપત્રાદિકાપાત્રે પવિત્રીકૃતે

મિક્ષાસક્તુમિરેવ સંપ્રતિ વયં વૃત્તિ સમીહામહે ॥ ૬૧ ॥

હે લક્ષ્મી માતા! હવે તું કોઈ બીજાને ભજ, મારી ઇચ્છાવાળી મા થા, કારણ કે અમને ભોગની સ્પૃહા જ નથી તો. પછી નિઃસ્પૃહીને તું કોણ માત્ર છે? અમે તો હમણા પવિત્ર અને તરતના બનાવેલા ખાખરાના પડિયામાં ભિક્ષા માગીને આણેલા સાથવાથી આજીવિકા કરીએ છીએ. ૬૧

અનુષ્ટુભૂત

યૂયં વયં વયં યૂયમિત્યાસીન્મતિરાવયોઃ ।

કિં જાતમધુના યેન યૂયં યૂયં વયં વયમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે મિત્ર! તમે તે અમે અને અમે તે તમે જ, એમ પ્રથમ આપણી મતિ હતી; પણ હમણા તો તમે તે તમે અને અમે તે અમે એમ થયું છે, એ શું થયું? ૬૨

અર્થાત્-હે મિત્ર! હું તે તું ને તું તે હું, એમ આપણે એક હતા ત્યારે હતું; ને હવે એટલે વૈરાગ્ય લીધાથી હું તે હું અને તું તે તું, એમ ભેદ પડી ગયા.

વૈરાગીની કાંઈ તરણ સ્ત્રી પ્રતિ ઉક્તિ.

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

બાલે લીલામુકુલિતમમી મન્યરા દષ્ટિપાતાઃ

કિં ક્ષિપ્યન્તે વિરમ વિરમ વ્યર્થ ણ્ણ ભ્રમસ્તે ।

સસપ્રત્યન્યે વયમુપરતં બાલ્યમાસ્થા વનાન્તે

ક્ષીણો મોહસ્તૃણમિવ જગજ્જાલમાલોકયામઃ ॥ ૬૩ ॥

હે બાળા! લટકાથી મીચાતાં આ મંદમંદ કટાક્ષ તું શું કરવાને માટે નાંખે છે? તારો એ શ્રમ વ્યર્થ છે, માટે વિરામ-એમ ન કર; કારણ કે હમણાં અમે બદલાઈ ગયા છીએ. અમારી બાહ્યાવસ્થા બદલાઈ ગઈ છે, અમારી આસ્થા વનમાં

લાગી રહી છે, મોહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને જગતની
બાળા અમે તૃણવત્ જોઈએ છીએ. ૬૩

શિખરિणीवृत्त

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्द्वीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥६४॥

આ બાળા નીલ કમળની કાન્તિને ચોરનારાં ચક્ષુથી મારા
તરફ જુવે છે, પણ તેથી શું ? કારણ કે અમારો મોહ જતો
રહ્યો છે અને કામનાં પુષ્પબાણથી ઉત્પન્ન થતી જ્વરજ્વાલા
પણ શાંત પડી ગઈ છે, તથાપિ આ તુચ્છ સ્ત્રી કેમ
જંપતી નથી ? ૬૪

અર્થાત્-અમારો મોહ ઉતરી ગયો છે, એટલું જ નહિ,
પણ કામજ્વર પણ અમને આવતો નથી તો પછી આ
બાળા શું કરવા માટે અમારા તરફ જુવે છે ? સાર-અમારો
વૈરાગ્ય દૃઢ છે, એટલે સ્ત્રીનાં કટાક્ષ અમને વાગનાર નથી.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किंवा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किंतूऽन्तपतत्पतङ्गपवनं लोलदीपाङ्कुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥

રહેવાને માટે શું રમ્ય મંદિર નથી ? સાંભળવા યોગ્ય
ગાયનાદ પણ શું નથી ? અથવા તો પ્રાણ સમાણી નારી સમા-
ગમનું સુખ પણ શું પ્રીતિને માટે અધિક નથી ? સર્વે છે,
પરંતુ તે સર્વ ઉદ્દિગ્ધાન્ત પતંગના પવનથી ચંચળ દીપકની છાયા
જેવું ચંચળ છે, એમ ધારીને જ સંતો વનમાં ગયા છે. ૬૫

અર્થાત્-પતંગિયાની પાંખોના પવનથી ડાલતી દીવાની

એવંજેવાંજ ચંચળ સંસારનાં મુખ છે, એમ બાણીને સંત પુરુષો વનમાં વસ્યા છે. રંગમહેલ, ગાનતાન અને સમાગમમુખ એ સર્વ છે, પણ તે ચંચળ છે અને માત્ર ધંધરનું નામ એક જ અચળ છે.

આજીવિકા માટે કંદમૂળ છે, તો પછી તેને માટે ખળને શું કામ સેવવા ?

સમ્બરાવૃત્ત

કિં કન્દાઃ કન્દરેભ્યઃ પ્રલય પગતા નિર્ક્ષરા વા ગિરિભ્યઃ પ્રધ્વસ્તા વા તદ્ભ્યઃ સરસફલમૃતો વલ્કલિન્યશ્ચ શાલાઃ ।
વીક્ષ્યન્તે યન્મુક્તાનિ પ્રસમમુપગતપ્રશ્નયાણાં સ્થલાનાં
દુઃસ્વોદાત્તાલ્પવિષ્ણુસ્મયવશપવજાનર્તિતશ્ચૂલતાનિ ॥ ૬૬ ॥

શું કંદરાઓમાંથી કંદો ખૂટી ગયા છે ? પર્વતમાંથી અરણ્યાં-ઓ શું સૂકાઈ ગયાં છે ? અને રસવાળાં ફળ તથા વલ્કલને ધારણ કરનારી તરુશાખાઓ શું પડી ગઈ છે ? કે જેથી મનુષ્યો અનઝ ખળ પુરુષોનાં મહાદુઃખે ઉપાર્જિત કરેલાં અદ્ય ધનના ગર્વ-રૂપી પવનના રોગથી નાચતી બુદ્ધીવાળાં મુખોને બુલે છે. ૬૬

અર્થાત્-રહેવાને શુદ્ધ, ખાવાને કંદ અને રસવાળાં ફળ, પીવાને માટે નદીનાળાંનું જળ અને વસ્ત્રને માટે ઝાડની છાલ છતાં, મનુષ્યો શા માટે દુઃખે પ્રાપ્ત કરેલા ધનના ગર્વથી ખેંચાઈ જતા ખળ-ધની-પુરુષોની સેવા કરતા હશે ? ખળ પુરુષની સેવા કર્યા કરતાં આ રીતનો વનવાસ સારો છે.

વળી,

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ગંગાતરુદ્ગદિમશીકરશીતલાનિ

વિદ્યાધરા પિતૃશ્ચરુશિલાતલાનિ ।

સ્થાનગાનિ કિં હિમવતઃ પ્રલયં ગતાનિ

યત્સાવમાનપદપિચ્છરતા મનુષ્યાઃ ॥ ૬૭ ॥

ગંગાના તરંગનાં શીતળ શીકરથી* હંડાં થયેલાં અને
જેના ઉપર વિદ્યાધરા બેસે છે, એવાં હિમાલયનાં મુંદર શિલા-
તલવાળાં સ્થાનોની શુ ખોટ પડી છે, કે જેથી મનુષ્યો અપમાન
સાથે પરાજીત ઉપર પ્રીતિ રાખે છે? ૬૭

બલબલાનો નાશ છે, તો આ દેહનું શું ગણું!!

શિખરિણીવૃત્ત

યદા મેઘઃ શ્રીમાન્નિષતતિ નાન્તાન્નિવેદ્યતઃ

સમુદ્રાઃ શુષ્કન્તિ પ્રચુરમ્ભવમ્પ્રાહનિલયાઃ ।

ઘરા મચ્છત્વન્તં ધરણિધરપાદૈરપિ ધૃતા

શરીરે ક્ત વાર્તા કપિચરણપાદિભ્યઃ ॥ ૬૮ ॥

જ્યારે યુગાંતના અગ્નિથી બળતાં શ્રીમાન્ મેઘ પર્વત
પણ પડી જાય છે, જ્યારે મગર અને આહના ધરરૂપ મોટા
સમુદ્રો† પણ સૂકાઈ જાય છે અને જ્યારે પર્વતોનાં ચરણોથી
ધરાયદી ધરાનો પણ અંત આવી જાય છે, ત્યારે બાબલસ્તીના
કર્ણુના છેડા જેવા અપળ શરીરની શી વાત! ૬૮

અર્થાત્-મેઘ પર્વત પડે છે, સમુદ્ર સૂકાઈ જાય છે અને
પૃથ્વીનો પણ અંત આવી જાય છે તો ક્ષણભંગુર દેહ તે
કેાણ માત્ર?

અનુષ્ટુભવૃત્ત

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रौ दिगंबरः ।

कदा शंभो गच्छिष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ६९ ॥

હે શંકર ! એકલો, સંગ રહિત-નિઃસ્પૃહ, શાંત, હાથ-
રૂપી પાત્રવાળો, દિગંબર અને કર્મને નિર્મૂળ કરવાને
શક્તિમાન્ એવો હું ક્યારે અઢકશ? ૬૯

* છાંટા. † સમુદ્ર સાત છે અને તેનાં નામ-શ્રીરાદ, ધકુરસોદ,
સુરોદ, ધૃતેદ, દધિમંડોદ, કારોદ અને શુદ્રોદ.

વૈરાગ્ય જ મેળવવા યોગ્ય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પ્રાપ્તાઃ શ્રિયઃ સકલકામદુઘાસ્તતઃ કિં
વત્તં પદં શિરસિ વિદ્વિષતાં તતઃ કિમ્ ।

સંમાનિતાઃ પ્રણયિનો વિમલૈસ્તતઃ કિં
કલ્પં સ્થિતં તનુભૃતાં તનુભિસ્તતઃ કિમ્ ॥ ૭૦ ॥

સર્વે કામનાઓને પૂરે એવી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ તેથી શું ?
શત્રુના શિર ઉપર પગ મૂક્યો તો તેથી શું ? સેવકોને વેળવોથી
સન્માન આપ્યું તેથીએ શું ? અને એક કલ્પ પર્યન્ત મનુષ્યોના
શરીરથી જીવ્યા તો તેથી પણ શું ? ૭૦

અર્થાત્-લક્ષ્મી અંતે ચપળ છે-ક્યારેય ફીટી જશે;
શત્રુઓને જિત્યા તેથી શું, કારણ કે છેવટે તો આપણે પણ
ચાલ્યા જવાના છીએ; સેવકોનું સન્માન કર્યું તેથી પણ શું-તે
પણ દ્રવ્ય હશે ત્યાં સૂધી દાસ રહેશે ને માન આપશે; અને
શરીર એક કલ્પ સૂધી ટકે તો પણ શું, કારણ કે એ સર્વનો
અંત છે, માત્ર ઈશ્વરનામ જ નિત્ય અમર છે.

સાગધરાવૃત્ત

જીર્ણા કન્થા તતઃ કિં સિતમમ્બલપટં પટ્ટસૂત્રં તતઃ કિ-
મેકા માર્યા તતઃ કિં હયકરિસુગૃણૈરાવૃત્તો વા તતઃકિં ।

મક્તં મુક્તં તતઃ કિં કવ્વશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં
વ્યક્તજ્યોતિર્નિ ચાન્તર્મયિતમવમયં વૈમવં વા તતઃ કિમ્ ॥ ૭૧ ॥

ફાટેલી કંથા હોય તોયે શું ને સ્વચ્છ ધોળું રેશમી વસ્ત્ર હોય
તોય શું ? એકલી સીજ હોય તોય શું અને હય ગજના ઉત્તમ
ગણોથી વિદ્યમ્બલા હોયએ તોય શું ? વાવનું લોખ્ખન હોય તોય
શું અને આંજો નકારે અનાજ મળે તોય શું ? લથા મનમાંથી

સંસારના ભયનું મથન કરનારું ૨૫૪ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય તોય શું
અને વૈભવો મળે તોપણ શું ? ૭૧

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મક્તિર્મયે ગરણલભ્યઃ મયં દુઃસ્થં
સ્નેહો ન વન્ધુષુ ન મન્મથજા વિકારાઃ ।
સંસર્ગદોષરહિતા વિજના વનાન્તા
વૈરાગ્યમસ્તિ કિમતઃ પરમર્થનીયમ્ ॥ ૭૨ ॥

શંકરમાં ભાકિત, હૃદયમાં જન્મ મરણનો ભય, બંધુઓમાં
નિઃસ્નેહતા, કામોત્પન્ન વિકારો નહીં, સંસર્ગ દોષથી રહિત
એવા વિજન વનોના પ્રદેશમાં વાસ હોય તથા જેને વૈરાગ્ય
હોય તો આ પછી બીજું શું પ્રાર્થનીય છે ? ૭૨

બ્રહ્મચિંતન જ શ્રેયષ્કર છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

તસ્માદ્વન્તમજરં પરમં વિકાસિ
તદ્બ્રહ્મ ચિન્તય કિમેભિરસદ્વિકલ્પૈઃ ।
યસ્યાનુષક્ષિણ દમે ભુવનાધિપત્ય-
મોગાદયઃ કૃપણલોકમતા ભવન્તિ ॥ ૭૩ ॥

માટે અનંત, અજર, ઉત્તમ અને પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મનું
ચિંતન કર. આ અસત્ય એવા દેહ વગેરે પદાર્થોનું શું પ્રયોજન
છે ? જે બ્રહ્મને અનુસરનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને આ પૃથ્વીના અ-
ધિપતિપણના વૈભવો કૃપણ લોકોએ માન્ય કરેલા લાગે છે. ૭૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પાતાલમાવિશસિ યાસિ નમો વિલંબ્ય
દિક્કમણ્ડલં મ્રમસિ માનસ ચાપલેન ।
શ્રાન્ત્વાપિ જાતુ વિમલં કથમાત્મનીનં
તદ્બ્રહ્મ ન સ્મરસિ નિર્વૃત્તિમેષિ યેન ॥ ૭૪ ॥

હે મન ! તું ચંચલતાથી પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, આકાશનું ઉલ્લંઘન કરીને જાય છે અને દિશાઓના મંડળમાં ભમે છે; એવી રીતે ભમીને પણ નિર્મલ અને પોતાનું કલ્યાણ કરનારા એવા તે બ્રહ્માનું સ્મરણ કરતું નથી, કે જે સ્મરણ કરવાથી તું શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ. ૭૪

સંસારના વ્યાપારથી ખિન્ન થયેલા પુરુષની ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

રાત્રિઃ સૈવ પુનઃસ એવ દિવસો મત્વાઽબુધા જન્તવો
ધાવન્ત્યુદ્યમિનસ્તથૈવ નિભૃતપ્રારબ્ધતત્તક્રિયાઃ ।

વ્યાપારૈઃ પુનરુક્તભુક્તવિષયૈરેવંવિધેનામુના

સંસારેણ કલ્થિતાઃ કથમહો મોહાન્ન લજ્જામહે ॥ ૭૫ ॥

ઉદયમી એવા અજ્ઞાની પ્રાણીઓ દિવસને અને રાત્રિને સમાન માનીને ગુપચુપ જૂઠાં જૂઠાં કાર્યો કર્યા કરે છે, અને તેને માટે ધાવન કર્યા કરે છે અને જેના વિષયોના વારંવાર ઉપલોગ કરવામાં આવે છે એવા વ્યાપારો કર્યા કરે છે. અરેરે! એવા સંસારથી દુઃખી થયેલા એવા અમે મોહથી કેમ લજ્જાતા નથી? ૭૫

મુનિની રાજ સાથે વૃક્ષના.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

મહી રમ્યા શય્યા વિપુલમુપધાનં મુજલતા

વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોઽયમનિલઃ ।

સ્ફુરદીપશ્ચન્દ્રો વિરતિવનિતાસંગમુદિતઃ

સુખં શાન્તઃ શેતે મુનિરતત્તુભૂતિર્નૃપ રૂપ ॥ ૭૬ ॥

મહી એ જ સુંદર શયન, હાથરૂપી લતા એ જ મોટું ઓશિદું, આકાશ એ જ ચંદ્રવેા, અનુકૂલ પવન એ જ વ્યજન ને ચન્દ્રમા એ જ જેનો દેહીપ્યમાન દીવો છે એવો તથા વિરતિ.

અર્થાત્ વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન થયેલો મુનિ મોટા
ઐશ્વર્યવાળા અને વિશેષ પ્રીતિવાળા વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન
થયેલા રાજાની પેઠે શાન્ત થઈને સુખથી સુવે છે.* ૭૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ત્રૈલોક્યાધિપતિત્વમેવ વિરસં યસ્મિન્મહાશાસને

તલ્લુઘ્વાડસનવસ્ત્રમાનઘટને મોગે રતિ મા કૃધાઃ ।

મોગઃ કોડપિ સ એક એવ પરમો નિત્યોદિતો જૃમ્ભતે

યત્ કાલ્પાદિરસા ભવન્તિ વિષયાસ્ત્રૈલોક્યરાજ્યાદયઃ ॥૭૭॥

હે મનુષ્ય! જે ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન થવાથી ત્રણ
લોકનું આધિપત્ય પણ રસહીન થાય છે તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી,
જેમાં આસન, વસ્ત્ર અને માન મળે છે એવા લોગમાં પ્રીતિ
ન કર; (કેમકે) નિત્ય અને શાસ્ત્રમાં કહેલો અનિર્વચનીય એવો
એક જ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી તે લોગ જ્યારે વિકાસ પામે છે ત્યારે
તે લોગનો અનુભવ કરવાથી ત્રણ લોકનાં રાજ્ય વગેરે સધળા
વિષયો રસહીન થઈ જાય છે. ૭૭

સંસારના ક્ષણભંગુર સધળા વ્યાપારોને તણ, જેથી બ્રહ્મજ્ઞાન
થાય તેવો વ્યવહાર કરવો, એમ જણાવવા માટે કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કિં વેદૈઃ સ્મૃતિભિઃ પુરાણપઠનઃ શાસ્ત્રમ્મહાવિસ્તરૈઃ

સ્વર્ગપ્રાપ્તિનીવાસફલદૈઃ કર્મક્રિયાવિઘ્નમૈઃ ।

મુક્ત્યૈકં ભવબન્ધદુઃસ્વરચ્ચનાધિધ્વંસકાલાનલં

જાતમાનન્ધપદપ્રવેશકલનં શેષા વણિન્વૃત્તયઃ ॥ ૭૮ ॥

જેમાં કર્મ કહેલાં છે તેવા વેદો; ધર્મ, અર્થ અને કામમાં
પ્રવર્તીવનારી સ્મૃતિઓ; તત્ત વગેરે જણાવનારા પુરાણોના પાઠો;

* આ શ્લોકનાં બે પદમાં શ્લેષ છે. વિરતિ-વૈરાગ્ય અને વિશેષ
પ્રીતિવાળી સ્ત્રી.

મોટાં વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો અને સ્વર્ગરૂપી ગામખી એક
કુપડીમાં નિવાસરૂપી ફળને આપવાવાળા બસ વગેરે ઈર્મ-
ક્રિયાના વિલાસોનું શું પ્રયોજન છે? કોરણ કે સંસારના
બંધનરૂપી દુઃખની સ્થનાનો નાશ કરવામાં પ્રલયના અગ્નિ
જેવાં એક બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી સ્થાનમાં પ્રવેશ વિના અર્થાત્ પર-
બ્રહ્મનાં પદની પ્રાપ્તિ વિના ખીજી કૃત્તિઓ વ્યાપારની પેઠે
જીવિકા માટે છે. ૭૮

સંગ્રહાવૃત્ત

આયુઃ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનધી-
રર્થાઃ સંકલ્પકલ્પા ઘનસમયતદિદિગ્ધ્રમા મોગપૂરાઃ ।
કળ્પાસ્ત્રેષોપાદં તદપિ ચ ન ચિરં ચત્રિયામ્ભેઃ પ્રણીતં
બ્રહ્મણ્યાસકચિત્તા ભવત ભવમયામ્મોષિપારં તરીતુમ્ ॥૭૯॥

આયુષ વરંગ જેવું ચંચળ છે, જુવાનીની શોભા થોડા
દિવસ રહેનારી છે, ધન મનોરથ જેવું છે, વિષયસુખના પ્રવાહ
વર્ષાઋતુની વિજળીના અમકર જેવા છે અને સ્ત્રીઓએ કરેલું
માઠ આશ્વિમન પશુ ચિરકાલ રહેતું નથી. માટે હે જનો! તમે
સંસારના ભયરૂપી સમુદ્રના ખરને તરવા માટે બ્રહ્મમાં આસક્ત
અસવાળા થાઓ. ૭૯

વિચારવાળો પુરુષ લોભથી પરાભવ પામતો નથી.

અનુષ્ટુમ્બુત

બ્રહ્મણ્ડમજ્જલામાત્રં કિં લોભાય મનસ્વિનઃ ।

શકરીસ્ફુરિતેનામ્બેઃ ક્ષુબ્ધતા જાતુ જાયતે ॥ ૮૦ ॥

બ્રહ્માંડનું મંડળ, શું વિવેકી પુરુષને લોભાવે છે? માછલીના
સ્કુરવાથી કોઈ દિવસ સમુદ્ર ચલાયમાન થાય છે શું? ૮૦

સાર અને અસારના વિવેકવાળો પુરુષને વિવેકથી સર્વત્ર
બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદાસીદજ્ઞાનં સ્મરતિમિરસંસ્કારજનિતં
તદા દૃષ્ટં નારીમયમિદમશેષં જગદપિ ।
હદાનીમસ્માકં પટુતરવિવેકાઞ્જનજુષાં
સમીભૂતા દૃષ્ટિસ્ત્રિભુવનમપિ બ્રહ્મ મનુતે ॥ ૮૧ ॥

જ્યારે કામદેવરૂપી અંધકારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલું
અજ્ઞાન હતું ત્યારે આ સઘળું જગત સ્ત્રીમય જોવામાં આવતું
હતું; હમણાં અત્યંત વિવેકરૂપી કાજળને સેવવાથી શત્રુ અને
મિત્રમાં સમાન થયેલી અમારી દૃષ્ટિ ત્રણ જગતને પ્રદક્ષમય
હેબે છે. ૮૧

ચિત્ત સ્થિર ન થયું હોય તો સઘળી મનોહર વસ્તુ પણ
અમનોહર લાગે છે, માટે ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઈએ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

રમ્યાશ્ચન્દ્રમરીચયસ્તૃણવતી રમ્યા ઘનાન્તસ્થલી
રમ્યઃ સા સમાગમઃ શમસુખં કાવ્યેષુ રમ્યાઃ કથાઃ ।
કોપોપાહિતવાષ્પવિન્દુતરલં રમ્યં પ્રિયાયા મુલ્લં
સર્વં રમ્યમનિત્યતા પગતે ચિત્તે ન કિંચિત્પુનઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્દ્રનાં કિરણો રમ્ય છે, ઘાસવાળા વનના સીમાપ્રદેશો
રમ્ય છે, સત્પુરુષનો સમાગમ રમ્ય છે, શાંતિનું સુખ છે, કાવ્યની
કથાઓ રમ્ય છે, કોપથી આવેલાં આંસુનાં જિંદુથી અંચલ એવું
સ્ત્રીનું મુખ રમ્ય હોય છે, એવી રીતે સઘળું રમ્ય છે, પરંતુ
ચિત્ત અસ્થિર હોય તો કશું રમ્ય લાગતું નથી. ૮૨

બિહ્વા માગી બોજન કરવું સ્વીકારે, એવા ગુણવાળો પુરુષ
જગતમાં દુર્લભ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મિહ્વાશી જનમધ્યસંગરહિતઃ સ્વાયત્તચેદ્ઃ સદા
દાનાદાનવિરક્તમાર્ગનિરતઃ કશ્ચિત્તપસ્વી સ્થિતઃ ।

રથ્યાક્ષીજાવેરોર્ણજીર્ણવસનૈઃ સંપ્રાંતકથાધરો

નિર્માનો નિરહંકૃતિઃ શમસુલામોગૈકબદ્ધસ્પૃહઃ ॥ ૮૩ ॥

બિક્ષાનું લોભન કરનારો, મનુષ્યના સંગથી રહિત, ઈર્દ્ર-
યના વ્યાપારને સદા સ્વાધીનમાં રાખનાર, સત્પાત્રને દાન
આપવાથી ને દાન લેવાથી રહિત એવા માર્ગમાં આસક્ત,
ગદ્દીમાં પડેલાં જૂનાં કાંટેલાં કપડાંના કકડાથી સાંધેલી ગોદડીને
ધારણ કરનાર, નિર્માની, અહંકાર રહિત, એક શાંતના
સુખમાં જ ઇચ્છાવાળો અને વ્યાપાર વગર રહેતો એવો કેઈ
એક જ તપસ્વી પુરુષ હોય છે. ૮૩

પંચમહાભૂતની પ્રાર્થના.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

માતર્મેદિનિ તાત મારુત સખે તેજઃ સુવન્ધો જલ

ઘ્રાતવ્યોમ નિબદ્ધ एव भवतामेष प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्संगवशोपजातसुकृतોद्रेकस्फुरन्निर्मल-

જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરે બ્રહ્મણિ ॥ ૮૪ ॥

હે માતા તુલ્ય મેદિનિ ! હે પિતાતુલ્ય પવન ! હે મિત્ર-
તુલ્ય તેજ ! હે સદ્ગુણધુતુલ્ય જળ ! અને હે બ્રાતાતુલ્ય
આકાશ ! તમારી આગળ હું આ બે હાથ જોડું છું; કારણ કે
હવે તમારા સંગથી થયેલાં પુણ્યના આધિક્યથી સ્ફુરત્યમાન
સ્વચ્છ જ્ઞાનથી જેનો સઘળો મોહમહિમા દૂર થયેલો છે એવો
હું પરબ્રહ્મમાં લય પામું છું. ૮૪

અર્થાત્—બ્રહ્મમાં લય પામતાં છેવટના પ્રણામ કરું છું.

શરીર સ્વસ્થ હોય ત્યાંસુધીમાં શ્રેય સંપાદન માટે ચત્ન કરવો.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

यावत्स्वस्थमिं शरीरमदजं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षયો नायुषः ।

આત્મભ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન
પ્રોદ્ધિ મવન્ને તુ ક્ષપસ્વતનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૫ ॥

જ્યાં સૂધી આ શરીર રોગરહિત અને પીડા વિનાનું
હોય, જ્યાં સૂધી ઘડપણુ આનું ન હોય, જ્યાં સૂધી ઇદ્રિયોની
શક્તિ ક્ષીણુ ન થઈ હોય અને જ્યાં સૂધી આયુષ્ય ક્ષીણુ થયું
ન હોય, ત્યાં સૂધી વિદ્વાને આત્માના કલ્યાણુ માટે મહાન
પ્રયત્ન કરવો; કારણુ કે ઘર બળતું હોય ત્યારે કૂવો ખોદવો,
એ કેવો ઉદ્યમ કહેવાય ? ૮૫

અર્થાત્-જેમ ઘર બળવા લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો વ્યર્થ
છે, તેમ શરીર અશક્ત થાય ત્યારે આત્માના કલ્યાણુમાટે
પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે.

જે અવસ્થામાં જે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ તે ન મેળવે,
તે પુરુષનું જીવન વ્યર્થ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નામ્યસ્તા ભુવિ ચાદિવૃન્દદમની વિદ્યા વિનીતોક્ષિતા
સ્વદ્ગામૈઃ કરિકુમ્ભપીઠલ્લનૈર્નાકં ન નીતં યશઃ ।

કાન્તાકોમલપલ્લવાધરરસઃ પીતો ન ચન્દ્રોદયે
તારુણ્યં ગતમેવ નિષ્ફલમદ્વો શૂન્યાલયે ક્ષીપવત્ ॥ ૮૬ ॥

જે પુરુષે પૃથ્વીમાં વિનયવાળા પુરુષોને યોગ્ય અને
વાદીઓના સમુદાયને જિતનારી વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો નહીં,
ખડ્ગની ધારથી હસ્તીઓનાં કુંભસ્થળોને ફાડીને યશને
સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યો નહીં અને ચન્દ્રના ઉદયમાં સૂની કોમળ
અધરપદ્મવનું પાન કર્યું નહીં તેની જીવાની શૂન્ય ઘરમાં
બળતા દીવાની પેઠે નિષ્ફળ ગઈ. ૮૬

અર્થાત્-વાદીઓને હરાવે તેવી વિદ્યા, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર-
વાની યોગવિદ્યા-સ્વર્ગમાં યશ ગવાય તેવું પરાક્રમ, અને તે જ

નહીં તો ત્રીજું સંસાર સુખ મથેજી મહાલલુ; એ ત્રણમાંથી કાંઈજ નહીં થયું તો મનખો ફેાકટ છે.

અધિકારીબેદથી એક જ્ઞાનનો બેદ છે.

દ્રવંશાવૃત્ત

જ્ઞાનં સત્તાં માનમદાદિનાશનં

કેવાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।

સ્થાનં વિવિક્તં યમિનાં વિમુક્તયે

કામાનુરાણામતિકામકારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

જેમ એકાન્ત સ્થાન યમીઓને-યતિઓને સુક્રિતના અને કામીઓને અત્યંત કામના કારણરૂપ થઈ પડે છે, તેમ જ સજ્જનોને જ્ઞાન, જ્યારે માન અને મદ આદિનો નાશ કરનારું થઈ પડે છે ત્યારે બીજા કેટલાકને તે જ જ્ઞાન, મદ અને માનના કારણરૂપ થઈ પડે છે. ૮૭

સંસારની વિચિત્રતાનું વર્ણન.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

કચ્છિઘ્નીનાઘાદઃકચ્છિવપિ ચ હાહેતિ રુચિતં

કચ્છિજ્ઞારી રમ્યા કચ્છિવપિ જરાજર્જરવપુઃ ।

કચ્છિઘ્નિઘ્નોઘ્ની કચ્છિવપિ સુરામસ્તકલ્લહો

ન જાને સંસારઃ કિમનૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૮ ॥

સંસારમાં કોઈ જગોએ વીણાના શબ્દો થાય છે, કોઈ જગોએ ‘હાય હાય’નાં રુદન થાય છે, કોઈ જગોએ સનોહર સ્ત્રી હોય છે અને કોઈ જગોએ ઘડપણુથી શિથિલ સરીરવાળી સ્ત્રી હોય છે, કોઈ જગોએ વિદ્વાનોની વાતો થાય છે અને કોઈ જગોએ મદિરાથી મદોન્મત્ત થયેલાઓ ઠલક કરે છે, આવો સંસાર શું અમૃતવાળો છે? કે વિષવાળો છે? તે મારા બાણુવામાં આવતું નથી. ૮૮

અર્થાત્-સંસારનું કંઈજ નિરૂપણ થતું નથી.

શિવચરણનું ધ્યાન જ મુક્તિનું સાધન છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જીર્ણા एव मनोरथाः स्वहृदये यातं जरा यौवनं
हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणंक्षैर्विना ।

કિં યુક્તં સહસ્રાઽભ્યુપૈતિ બલવાન્ કાલઃ કૃતાન્તોઽક્ષમી
હા જ્ઞાતં સ્મરશાસનાંઘ્રિયુગલં મુક્ત્વાસ્તિ નાન્યા ગતિઃ૮૯

મનોરથો પોતાના હૃદયમાં જીર્ણ જ થઈ ગયા, તે
જીવાની પણ ચાલી ગઈ, શરીરમાં શૌર્ય વગેરે ગુણો ગુણને
જાણનારા વિના નિષ્ફળ થયા, અને ખાવાના, સહન ન કર-
નાર અને નાશ કરનાર એવો કાળ પણ ત્વરાથી ચલી આવી
છે. માટે હવે શું કરવું યોગ્ય છે? હા! જાણવામાં આવ્યું કે,
મહાદેવજીનાં બે ચરણના આશ્રય વિના બીજી ગતિ નથી. ૮૯

અતિ કલેશથી સિદ્ધ થાય, એવાં પરમાર્થનાં સુખમાં સુખ
બુદ્ધિ ન કરીને તૃષ્ણા વગેરેની શાંતિમાં સુખને માનતા પુરુષની નિંદા.
શિશ્વરિણીવૃત્ત

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिवलितान् ।

પ્રદીપ્તે રાગામ્નો સુદૃઢતરમાશ્લિષ્યતિ વધૂં

પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥ ૯૦ ॥

મનુષ્ય, તૃષ્ણાથી સુખ સૂકાતું હોય ત્યારે મધુર અને
સુગંધી જળનું પાન કરે છે, ભૂખ લાગે ત્યારે શાક વગેરેની
સાથે ભાતનું લોજન કરે છે, સ્નેહરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે
વધૂને આલિંગન કરે છે, એવી રીતે વ્યાધિના ઉપાયને ‘આ
સુખ છે’ એમ મનુષ્ય વિપરીત માને છે. ૯૦

પરસેવાની નિંદા.

સંગ્રહાવૃત્ત

જ્ઞાત્વા ગાઙ્ગૈઃ પયોમિઃ શુચિકુસુમફલૈર્ચયિત્વા વિમો ત્વાં
ધ્યેયે ધ્યાનં નિયોજ્ય ક્ષિતિધરકુહરપ્રાવપર્યઙ્કમૂલે ।

આત્મારામઃ ફલાશી ગુરુવચનરતસ્ત્વત્પ્રસાદાત્સ્મરારે

દુઃસ્થાન્મોક્ષ્યે કદાઽહં સમચરણકરે પુંસિ સેવાસમુત્થાત્ ॥

હે સ્મરારે! હે શંકર! સ્વસ્વરૂપમાં રમવાવાળો, સ્વર્ગ
વગેરેની આશા ન કરનારો, અને ગુરુના વચન ઉપર પ્રીતિ
રાખનાર એવો હું, ગંગાનાં જળથી સ્નાન કરી, પવિત્ર પુષ્પ
અને ફળોવડે આપનું પૂજન કરી, પર્વતની શુદ્ધતા પથ્થરરૂપી
શય્યાના મૂળમાં બેસીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય એવા આપનું જ
ધ્યાન ધરી, તમારી કૃપાથી, મારા જેવા હાથ પગવાળા પુરુષની
સેવાથી થતાં દુઃખમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશ? ૯૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શય્યા શૈલશિલા ગૃહં ગિરિગુહા વસ્ત્રં તરૂણાં ત્વચઃ

સારઙ્ગાઃ સુહૃદો નનુ ક્ષિતિરુદાં વૃત્તિઃ ફલૈઃ કોમલૈઃ ।

યેષાં નિર્જરમમ્બુ પાનમુચિતં રત્યૈ ચ વિદ્યાઙ્ગના

મન્યે તે પરમેશ્વરાઃ શિરસિ યૈર્બદ્ધો ન સેવાઙ્ગલિઃ ॥ ૯૨ ॥

જે પુરુષોને પર્વતની શિલા શય્યા હોય છે, પર્વતની શુદ્ધ
ઘર હોય છે, વૃક્ષોની છાલ વસ્ત્ર હોય છે, મૃગલાં અથવા પંખીઓ
મિત્ર હોય છે, વૃક્ષોનાં કોમળ ફળવડે આજીવિકા હોય છે,
ઝરણાંના જળનું ઉચિત પાન હોય છે, સ્ત્રીની પેટે સુખ આપનારી
વિદ્યારૂપી સ્ત્રી હોય છે અને જેઓએ રાજા વગેરેની સેવા માટે
હાથ જોડ્યા નથી, તે પુરુષો પરમેશ્વર છે, એમ હું માનું છું. ૯૨

અર્થાત્-આ પ્રમાણે જેઓ નિઃસ્પૃહ રહી જીવન ગાળ-
નારા છે, તેઓને જ ખન્ય છે.

વિપત્તિમાં પડેલાં કુટુંબની ઇચ્છાથી દુઃખ ભોગવવા કરતાં
પરમ સુખ આપનાર ગંગાના તટ ઉપર નિવાસ કરવો ઉત્તમ છે.

સ્વધરાવૃત્ત

સત્યામેવ ત્રિલોકીસરિતિ હરશિરશ્ચુમ્બિનીવિચ્છટ્ટાયાં

સદ્વૃત્તિ કલ્પયન્ત્યાં વટવિટપમવૈર્વલ્કલૈઃ સત્ફલૈશ્ચ ।

કોડયં વિદ્વાન્ વિપત્તિજ્વરજનિતરુજાડતીવ દુઃસ્થાલિકાનાં

વક્ત્રં વીક્ષેત દુઃસ્થે યદિ હિ ન વિભૂયાત્સ્વે કુટુમ્બેડનુકસ્પામ્ ॥

જ્યારે વિપત્તિરૂપી જ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગથી દુઃખે
ઠરી રહેવાવાળા કુટુંબ ઉપર દયા ન રાખી શકાય તથા જ્યારે
શ્રીશંકરના મસ્તકનું ચુંબન કરનારી, કટિમેખલાની શોભાને
ધારણ કરનારી ગંગા નદી વટવૃક્ષોમાંથી થનારાં વલ્કલોવડે તથા
ઉત્તમ કૃષ્ણોવડે આજીવિકા પૂરી પાડે છે, તો પછી (કુટુંબ માં-
હેલા) દુઃખી સ્થિતિવાળાઓનું પાસે રહી સુખ જોવા કરતાં કયો
વિદ્વાન્ આજીવિકા પૂરી પાડનારી ગંગાનું સેવન કરે નહિ ? ૬૩

વૈરાગ્યથી કાશીમાં વસવું, એ ઉત્તમ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ઉદ્યાનેષુ વિચિત્રભોજનવિધિસ્તીવ્રાતિતીવ્રં તપઃ

કૌપીનાવરણં સુવસ્ત્રમમિતં મિક્ષાટનં મળ્લનમ્ ।

આસન્નં મરણં ચ મજ્જલસમં યસ્યાં સમુત્પદ્યતે

તાં કાર્શીં પરિહૃત્ય હન્ત વિબુઘૈરન્યત્ર કિં સ્થીયતે ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં ઉદ્યાનમાં ભાતભાતનાં ભોજન હોય છે, અત્યંત તીવ્ર
કૃત્ષ્ણ ચાંદ્રાયણાદિ તપ હોય છે, ગૃહસ્થાનને ઢાંકવા માટે સુંકર
વસ્ત્ર હોય છે, અપરિમિત મિક્ષાટન તે જ શોભા કરનારું હોય છે
અને પાસે આવેલું મરણ મંગળ જેવું થાય છે, તે કાશીને છોડીને
હાય હાય પંડિતો ખીજે ઠેકાણે શામાટે રહેતા હશે ? ૬૪

અર્થાત્-કાશી ક્ષેત્ર, જે પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે, તે
છોડીને ખીજે ઠેકાણે શા માટે વસવું ?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નાયં તે સમયો રહસ્યમધુના નિદ્રાતિ નાયાં યદિ
સ્થિત્વા વ્રથ્યતિ કુપ્યતિ પ્રમુરિતિ દ્વારેષુ ચેવાં મયઃ ।

ચે... યાહિ મયમં દેવસ્ય વિશ્વેશિતુ-
નિર્દોષારિકનિર્દયોક્ત્યપરુષં નિઃસીમશર્મપ્રદમ્ ॥ ૧૫ ॥

‘તારો આ વખત નથી, કારણ કે હમણા માલિક
એકાંતમાં જઈ નિદ્રા લે છે, જો થોડીવાર પછી જઈશ તો માલિક
તને બેઠને કોપાયમાન થશે,’ એમ જેઓના હરવાબામાં
વચન સાંભળવામાં આવે છે, તે પુરુષોને છોડી દેખને, હે ચિત્ત!
હરવાન રહિત, નિર્દય અને કઠોર વાણીથી રહિત અને
અનંત સુખને આપવાવાળાં વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં જા. ૬૫

અર્થાત્-રાજદ્વારમાં રહી સેવા કરવી, તેના કરતાં રાજ-
રાજેશ્વર કાશીવિશ્વેશ્વરના દ્વારમાં આનંદથી રહેવું એ સારું.
શ્રીમતિ ઉક્તિ.

હરિણીકૃત

પ્રિયસલિ વિપન્નદ્વાતપ્રતાપપરમ્પરા-

પરિધિચપલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સ્થલઃ ।

મૃદમિવ લલાત્પિણ્ડીકૃત્ય પ્રગલ્ભકુલારવ-

દ્રમયતિ મમો નો જાનીમઃ કિમત્ર વિધાસ્યતિ ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રિય સખિ! ખલ વિધિ, પ્રગલ્ભ કુલારની પેઠે,
વિપત્તિરૂપી હંડના સમુદાસના પ્રતાપની પરંપરારૂપી મંડલા-
કાર દ્રશ્યથી, ચંચળ એવા ચિંતારૂપી અક ઊપર અઢાવીને
મારાં મનને માટીની પેઠે બળાકારથી પિંડારૂપ કરી લખાવે
છે અને હજી પણ આ સંસારમાં શું કરશે એ અમારા
જાણવામાં આવતું નથી. ૬૬

શિવશ્રદ્ધા.

વંશસ્થવૃત્ત

મહેશ્વરે ઘા જગતામધીશ્વરે જનાર્દને ઘા જગદન્તરાત્મનિ ।

તયોર્ન મેદપ્રતિપત્તિરસ્તિ મે તથાપિ મેદપ્રતિપત્તિરસ્તિ ૧૭

એ કે જગતના નિયંતા મહાદેવજી અને જગતના અંતર્યામી વિષ્ણુ ભગવાન એ બન્નેમાં ભેદનું જ્ઞાન નથી, તે પણ તરુણેન્દુશેખર એવા શંકર ઉપર મારી ભક્તિ છે. ૬૭
શંકરના ધ્યાનમાંજ તત્પર પુરુષપર કામદેવનું કંઈ ચાલતું નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

રે કન્દર્પ કરં કદર્થયસિ કિં કોદણ્ડટક્કારવૈ

રેરે કોકિલ કોમલૈઃ કલરવૈઃ કિં ત્વં વૃથા જલ્પસિ ।

મુગ્ધે ક્ષિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધમધુરૈર્લોલૈઃ કટાક્ષૈરલં

ચેતશ્ચુમ્બિતચન્દ્રચૂડચરણધ્યાનામૃતં વર્તતે ॥૯૮॥

રે કામદેવ ! તું ધનુષના ટંકારંથી હાથને શું કામ પીડા આપે છે ? રે કેયલ ! તું મનોહર અવ્યક્ત મધુર શબ્દોવડે શા માટે વૃથા બોલે છે ? હે સુંદરિ ! તું સ્નેહવાળાં, ચતુર, મનોહર અને પ્રિય એવા કટાક્ષથી શા માટે જૂવે છે ? કારણ કે મારું ચિત્ત, શંકરનાં ચરણના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરી રહ્યું છે. ૯૮

અથાત્-શિવભક્તિમાં ભળેલા પુરુષને વિકાર થતો નથી.

નિરંતર ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર યોગીની સ્થિતિ આવી હોય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કૌપીનં શતલ્ખણ્ડજર્જરતરં કન્થા પુનસ્તાદ્દશી

નિશ્ચિન્તં સુલ્લસાધ્યમૈક્ષમશનં શય્યા સ્મશાને વને ।

મિત્રામિત્રસમાનતાડતિવિમલા ચિન્તાથ શૂન્યાલયે

ધ્વસ્તાશેષમદપ્રમાદમુદિતો યોગી સુલ્લં તિષ્ઠતિ ॥ ૯૯ ॥

સો કકડાથી સાંધેલી અત્યંત જૂની લંગોટી, સો કકડાથી સાંધેલી જૂની કંથા, સુખથી મળે તેવી લિક્ષાનું નિશ્ચિતપણાથી

લોજન, સ્મશાનમાં અથવા વનમાં સૂવાનું, મિત્ર અને શત્રુ ઉપર સમાન ભાવ રાખવો અને એકાંત સ્થળમાં ઈશ્વરનું શુદ્ધ (મને) ધ્યાન ધરવું-આ સર્વ સામગ્રીવાળો તથા જેનો સંપૂર્ણ મઠ અને પ્રમાદ નાશ થયાં છે એવો આનંદમાં રહેનારો યોગી સુખમાં રહે છે. ૯૯

અર્થાત્-યોગાભ્યાસ કરતો ને ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર રહેતો યોગી, ફાટેલી લંગોટી વગેરેથી ખિન્ન થતો નથી, પણ તેથીજ તે સુખથી રહે છે.

ભોગની આશા તજીને સર્વદા ભગવાનનું ધ્યાન જ ધરવું.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મોગા મંગુરવૃત્તયો बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्यैव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

આશાપાશશતોપશાન્તિવિશદં ચેતઃ સમાધીયતાં

કામોષ્છિત્તિવશે સ્વધામનિ યદિ શ્રદ્ધેયમસ્મદ્વચઃ ૧૦૦

નાના પ્રકારના લોગો ક્ષણભંગુર છે. તે લોગોથી જ આ સંસાર થાય છે. તમે કયા સુખને માટે ભટકો છો? હે લોકો! ભટકવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. હવે જો અમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે સેંકડો આશારૂપી પાશની શાંતિથી સ્વચ્છ થયેલાં ચિત્તને કામનો નાશ કરવામાં શક્તિ-માન એવા સ્વપ્રકાશ આત્મામાં એકાગ્ર કરો. ૧૦૦

પહાડની ગુફા વગેરેમાં રહીને આત્માનું ચિત્તવન કરતા પુરુષોને ધન્ય છે; પણ કેવળ મનોરથમાત્રથી કોડા વગેરેનાં સુખનું ચિત્તવન કરતા પુરુષને ધન્ય નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दशुभ्रलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गेशयाः ।

અસ્માકં તુ મનોરથોપરચિતપ્રાસાદવાપીતટ-

કોડાકાનનકેલિકૌ-કજીવામાયુઃ પરિક્ષીયતે ॥ ૧૦૧ ॥

પહાડની ગુફામાં નિવાસ કરતા અને પરસ્પરથી બચાવ
ધરતા ધન્ય પુરુષોના ખોળામાં બેઠેલાં પક્ષીઓ આનંદથી
આવેલાં તેઓનાં આંસુનાં જળને નીડર થઈ પીએ છે;
પરંતુ અમારું આયુષ્ય તો રાજમહેલ, વાવના કિનારા
અને વિહારોદ્યાનમાં મનોરથથી ગોઠવેલી કીડાઓનું કૌતુક
ભોગવવામાં ક્ષીણ થાય છે. ૧૦૧

પ્રારબ્ધથી જન્મ વગેરે જે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે સર્વ
ક્ષણભંગુર છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આઘ્રાતં મરણેન જન્મ જરયા વિદ્યુચ્ચલં યૌવનં
સંતોષો ધનલિપ્સયા શમસુર્લ પ્રૌઢા નાવિભ્રમઃ ।

લોકૈર્મત્સરિભિર્ગુણા વનધ્રુવો વ્યાલૈર્નૃપાદુર્જનૈ-
રસ્યૈર્યેળ વિભૂતિરપ્યપદ્મતા ઘ્રસ્તં ન કિં કેન વા ॥૧૦૨

મરણે-જન્મને, ઘડપણે-વીજળી જેવાં ચંચળ યૌવનને,
ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ-સંતોષને, પ્રૌઢ સ્ત્રીઓના વિલાસોએ-
શાંતિનાં સુખને, મત્સરી માણસોએ-ગુણોને, સપોએ-વનની
પૃથ્વીઓને, દુર્જનોએ-રાજાઓને અને ચંચળતાએ-ઘેર્યને
ગળેલાં છે, માટે આ જગતમાં કોણે શું નથી ગળ્યું? ૧૦૨

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આધિવ્યાધિશતૈર્જનસ્ય વિવિધૈરાંગ્યમુન્મૂલ્યતે
લક્ષ્મીર્યત્ર પતન્તિ તત્ર વિવૃત્તદ્વારા ઇવ વ્યાપદઃ ।

જાતં જાતમવશ્યમાશુ વિવિદાં મૃત્યુ કરોત્યાત્મસા-
તર્ત્તિક નામ નિરંકુશેન વિધિના યન્નિર્મિતં હુસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૩॥

અનેક મનની પીડાઓ અને શરીરના રોગો મનુષ્યનાં
આરોગ્યને મૂળમાંથી નાશ કરે છે, જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં
ઉઘાડાં આરોગ્યોની આપત્તિઓ આવી પડે છે, મૃત્યુ જે જે
ઉપજાય, તે તે સર્વને અવશ્ય ત્વરાથી પરાધીન કરીને પાતાને

વક્ષ કરે છે. માટે નિરંકુશ એવા વિધિએ જે ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેમાં ક્યું નિશ્ચય છે? ૧૦૩

અર્થાત્-જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ નાશવંત જ છે. સંસારમાં કંઈપણ સુખનું સાધન નથી.

સમધરાવૃત્ત

કૃચ્છ્રેણામેધ્યમધ્યે નિયમિતતનુભિઃ સ્થીયતે ગર્ભમધ્યે
કાન્નાવિશ્લેષદુઃસ્વદ્યતિકરવિષમે યૌવને વિપ્રયોગઃ ।

નારીણામપ્યવજ્ઞા વિલસતિ નિયતં વૃદ્ધભાવોઽપ્યસાધુઃ
સંસારે રે મનુષ્યા વદત યદિ સુખં સ્વલ્પમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ૧૦૪

વિદ્યા અને મૂત્રથી ભરેલા અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં શરીરને સંકેતીને કષ્ટથી રહેવું પડે છે, યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગના દુઃખના સંબંધથી વિપ્રયોગનું દુઃખ થાય છે, તેમ જ જેમાં સ્ત્રીઓના અનાદરે શોભી રહે છે એવું દુષ્ટ ઘડપણ અવશ્ય આવકારદાયક હોતું નથી. માટે હે મનુષ્યો! સંસારમાં થોડું પણ જો સુખ હોય તો કહો. ૧૦૪

અર્થાત્-સંસારમાં કંઈ પણ ભતનું સુખ નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્ધં ગતં
તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।

શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃસ્વસહિતં સેવાદિભિર્નીયતે

જીવે ધારિતરઙ્ગચંચલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૧૦૫॥

મનુષ્યના આયુષનું પરિમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી પચાસ વર્ષ તો રાત્રિમાં નિદ્રાથી જાય છે, તે પચાસમાંથી પણ પહેલાં સાડાબાર વર્ષ બચપણમાં જાય છે અને છેલ્લાં સાડાબાર વર્ષ ઘડપણમાં જાય છે. બાકી રહેલાં વચગાં પચીસ વર્ષ કે જેમાં રોગ અને કુટુંબના વિયોગનું દુઃખ થાય છે, તે પચીસ વર્ષને મનુષ્યો ખનવાખની સેવા વગેરેથી ગુમાવ છે. માટે પ્રાણીઓને જળના તરંગ જેવા અત્યંત ચંચળ ભવિતમાં સુખ ક્યાં હોય? ૧૦૫

અર્થાત્-આ સંસારમાં સુખ નથી, પણ મનુષ્યો સુખ માની જ લે છે. જેમ કે-

અસારે સ્વલુ સંસારે સુખભ્રાન્તિઃ શરીરિણામ્ ।

લાલાપાનભિવાંગુષ્ઠે બાલાનાં સ્તન્યવિભ્રમઃ ॥ *

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

બ્રહ્મજ્ઞાનંત્રિવેકિનોઽમલધિયઃ કુર્વન્ત્યહો દુઃકરં
યન્મુશ્ચન્ન્યુપભાંગકાશ્ચનથનાન્યેકાન્તતો નિઃસ્પૃહાઃ ।

ન પ્રાપ્તાનિ પુરા ન સમ્પ્રતિ ન ચ પ્રાપ્તૌ દૃઢપ્રત્યયો

ધાન્ત્લામાત્રપરિગ્રહાણ્યપિ પરં ત્યક્તું ન શક્તા વયમ્ ૧૦૬

બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિચાર કરનાર અને તેથી જ દોષરહિત બુદ્ધિ-વાળા પુરુષો, દુઃખથી પણ ન થઈ શકે તેવું કામ કરે છે; તે એ કે, તેઓ નિઃસ્પૃહ થઈને સ્ત્રી વગેરેનાં સુખ, સુવર્ણ અને ધનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે. પરંતુ અમને તો પૂર્વે ધન વગેરે પ્રાપ્ત થયાં નથી, વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી અને પ્રાપ્ત થયેલામાં દૃઢ વિશ્વાસ પણ નથી; છતાં પણ ઇચ્છામાત્રથી જ કંઈપેલા આ વૈભવોનો પણ ત્યાગ કરવા અમે અસમર્થ નથી. ૧૦૬

એક આશ્ચર્ય.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ઘ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તી

રોગાશ્ચ શત્રવ इव પ્રહરન્તિ દેહમ્ ।

આયુઃ પરિક્લવતિ ભિન્નઘટાદિવામ્ભો

લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

વાઘણી પેટે તિરસ્કાર કરતું ઘડપણ પાસે જ રહે છે,

* પોતાના અગ્રકાને ધારતાં પોતાના જ સુખની લાજ સુખમાં આવે તેને, છાકરાં જેમ દૂધ ધારે છે, તેમ આ અસાર સંસારમાં દેહધારીઓ દુઃખને સુખ માની લે છે.

શત્રુની પેઠે રોગો સર્વદા દેહને પ્રહાર કર્યા કરે છે અને કૂટેલા
ઘડામાંથી ઝરી જતા જળની પેઠે આયુષ્ નષ્ટ થાય છે, તેપણુ
લોક અણુહિતનાં કર્મ કરે છે, એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૦૭

જેનું ચિત્ત નિરંતર બ્રહ્મમાં જ લાગેલું હોય, તેવા પુરુષને
ઝીનું બાપણુ વગેરે વિષયો સંતોષ આપતા નથી,

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સદા યોગાભ્યાસવ્યસનવશયોરાત્મમનસો-
રવિચ્છન્ના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તૈઃ ।

પ્રિયાણામાલાવૈરધરમધુભિર્વક્ત્રકમલૈઃ

સનિઃશ્વાસામોદૈઃ સકુચકલશસ્ત્રેષ્વસુરતૈઃ ॥ ૧૦૮ ॥

યોગાભ્યાસના વ્યસનથી જેનો આત્મા અને મન વશ
થયેલાં છે અને જે પુણ્યશાળી પુરુષના આત્માને મનની અવિ-
ચ્છિન્ન મૈત્રી સ્ફુરી રહેલી છે તે પુરુષને, સ્ત્રીઓમાં બાપણું,
અધરોષના મધનું, સુગંધી નિઃશ્વાસવાળાં મુખકમળોનું અને
સ્તનના આલિંગન સહિત મૈથુનનું શું પ્રયોજન છે? ૧૦૮

નિરંતર પરોપકાર કરનાર પુરુષોનો જ જન્મ સફળ છે ને
બીજાઓનો જન્મ તો ઉઝરાતા ફળમાં રહેલાં મશલાંના જન્મની
પેઠે નિષ્ફળ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જાતઃ કૂર્મઃ સ એકઃ પૃથુભુવનભરાયાર્પિતં યેન પૃથ્

શ્લાઘ્યં જન્મ ધ્રુવસ્ય ભ્રમતિ નિયમિતં યત્ર તેજસ્વિચક્રઃ ।

સજ્ઞાતવ્યર્થપક્ષાઃ પરહિતકરણે નોપરિષ્ઠાન્ન ચાધો

બ્રહ્માણ્ડોદુમ્બરાન્તર્મશકવદપરે પ્રાણિનો જાતનષ્ટાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તે એક જ કાચો જન્મેલો છે કે જેણે પોતાની પીઠ
મોટા ભુવનના ભાર માટે આપેલી છે, તેમ જ ધ્રુવનું જન્મ
પણુ વખાણુવા લાયક છે કે જેના આધારથી જ્યોતિશ્વક
નિયમ પ્રમાણે જમે છે, પરંતુ ઉપર તથા નીચે પરોપકાર

કરવામાં જેની સહાયતા બર્થ નીવડી છે એવાં બીજાં પ્રાણીઓ, પ્રજાંડરૂપી ઉંબરાનાં ફળની વચમાં રહેલાં મશ-
લાંની પેઠે જન્મે છે ને મરે છે. ૧૦૬

અર્થાત્-જેઓ પરોપકાર કરતા નથી, તેમનું જીવિત
તો સાવ નકામું જ છે.

સંસારસમુદ્ર તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ અતિ સંગ
સર્વથા તજવો જોઈએ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गवलयप्रोत्पुङ्गपीनस्तन-
वन्देनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्त्राम्बुजोद्भासिनी । .

कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते

संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ ११० ॥

હે જનો! જો સંસારરૂપી સમુદ્રમાં બૂડવું ગમતું ન
હોય તો, અંતિમા આકારને ધારણ કરવાવાળી-એટલે સ્ત્રીરૂપી
નદીનો દૂરથી ત્યાગ કરો; કારણ કે જેમ નદીમાં તરંગની
પંક્તિઓ પ્રકાશે છે તેમ સ્ત્રીરૂપી નદીમાં પણ ત્રિવલ્લિરૂપી
તરંગની પંક્તિઓ શોભી રહેલી હોય છે; જેમ નદી ચક્રવાક
પક્ષીનાં જોડાંવાળી હોય છે, તેમ સ્ત્રી પણ ઉંચા ને ઓટા એ
સ્તનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીનાં જોડાંવાળી હોય છે; જેમ નદી
કમળથી શોભે છે તેમ સ્ત્રી પણ સુખકમળથી શોભે છે
અને જેમ નદી ચારે તરફ ફર મગર વગેરેથી સુકત હોય
છે, તેમ સ્ત્રી પણ કઠોર ચિત્તવાળી હોય છે. ૧૧૦

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોથી જેનું ચિત્ત ઠગાયું હોય છે અને
જેનો સ્વાર્થ સર્વોં નથી એવો પુરુષ, ઈન્દ્રિયોના વિષયોને અતિ નિંદે છે.

માલિનીવૃત્ત

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं

સ્ફુરતિ પરિમલોડયં સ્પર્શ યથ સ્તનાન્નમ્ ।

ક્ષતિ દુઃસ્વપ્નસાધ્યેરિન્દ્રિયૈર્બ્રામ્યમાણઃ

સ્વત્ત્વકરણધૂર્તેઃ પશ્ચમિર્વશ્ચિત્તોઽસ્મિ ॥ ૧૧૬ ॥

આ લોકમાં મધુર ગ્લાન છે, નૃત્ય છે, રસ છે, સુગંધ છે અને સ્તનોનો સ્પર્શ પણ સ્કુરે છે. એ પ્રકારે પરમાર્થનો નાશ કરનારી અને પોતાનાં કલ્યાણ કરવામાં ધૂર્ત એવી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોએ મને છેતરેલો છે. ૧૧૧

શરીરમાં વિકાર કરનાર ધડપણની નિંદા.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ગાત્રં સંકુચિતં ગતિવિગલિતા બ્રષ્ટા ચ દન્તાવલિ-
રર્ષિર્નિદ્રયતિ વર્ધતે ચચિરતા વક્ત્રં ચ લાલાયતે ।

વાક્યં નાદ્રિયતે ચ વાન્ધવજનો માર્વા ન શુભ્રષતે

હા કદં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોઽપ્યગ્નિજાયતે ॥ ૧૧૨ ॥

શરીર સંકોચાઈ ગયું એટલે દૂબળું થઈ ગયું, ચાલી શકા-
તું નથી, હાંતની પંક્તિ પડી ગઈ, દૃષ્ટિનો નાશ થયો, બહેરાપણું
વધી ગયું, મોઢામાંથી લાળ ગળે છે, સંબંધીઓ બોલવાને માન
આપતાં નથી, સ્ત્રી સેવા કરતી નથી; હાથ એવા કબૂતરી વાત
છે કે, વૃદ્ધ પુરુષની સાથે પુત્ર પણ શત્રુની પેઠે વર્તે છે. ૧૧૨

આ સંસારમાં જન્મથી આરંભી મરણપર્યંત અને તે પછી
પણ સુખનો લેશ નથી.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ક્ષણં બાલો ભૂત્વા ક્ષણમપિ યુવા કામરસિકઃ

ક્ષણં વિસૈર્હીનઃ ક્ષણમપિ ચ સંપૂર્ણવિમવઃ ।

જરાજીર્ણૈરઙ્ગૈર્નટ દ્વ ચલમ્માન્વેહતત -

નૈરઃ સંસારાન્તે વિશતિ યમધાનીજવનિકામ્ ॥ ૧૧૩ ॥

પુરુષ ક્ષણવાર બાલ થઈને આવે છે, પછી ક્ષણવાર વિષ-
યમાં રસિક બુવાન થાય છે, ક્ષણવાર ધનરહિત થાય છે ને
ક્ષણવાર પુઠળ ધનવાળો થાય છે, ક્ષણવાર ધડપણથી શિથિલ

થયેલા અવયવોવાળો થાય છે અને કાણુવાર કરચલીથી શોભતાં શરીરવાળો થાય છે. એવી રીતે મનુષ્ય, સંસારમાં નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને જીવનના અંતમાં યમની નગરી-રૂપી પડદામાં પેસે છે.

અર્થાત્—જેમ નટ નાના પ્રકારના વેશને ગ્રહણ કરીને અંતે પડદામાં પેસે છે, તેમ મનુષ્ય પણ બાલપણ વગેરે વેશ લઈને અંતે યમપુરીમાં પેસે છે. ૧૧૭

વંશસ્થવૃત્ત

પ્રશસ્તશાસ્ત્રાર્થવિચારચાપલં

નિવૃત્તનાનારસકાવ્યકૌતુકમ્ ।

નિરસ્તનિઃશેષવિકલ્પવિમ્લવં

પ્રપસુમન્વિચ્છતિ શૂલિનં મનઃ ॥ ૧૧૪ ॥

જેની શાસ્ત્રાર્થના વિચારની ચપળતા શાંત થયેલી છે, જેનું નાના રસવાળાં કાવ્ય સંબંધી કૌતુક શાંત થયેલું છે અને જેના વિકલ્પોનો સઘળો ઉપદ્રવ નાશ પામ્યો છે એવું માફક મન શૂળધારી શિવને શરણે જવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૧૪

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरभर्तृहरिकृतं वैराग्यशतकं संपूर्णम् ॥

મર્ત્યહરિકૃત વિજ્ઞાનશતક

૪૭-૦૦૦-૦૦૦

વૈરાગ્યનું વર્ણન કર્યા પછી રાજર્ષિપ્રવર ભર્તૃહરિ વિજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.

મંગળાચરણ

માલિનીવૃત્ત

વિગલદમલદાનશ્રેણિસૌરમ્યલોમો-

પગતમ્ પમાલાવ્યાકુલાકાશદેશઃ ।

અવતુ જગદશેષં શશ્વદુષ્પ્રાત્મદર્પો

વિપુલપરિધિદન્તોદ્ગુણ્ડો ગણેશઃ ॥ ૧ ॥

મોટા ઘેરાવવાળા દંતશૂળથી ભયંકર શૂંઢવાળા, કુમ્ભ-
સ્થળમાંથી ઝરતી સ્વચ્છ મહત્તી ધારાના સુગંધને લોભે આવેલા
ભમરાના મંડળવડે આકાશના પ્રદેશને છાઈ દેતા, મહા ઉગ્ર
અભિમાનવાળા, ગણના ઇશ (બ્રહ્મા) સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે. ૧

તાત્પર્ય-વિજ્ઞાન એટલે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન,
તેનું આ શતકમાં વૈરાગ્યમિત્ર ઉપદેશના ઉદ્દગારોદ્વારા
વિવેકીઓનાં મનમાં દઢતા કરાવવાનો રાજર્ષિપ્રવર ભર્તૃહરિએ
પ્રયત્ન કર્યો છે.

બ્રહ્મભજન કરવાવિષે

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યત્સત્તયા સદિદમસ્તિ યદાત્મમાસા

પ્રદ્યોતિતં જગદશષમપાસ્તદોષઃ ।

તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમસંગમપારસૌખ્યં

પ્રત્યગ્ભજે પરમમંગલમઙ્ગિતીયમ્ ॥ ૨ ॥

જેની સત્તાથી આ જડચેતનાત્મક સર્વ જગત્ અસ્તિત્વ લોગવે છે અને જેમના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; તે સર્વ જાતના નિષ્કલ, સર્વ સંગથી રહિત, દોષોથી રહિત, અપાર સુખ-સ્વરૂપ, પરમ મંગલમય અને ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા અદ્વિતીય એવા બ્રહ્મને હું ભજું છું. ૨

રાણીઓ અને પુત્રો કાશીમાં વાસ કરવા માટે આવેલા ભર્તૃહરિ રાજાને રાજધાનીમાં આવવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યાં, તે સમયે ભર્તૃહરિએ આપેલો ઉત્તર:-

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

हे पुत्रा व्रजताभयं यत इतो गेहं जनन्या समं
रागद्वेषमदादयो भवतु वः पन्थाः शिवो मायया ।
काशीं साम्प्रतमागतोऽहमहह क्लेशेन हातुं वपुः
सर्वानर्थगृहं सुपर्वतशिखीचिश्चिया मण्डिताम् ॥ ३ ॥

હે પુત્રો ! તમે તમારી માતાની સાથે હવે અહીંથી ઘેર જાવ. હે રાગ, દ્વેષ, મદ વગેરે સહચરો ! તમે ઘણા કાળ સૂધી મારી સાથે રહ્યા. હવે તમે પણ સંસારની મોહિની માયાની સાથે કલ્યાણકારી માર્ગે સંચરો. કારણ કે હું તો ગંગા નદીના તરંગોની શોભાથી શોભાયમાન એવી કાશી નગરીમાં સર્વ જાતના અનર્થોના મંદિરરૂપી આ પાંચભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કરવા માટે મોટે કલેશ સહીને આવ્યો છું- હવે હું રાજધાનીમાં આવવાને રાજી નથી. ૩

તીર્થોમાં નિવાસ કરીને તપશ્ચરણ નહિ કરતાં બ્રહ્મવિદ્વા સંપાદન કરવી, શ્રેયસ્કર છે.

સગ્ધરાવૃત્ત

तीर्थावस्थानजन्यं न भवति सुकृतं दुष्कृतोन्मूलनं वा
यस्मादाभ्यां विहीनः श्रुतिसमधिगतप्रत्यगात्मा जनानाम् ।

સર્વેષામદ્વિતીયાં નિરાતંશયઃ સ્ત્રો યદપિ સ્વપ્રકાશા-
સ્તીર્થે વિદ્યાસ્તથાપિ સ્પૃહયતિ તપસે યત્તદાશ્ચર્યહેતુઃ ॥ ૪ ॥

કેવળ તીર્થમાં નિવાસ કરવાથી જ પુણ્યનો લાભ અને
પાપનો ક્ષય થાય એમ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં આત્માનું
વર્ણન કરતાં કહે છે કે, તે પુણ્ય તથા પાપથી રહિત છે, સર્વ
પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો છે, અદ્વિતીય (એક) છે અને
નિરતિશય સુખસ્વરૂપ છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યા વડે તેનો સાક્ષાત્કાર
કરીને સ્વસ્વરૂપને ઓળખવું. તીર્થમાં આત્માનાં સ્વરૂપને
પ્રકાશ કરનારી ઉપનિષદ્વક્તા બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાનાં
સાધનો હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કરતાં લોકો
તપશ્ચરણની ઇચ્છા કરે છે, એ આશ્ચર્યજનક છે. ૪

જ્ઞાનીઓને તીર્થોમાં ભટકતા જોઈને ભર્તૃહરિનો ખેદ.
સમ્બરાવૃત્ત

પ્રજ્ઞાવન્તોઽપિ કેચિદ્ધિર-પનિષદાશ્ચર્યકારા યતન્તો
વ્યાકુર્વન્તોઽપિ કેચિદ્દલિતપરમતા યદપિ જ્ઞાતતત્ત્વાઃ ।

તીર્થે તીર્થે તથાપિ ભ્રમણરસિકતાં નો જહાત્યધ્વલેદા-

દ્યત્તત્કણં વિધસે મમ મનસિ સદા પણ્યતસ્તત્ર કૃત્યમ્ ॥૫॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ, કેટલાએક ઉપનિષદના અર્થને જા-
ણનારા, કેટલાએક લાભ્યકારો, કેટલાએક અન્ય મતનું ખંડન
કરનારા અને કેટલાએક પરબ્રહ્મને જાણનારા હોવા છતાં પણ
રાત દહાડો એક તીર્થેથી બીજે તીર્થે નિત્ય ભટકતા જોવામાં
આવે છે; અને માર્ગમાં સંકટો વેઠ્યા છતાં પણ ભટકવાના
સ્વભાવને છોડતા નથી. તેઓને ભટકતા જોઈને મારા મનમાં
ખેદ થાય છે. ૫

તાત્પર્ય-જ્ઞાનીઓએ તીર્થે તીર્થે રખડવું અયોગ્ય છે
કારણ કે મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન તો તેણે સંપાદન કર્યું જ
છે તો પછી તીર્થોમાં શા માટે રખડવું ?

દ્વાન દેવા વિષે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યાવસે યમર્કિકરાઃ કરતલ-પ્રાસિપાશાદ્યા
દુર્દાન્તાઃ સુણિરાજશીર્ઘસુનલા દંષ્ટ્રાકરાલાનનાઃ ।
નાકર્ષન્તિ નરાન્ધનાદિરહિતાન્યસાવદિષ્ટેચ્છયા
યુષ્માભિઃક્રિયતાં ધનસ્ય કૃપણાસ્ત્યાગઃ સુપર્વાદિષુ ॥ ૬ ॥

હાથમાં ભયંકર તરવાર, પાશ આદિ ધારણ કરનારા,
મહાભયંકર દેખાવના, મોટાં ત્રિશૂળના જેવડા મોટા નખવાળા,
ભયંકર ડાઢાવડે વિકરાળ મુખવાળા ચમરાળના કિકરો, હે
કૃપણ પુરુષો! તમને ધન, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત-એકલા નરકમાં
ખેંચી ભાગ નહિ, તે પહેલાં જ ભવિષ્યમાં સદ્ગતિ સંપાદન
કરવાની ઇચ્છાથી તમે શુભ પર્વોને દિવસે સુપાત્રોને (ગાય,
ભૂમિ, હિરણ્ય વગેરેનું) દાન આપો. ૬

વાત્પર્ય-દાન, ભોગ અને નાશ આવી ધનની ત્રણ
ગતિ છે. જે દાન દેતો નથી તેમ પેટપૂર્ણ આતો પણ
નથી તેવા કૃપણનું ધન પરિણામે નાશ પામે છે. માટે જે
હાથે કરીને દીધું અથવા તો ભોગવ્યું તે જ ધન પોતાનું
સમજવું, બાકીનું ધન પારકું સમજવું.

પુણ્યને યોગે લક્ષ્મી મળે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આત્મ્યઃ કશ્ચિદપંડિતોઽપિ વિદુષાં સેવ્યઃ સદા ધાર્મિકા
વિશ્વેષામુપકારકો મૃગદશામાનન્દકન્દાકરઃ ।
કર્પૂરચુતિકીર્તિભૂષિતહરિદ્રૂમણ્ડલે ગીયતે
શશ્વદ્વન્દિજનૈર્મહીતનુમૃતઃ પુણ્યૈર્ન કસ્યોદયઃ ॥ ૭ ॥

હે ધાર્મિક પુરુષો! કેાઇક મૂર્ખ મનુષ્ય પણ જ્યારે પૂર્વ
જન્મનાં પુણ્યને યોગે ધનાઢય બની ભાગ્ય છે, ત્યારે વિદ્વાનો પણ

નિત્ય તેની સેવા કરે છે, કારણ કે ધનાઢ્ય જગતનો ઉપ-
કાર કરે છે, મૃગનયનાઓને આનંદદાયક થઈ પડે છે અને
બંદીઓનો કર્પૂરના જેવી કાંતિવાળી દિશાઓમાં ભૂમંડળને
દીપાવનારી તેની કીર્તિનું રાત દહાડો ગાન કર્યાં કરે છે.
કહો, પુષ્પોથી કેનો ઉદય થતો નથી ? ૭

શ્રીહરિ ભક્તની બીડ ભાંગનારા છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

યમારાધ્યારાધ્યં ત્રિભુવનગુરું પ્રાપ્ત વસતિ
ધ્રુવો જ્યોતિશ્ચક્રે સુચિરમનવદ્યાં શિશુરપિ ।

અવાપ પ્રલ્હાદઃ પરમપદમારાધ્ય યમિતઃ

સ કસ્યાલં ક્લેશો હરતિ ન હરિઃ કીર્તિતગુણઃ ॥ ૮ ॥

ધ્રુવ લઘુ વયના હતા, તે પછી આરાધના કરવા યોગ્ય
અને ત્રણ ભુવનના ગુરુ એવા શ્રીહરિની આરાધના કરીને
જ્યોતિશ્ચક્રને વિષે ચિરકાળ રહેનારાં ધ્રુવપદને પ્રાપ્ત થયા
હતા. તેમ પ્રલ્હાદ પછી શ્રીહરિનું આરાધન કરીને પરમ
પદને પ્રાપ્ત થયા હતા. શ્રીહરિ પોતાના ગુણોનું ગાન કર-
નારા કયા પુરુષના કલેશને સંપૂર્ણ રીતે હરતા નથી ? ૮

તાત્પર્ય-શ્રીહરિ પોતાનું આરાધન કરનારને પરમ પદ
આપે છે, પછી તે દેવ હો કે દાનવ. ભગવાન ભક્તવત્સલ
છે; તેને સમ વિષમ ભાવ નથી.

અજ્ઞાની ઈશ્વરને ઓળખતો નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કો દેવો બુધનોદયાબનકરો વિશ્વેશ્વરો વિદ્યતે
યસ્યાઘ્રાવશચર્તિનો જલધયો નાપ્લાવયન્તિ ક્ષિતિમ્ ।

इत्याज्ञातमपीश्वरं सुरशिरोरत्नं जगत्साक्षिणं

सर्वज्ञं धनयौवनोद्धतमना नो मम्यते बालिशः ॥ ९ ॥

જે પરમાત્મા આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે, જે વિશ્વના ઈશ્વર છે, સાત સમુદ્રો જેમની આસપાસે અધીન રહીને પૃથ્વીને ઝોળી હેતા નથી તે વેદ તથા ઉપનિષદમાં વર્ણન કરાયેલા સર્વ જગતના સાક્ષી અને સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરને ધન તથા જીવાનીથી ઉદ્ધત મનના થયેલા મૂર્ખાઓ માનતા નથી. અર્થાત્ ઈશ્વર છેજ નહિ, આમ કહે છે. ૬

તાત્પર્ય-ચાર્વાક વગેરે નાસ્તિકો કહે છે કે, “ન સ્વર્ગો નાપવર્ગો વા નૈવાત્મા પારલૌકિકઃ સ્વર્ગ નથી, નરક નથી, આત્મા નથી, તેમ પરલોક પણ નથી.” આટલેથી જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ આગળ વધીને કહે છે કે “યાવજ્જીવં છલં બીજેત્ ક્ષણં કૃત્વા વૃતં વિવેદ્. મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ જીવતાં સૂધી સુખમાં રહેવું ને કરજ કરીને પણ વી પીવું. કારણ કે આ શરીર બળીને ભસ્મ થઈ ગયા પછી તેનો પાછો ક્યાંથી જન્મ થવાનો ? અર્થાત્ પુનર્જન્મ નથી.” તેમ ઈશ્વર વગેરે પણ નથી. માટે ખાઈ પીને ખુશ રહેવું, આમ મિથ્યા જ્ઞાનથી મૂર્ખાઓ બકબકાટ કર્યા કરે છે.

નાસ્તિકો

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કસ્યેમૌ પિતરૌ મનોભવવતા તાપેન સંયોજિતા-
વન્યોન્યં તનયાદિકં જનયતો ભૂમ્યાદિભૂતાત્મભિઃ ।

इत्थं दुःस्थमतिर्मनोभवरतिर्यो मन्यते नास्तिकः

शान्तिस्तस्य कथं भवेद्धनवतो दुष्कर्मधर्माश्रयात् ॥ ૧૦ ॥

નાસ્તિક મતવાળાઓ કહે છે કે; માતાપિતા કામદેવના તાપથી સંતાપ થઈ પરસ્પર સમાગમ કરીને પૃથ્વી, પાણી, પવન અને અગ્નિ આ ચાર ભૂતોના સંયોગથી પુત્રાદિકને ઉત્પન્ન

કરે છે, તેમાં માત્ર તેમની કામતૃપ્તિ જ કારણ છે. માટે તેમના તરફ શા માટે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી? આ રીતે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, કામમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, ધનના મદથી છકી ગયેલો તથા દુષ્ટ કર્મ કરનારો નાસ્તિક માને છે, માટે તેને શી રીતે શાંતિ મળે? કદી પણ મળે જ નહિ. ૧૦

તાત્પર્ય-નાસ્તિકોની મૂર્ખતાને ભર્તૃહરિ ધિક્કારે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દેહાદ્યાત્મમતાનુસારિ ભવતાં યદ્યસ્તિ મુગ્ધં મતં
વેદવ્યાત્સાદિનિર્મિત્તં કથમહો પેન્નાદ્યપત્યે તદા ।
વાહાદિઃ ક્રિયતે વિશુદ્ધફલકો યુષ્મામિરુદ્ધેજિતૈઃ
શોકેનાર્થપરાયણૈરપસદૈર્દૃષ્ટાર્થમાત્રાર્થિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

હે દેહાત્મવાદીઓના મતને અનુસરનારા! તમે જો વેદ-
વ્યાસે નિંદી કાઢેલા દેહાદિકને જ આત્મા માનનારા ચાર્વાકના
મિથ્યા મતને માનતા હો તો, અત્યક્ષ પ્રમાણને ખરું માનનારા
એવા તમે સ્વાર્થપરાયણ હોવા છતાં પિતા, પુત્ર વગેરેનાં
શરીરોને જાતે ચિતામાં બાળી નાંખીને તેનો શા માટે શોક
કરો છો? ખરેખર તમે સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ છો. ૧૧

તાત્પર્ય-દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી, છતાં દેહા-
દિકને આત્મા માનનારા ચાર્વાકો પોતાના પિતા પુત્રાદિક
સંબંધીઓના દેહને બાળી નાંખે છે. આથી તેઓ આત્મા-
નાત્માનાં જ્ઞાનથી રહિત છે.

વિદ્વાનને દેહાભિમાન હોતું નથી.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

વિપશ્ચિદ્દેહાદૌ કચિદપિ મમત્વં ન કુરુતે
પરબ્રહ્મખ્યાતા મમનનમરાકારસદૃષ્ટે ।

નિરસ્તાહંકારઃ શ્રુતિજનિતવિશ્વાસસુભગો-

નિરાતક્કોડ્યગ્રઃ પ્રકૃતિમધુરાલાપચતુરઃ ॥ ૧૨ ॥

પરમ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો, દેહાદિકને વિષે અહંકાર-રહિત, વેદે કરેલા ઉપદેશમાં વિશ્વાસ બેસવાથી જ્ઞાનસંપન્ન, પાંચ પ્રકારના કલેશથી રહિત, શાંત, સ્વાભાવિક રીતે મધુર ભાષણ કરનારો જ્ઞાની પુરુષ ગંધર્વ નગરના જેવા મિથ્યા દેહ, ગેહ વગેરે ઉપર મમત્વ કરતો નથી. ૧૨

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિત્યાનિત્યપદાર્થતત્ત્વવિષયે નિત્યં વિચારઃ સતાં

સંસર્ગે મિતભાષિતા હિતમિતાહારાંડનહંકારિતા ।

કારુણ્યં કૃપણે જને સુખિજને પ્રીતિઃ સદા યસ્ય સઃ

પ્રાયેજૈવ તપઃ કરોતિ સુકૃતી શશ્વન્મુકુન્દમ્રિયઃ ॥ ૧૩ ॥

પુણ્યવાન પુરુષ સત્પુરુષોનો સમાગમ કરીને હમેશાં નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે છે, થોડું ભાષણ કરે છે, હિતકારક, પરિમિત અને પચે તેવો આહાર કરે છે, અહંકારરહિત હોય છે, દુઃખી મનુષ્યોના ઉપર દયા કરે છે, સુખી મનુષ્યોની સાથે સદા પ્રીતિ કરે છે, ઘણુંકરીને તપશ્ચરણ કર્યા કરે છે, અને નિત્ય મુકુંદ ભગવાનનો પ્રિય થઈને રહે છે. ૧૩

તાત્પર્ય-પુણ્યવંત પુરુષો સાત્વિક આહાર કરીને તપ-શ્ચરણમાં જ પોતાના દિવસો ગાળે છે. પણ વ્યાવહારિક બાબતોમાં માથાં મારતા નથી.

ધર્શનારાધન કરનારો ભવસાગરને તરે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સંસારેડપિ પરોપકારકરણરૂપાત્મતા માનવા

યે સંપત્તિગૃહા વિચારચતુરા વિશ્વેશ્વરારાધકાઃ ।

તેડપ્યેનં ભવસાગરં જનિમૃતિગ્રાહાકુલં દુસ્તરં

ગંભીરં સુતરં તરન્તિ વિવિધવ્યાખ્યાધિવીચીમયમ્ ॥૧૪॥

જે સંપત્તિવાળા મનુષ્યો આ સંસારમાં પણ પરોપકાર કરવારૂપી પ્રખ્યાત વ્રતને ધારણ કરે છે, આત્માનાત્માનો વિચાર કરવામાં ચતુર હોય છે, વિશ્વેશ્વરનું સમારાધન કરે છે તે મનુષ્યો, જન્મ ને મૃત્યુરૂપી આહથી ભરપૂર, ને તેથી દુસ્તર, ગંભીર અને અનેક જાતની વ્યાધિ તથા આધિ (માનસિક પીડા)રૂપી તરંગોથી ઉછળી રહેલા સંસારસાગરને સહજમાં તરી જાય છે. ૧૪

અહંતા મમતા રહિતને ધન્ય છે.

સમ્બરાવૃત્ત

ધન્યા एते पुमांसो यदयमहमिति त्यक्तचेतोविकल्पा
निश्शંકं સંચરન્તો વિદધતિ મલિનં કર્મ કામપ્રયુક્તાઃ ।
જાનન્તોऽप्यर्थहीनं जगदिदमखिलं भ्रान्तवद्द्वैतजालं
रागद्वेषादिमन्तो वयमयमिति हा न त्यजन्तेऽभिमानं ॥ ૧૫ ॥

જેઓના મનમાંથી અમુક ફલાણુ છે અને અમુક હું છું, આવી જાતના વિકલ્પો નાશ પામ્યા છે તેવા પુરુષો ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ કામનામાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા પુરુષો તો નિશ્શંકપણે પાપક્રમ કરતા થકા આ જગતમાં ભટક્યા કરે છે. તેઓ જાણે છે કે, આ સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, આંતિથી દુખાય છે અને દ્વેતરૂપી જાળથી ભરપૂર છે, છતાં પણ હાય ! હાય ! તેઓ રાગ તથા દ્વેષને લીધે અમે ઉત્તમ છીએ, ફલાણુમાં તો કંઈ પણ નથી, આવી રીતે અભિમાન કર્યા કરે છે. ૧૫

તાત્પર્ય-સંસાર મિથ્યા છે, આમ જાણ્યા છતાં પણ કેટલાએક રાગદ્વેષને લીધે ખીજાનું અપમાન કરે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેઓને ધિક્કાર છે.

સગુણી ઉપાસના.

શિખરિણીવૃત્ત

ન ચેત્તે સામર્થ્યં ભવનમરણાતઙ્કહરણે
મનોઽનિર્દિષ્ટેઽસ્મિન્નપગતગુણે શાઠુમકલ
તદ્વા મેઘદ્યુમ્નમં કમલદલદીર્ઘાક્ષમમલં

મજસ્વ ધીરંગં શરદમૃતધામાધિકમુખમ્ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ તથા મરણની પીડાને હરનારા, મનથી પણ
જાણવામાં આવે નહિ તેવા, સત્વ, રજ ને તમ એ ત્રણ
ગુણથી રહિત અને અકળ એવા પરબ્રહ્મને જાણવાનું જો
તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો, મેઘના જેવા શ્યામ રંગના,
કમળના દલ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા, સર્વ જાતના દોષોથી
રહિત, શરદઋતુના ચન્દ્ર કરતાં પણ અધિક કાંતિમાન મુખ-
વાળા, શુદ્ધ સ્વચ્છ શ્રીરંગનું (શ્રીકૃષ્ણનું) ભજન કર. ૧૬

સંસારરૂપી વૃક્ષનું છેદન કરવા વિશે.

સગ્ધરાવૃત્ત

પ્રાતઃ શાન્તં પ્રશાન્તે કવિદપિ નિપતન્મિત્ર રે મૂધરાગ્રે
ગ્રીષ્મે ધ્યાનાય વિષ્ણોઃ સ્પૃહયસિ સુતરાં નિર્વિશંકં ગુહાયામ્।
અન્ધિધ્વંસ્તાદગત્ર ક્ષિતિવલયતલે સ્થાનમુન્મૂલયૈતત્
સંસારાનર્થ-ક્ષં મથિતગુરુમહામોહમૂલં વિશાલમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઓ ભાઈ! હે મિત્ર! તું શાંતપણે વિષ્ણુનું સમારાધન
કરવા માટે શાંતિવાળા પર્વતના શિખર ઉપર જવાને અથવા
તો પ્રચંડ એવી ગ્રીષ્મઋતુમાં નિઃશંકપણે પર્વતની શુદ્ધમાં
જેસીને વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ ત્યાં નહિ
જતાં અહીં પૃથ્વીપર જ રહીને પરમાત્માની ઉપાસના કર
અને અસંગરૂપી તરવારથી મહામોહનાં મોટાં મૂળરૂપ,
મનનું મથન કરનારા વિશાળ એવા સંસારરૂપી અનર્થ-
વૃક્ષનો નાશ કર. ૧૭

કૃતાર્થી કાણુ ?

વસન્તતિલકાવૃત્ત

વિશ્વેશ્વરો મધતિ વિશ્વજનનજન્મા

વિશ્વંમરે મગવતિ પ્રચિત્તપ્રભાવે ।

યો દત્તચિત્તવિષયઃ સુકૃતી કૃતાર્થો

યત્ર કચિત્પ્રતિદિનં નિવસન્ ગૃહાદૌ ॥ ૧૮ ॥

ધરમાં કે વનમાં, હરકોઈ ઠેકાણે જે પુરુષ વિશ્વના
ઈશ્વર, વિશ્વનું હિત કરનારા, વિશ્વનું ધારણપોષણ કરનારા,
પ્રજ્યાત પ્રજાવવાળા પરમાત્મા વિષે મનને અપર્ણ કરે છે,
તે પુરુષને જ પુણ્યવાન અને કૃતકૃત્ય બાણવો. ૧૮

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

ધ્યાનવ્યગ્રં ભવતુ હૃદયં તિષ્ઠતો યત્ર તત્ર

શ્રીમદ્વિષ્ણોભિઃ વનપતોનેત્યમીનન્દમૂર્તેઃ ।

લક્ષ્મીચિતઃ કુન્દાલોન્નન્દપીયૂષધામ્નો

મેઘચ્છાયાપ્રતિમદતનોઃ ક્લેશસિંધુ તિતીર્થોઃ ॥ ૧૯ ॥

હો સંસારી ભવ! તને બે કલેશરૂપી સમુદ્ર તરવાની
ધ્રુષ્ટ થતી હોય તો તું જ્યાં જ્યાં હોયો હો ત્યાં ત્યાં તારે
તારાં હૃદયને શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરવામાં પરાયણ કરજું.
કારણ કે મેઘ સમાન કાંતિવાળા વિષ્ણુ ત્રણ ભુવનના પતિ
છે, નિત્ય આનંદની મૂર્તિ છે અને લક્ષ્મીભૂના ચિત્તરૂપી
કુમુદને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર સમાન છે. ૧૯

શાર્વલવિક્રીડિતવૃત્ત

કામાદિત્રિકમેષ જલમાસિલક્ષેશસ્ય માયોજ્જ્વલં

મર્ત્યાનામિતિ દેવમૌલિવિલસદ્ભ્રાજિષ્યુઃ કામાન્નિઃ ।

શ્રીકૃષ્ણો ભગવાનવોચ- ॥ ૧૮ ॥ નિમિત્તો મત્સ્ય-
ર્યસ્માત્ત્રિક- ચેતન મનસા દેયં પુમર્થાર્થિના ॥ ૨૦ ॥

દેવોના મુકુટવિષે ચળકતા દેહીપ્યમાન ચૂડામણિ (મુકુટરત્ન)રૂપ, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય મારા પ્રભુ એવા શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળાએ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંપૂર્ણ કલેશનાં મૂલરૂપ, કામ, ક્રોધ ને લોભ એ ત્રણ વસ્તુનો સાવધાન મનથી ત્યાગ કરી દેવો. ૨૦

પરમાત્મા પણ માયાના સંબંધથી લક્ષ્મીપતિ થયા છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કામસ્યાપિ નિદાનમાહુરપરે માર્યા મહાશાસનાં
નિશ્ચિત્કાં સકલપ્રપન્નચરચનાચાતુર્યલીલાવતીમ્ ।

યત્સંગાન્નગવાનપિ પ્રભવતિ પ્રત્યક્કમહામોહહા

શ્રીરક્તો મુવનોદયાવનલયવ્યાપારચક્રોઽક્રિયઃ ॥ ૨૧ ॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ કહે છે કે; માયા મહાસત્તા ધરાવનારી છે અને ચૈતન્યરહિત હોવા છતાં પણ સર્વ જગતને રચવામાં અલૌકિક કરામત ધરાવનારી છે. તે માયાથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. અરે એટલું જ નહિં, પરંતુ પ્રત્યેક જીવના મહામોહનો નાશ કરનારા અને ક્રિયારહિત લગવાનું પણ માયાના સંગમાં રહેવાથી ‘શ્રીપતિ’ થયા છે અને ક્રિયારહિત છતાં આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી કર્મ ક્યાં કરે છે. ૨૧

તાત્પર્ય-માયા એવી તો મોહકારિણી છે કે, તેના સંગથી ઈશ્વર જેવા પણ મોહમાં લપટાયા છે તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ! માટે અને ત્યાં સૂધી માયાની જાળમાં ફસાવું નહિ.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ.

શિખરિણીવૃત્ત

યદ્યદ્યસ્તં સર્વં ક્ષમિ મુજગવન્નાતિ પુરતો
મહામાયોદ્ગીર્ણ ગગનપથનાથ તનુમૃતામ્ ।

મવેત્તસ્થા મ્નાન્તેર્મુરરિપુરધિષ્ઠાનમુદયં

યતો ન સ્યાદ્મ્નાન્તિર્નિરધિકરણા ક્વાપિ જગતિ ॥ ૨૨ ॥

આ સર્વ જગત્ મહામાયાથી ઉત્પન્ન થયું છે ને પાંચ મહા-
ભૂતોથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુખ્તની માળામાં
જેમ સર્પ બાસે છે તેમ સન્મુખ પરમાત્મામાં અધ્યાસવાળું
સર્વ જગત્ સન્મુખ બાસે છે. કેાધને શંકા થાય કે, જે દેખાય
તે મિથ્યા કેમ હોય ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અંધારામાં
પડેલી માળામાં જેમ સર્પની બ્રાંતિ થાય છે તેમ જ મુરારિ
ભગવાનને વિષે પણ અજ્ઞાનીઓને જગતની બ્રાંતિ થાય છે.
જેમ સર્પ મિથ્યા છે, પરંતુ જેના પર સર્પની બ્રાંતિ થાય છે
એવી માળારૂપી અધિકરણ વસ્તુ સત્ય છે તેમ જ જગત્
મિથ્યા છે પરંતુ બ્રાંતિના અધિકરણરૂપ ઈશ્વર સત્ય છે.
કારણ કે જગતમાં કેાઈ ઠેકાણે પણ અધિકરણ વિના બ્રાંતિ
થવાનો સંભવ નથી. ૨૨

શિલ્પરિણીવૃત્ત

વિયત્પૃથ્વીવાયુજ્વલનજલજં ચાલિલમિદં

મહામાયાસક્લાન્નુજગદ્વ રજ્જ્વાં મ્રમકરમ્ ।

તદત્યન્તાહ્વાદં હ્યજરમમરં ચિન્તય મનઃ

પરબ્રહ્માવ્યગ્રં હરિહરસુરાદૈરવગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

આ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પંચ-
મહાભૂતાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; તે મહામાયાના
સંગથી ઉત્પન્ન થયું છે અને રજ્જુમાં જેમ સર્પનો બાસ
થાય છે; તેમ જ આ મિથ્યા જગતનો ઈશ્વર વિષે બ્રાંતિથી
બાસ થાય છે. માટે હે મન ! અત્યંત આનંદજનક, જરા
તથા મૃત્યુરહિત, હરિ, હર અને દેવોએ બાણેલા એવા
પરબ્રહ્મનું તું શાંતિથી સ્મરણ કર. ૨૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ચિદ્રત્નમત્ર પતિતં વપુરંધકૃપે
પુંસો પ્રમાદનુ પ્તઃ મહનીયતેજઃ ।

સઘઃ સમુદ્ધરતિ તન્નવિતા કૃતાર્થો
મન્યે સ એવ સમુપાસિતવિશ્વનાથઃ ॥ ૨૪ ॥

પુરુષની અજ્ઞાનતાને લીધે શરીરરૂપી અંધારા કૂવામાં
અનુપમ અને મહાન્ તેજસ્વી એવું ચૈતન્યરૂપી રત્ન
(આત્મારૂપી રત્ન) પડી ગયું છે. તે રત્નનો જે પુરુષ શરીર-
રૂપી કૂવામાંથી તુરત ઉદ્ધાર કરે છે, તેને કૃતાર્થ જાણુવો
અને તેણે જ વિશ્વનાથની (પરમાત્માની) ઉપાસના કરી છે,
આમ હું માનું છું. ૨૪

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સ્વાન્તઘ્યોમ્નિ નિરસ્તકલમષઘને સદ્બુદ્ધિતારાવલી-
સંદીપ્તે સમુદેતિ ચેન્નિરુપમાનન્દપ્રભામંડલઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનસુધાકરઃ કવલિતાવિદ્યાન્ધકારસ્તદા

કંવ્યોમકંસદાગતિઃ કદ્રુતભુક્ કામ્મઃ કસર્વસહા ॥૨૫॥

ચોતરફ ઘેરાઈ રહેલાં પાપરૂપી વાહળાંઓ ખસી જાય
છે કે, અન્તઃકરણરૂપી આકાશમાં વિવેક, વૈરાગ્યરૂપી સદ્-
બુદ્ધિનું તારામંડળ ઉદય પામે છે; તેથી ચોતરફ પ્રકાશ થઈ
રહે છે અને અનુપમ આનન્દરૂપી પ્રભામંડળવાળા બ્રહ્મ-
જ્ઞાનરૂપી નિર્મળ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે, એટલે અવિદ્યા-
રૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. પછી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ,
પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતો કેણુ જાણુ ક્યાંએ લય
પામે છે, તેનો પત્તો જ લાગતો નથી. ૨૫

તાત્પર્ય-જ્યાંસૂધી અજ્ઞાન હોય છે ત્યાંસૂધી જગત
ભાસે છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાવડે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે કે
જગત જેવું કંઈ જ રહેતું નથી.

વિદ્યા તથા અવિદ્યાનો ભેદ

સંગ્રહાવૃત્ત

કાહં બ્રહ્મેતિ વિદ્યા નિરતિશયસુખં વર્ણયન્તી વિશુદ્ધં
કૂટસ્થસ્વપ્રકાશં પ્રકૃતિસુચરિતા સ્ખન્ડયન્તી ચ માયામ્ ।
કાવિદ્યાહંમેતિ સ્થગિતપરસુખા વિક્ષમિતૌ લિખન્તી
સર્વાનર્થાનનર્થાન્ વિષયગિરિભુવા વાસનાગૈરિકેણ ॥૨૬॥

જે નિત્ય નિરતિશય સુખરૂપ, વિશુદ્ધ, કૂટસ્થ, સ્વયં-
પ્રકાશ એવા પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને દર્શાવતી તથા માયાનું ખંડન
કરતી, સ્વભાવથી જ સુચરિત્રવાળી અહં બ્રહ્મ હું બ્રહ્મરૂપ છું,
એવા આકારની બ્રહ્મવિદ્યા ક્યાં અને પરબ્રહ્મનાં સુખને ઢાંકી
દેનારી તથા વિષયરૂપી પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા વાસનારૂપી
ગેરવડે ચિત્તરૂપી ભીંત ઉપર સર્વ જાતના અનર્થોને આલે-
ખતી અર્થાત્ ચિત્તને અનાર્થોના તરફ ધસડી જનારી 'હું
તથા મારું તારું' એવા આકારની અવિદ્યા ક્યાં ? ૨૬

સંસારીનો મોક્ષ થતો નથી.

સંગ્રહાવૃત્ત

યાવજ્ઞાગર્તિ ચિત્તે ટુરિતકલુષિતે પ્રાણિનો ચિત્તપુત્ર-
ક્ષેત્રાદ્યર્થેષુ ચિન્તા તદતિપરતયા બ્રામ્યમાણસ્ય નિત્યમ્ ।
તાવન્નાર્થસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ કથમપિ પ્રાર્થિતસ્યાર્તિભાજા
કૈવલ્યાશ્રયસ્ય લોકે રમણસુખભુવો મુક્તદોષાનુષક્તેઃ ॥૨૭॥

મનુષ્ય જ્યાંસૂધી પાપથી ભલિન થયેલા મનમાં ધન વિષેની,
પુત્રોની, સ્ત્રીની તથા ક્ષેત્ર વગેરે મિથ્યા પદાર્થોની ચિંતા કર્યા
કરે છે અને તદ્દ્રૂપ થઈને શત દહાડો તેને માટે જ બઢકયા કરે
છે, ત્યાં સૂધી તે ઇચ્છા કર્યા છતાં પણ સર્વ પ્રકારના દોષોથી
રહિત અને અનુપમ આનંદને આપનારા કૈવલ્ય નામના (મોક્ષ)
પદાર્થને જગતમાં કોઈ પણ રીતે મેળવી શકતો નથી. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિષ્કામા મુનયઃ પરાવરદશો નિર્ધૂતપાપ્મોદ્યાં
નિસ્સંગા નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દં પરં લેભિરે ।

યદ્ભત્વા ન લુઠન્તિ માતૃજઠરે દુઃસ્વાકરે માનવા
દુર્ગંધે પુનરેત્ય કામમકરે સંસારપાથોનિધૌ ॥ ૨૮ ॥

તદન કામના રહિત, ભૂત તથા ભવિષ્યને જ્ઞેનારા જ્ઞાન-
વડે પાપને નાશ કરનારા, કર્મનાં ફળના સંગથી રહિત તથા
અહંકાર વિનાના મુનિજનેા અનુપમ આનંદની મૂર્તિરૂપ પરમા-
ત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે સ્થાનમાં ગયા પછી કામ-
રૂપી મગરવાળા સંસારસિંધુમાં તેમજ અત્યંત દુર્ગંધી અને દુઃખ-
હાયક એવા માતાના ઉદરમાં ફરીને જન્મધારણ કરતા નથી. ૨૮

તાત્પર્ય-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનારો, જન્મ-
મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

બ્રહ્મામૃતં ભજ સદા સહજપ્રકાશં
સર્વાન્તરં નિરવધિ પ્રથિતપ્રમાવમ્ ।
યદ્યસ્તિ તે જિગમિષા સહસા ભવાબ્ધેઃ
પારે પરે પરમશર્મણિ નિષ્કલંકે ॥ ૨૯ ॥

હે શુભ ! તારે જે એકદમ સંસારરૂપી સાગરને તરી
જઈને તેને પેલે તીર, કે જે સર્વ જાતના કલેશોથી રહિત
અને પરમકલ્યાણ કારક છે, ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તો
સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશરૂપ, સર્વના અંતઃકરણમાં બિરા-
જમાન, અનંત (છેડા વિનાના), મહાપ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા
અવિનાશી પરબ્રહ્મનું તું સદા ભજન કર. ૨૯

શિલ્પરિણીવૃત્ત

ચિદેવ ધ્યાતવ્યા સતતમમવદ્યા સુખતનુ-
નિરાધારા નિત્યા નિરવધિરવિદ્યાવિરહિતા ।

અનાસ્થામાસ્થાય ભ્રમવપુષિ સર્વત્ર વિષયે

સદાશેષઘ્યાન્યાનિપુણમતિમિઃ વ્યાતયતિમિઃ॥૩૦॥

નિત્ય ઉપનિષદોની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનમાં નિપુણ બુદ્ધિ-
વાળા અને પ્રખ્યાત બુદ્ધિવાળા સંન્યાસીઓએ આ પાંચ-
ભૌતિક શરીર અને સર્વ વિષયો માયાના વિલાસરૂપ છે.
આમ ધારીને તેઓના ઉપર અનાસ્થા ઉભી કરવી અને નિત્ય
નિર્દોષ, સુખસ્વરૂપ, નિરાકાર, નિત્ય, છેડા વિનાના અને
અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવાં ચૈતન્યનું જ ધ્યાન કરવું. ૩૦
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યત્સાક્ષાદમિધાતુમક્ષમતયા શબ્દાઘનાલિક્ષિતં

કૂટસ્થં પ્રતિપાદયન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપञ्चस्रजः ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તબ્ધિયોઽજ્ઞાનસ્ય ચોચ્છિસ્યે

તત્રાદ્વૈતઘને સદા વિચરતાચેતઃકુરંગઃ સતામ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્મમાર્ગનું ખંડન કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્થાપન કરનારી
શ્રુતિઓ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષ આપવાને માટે
પ્રપંચમાળાનો લય કરીને, જેમને અલેહાદિક શક્તિઓ પણ
ઠહેવાને સમર્થ નથી તથા શ્રુતિ પણ જેમના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે એવા, અવિકારી પરમાત્માને
પ્રતિપાદન કરે છે. તે અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપી વનાવિષે સત્પુરુષોના
ચિત્તરૂપી મૃગ સદાય વિહાર કરે. ૩૧

તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ.

ન્નગ્ધરાવૃત્ત

તુલ્યાર્થેન ત્વમૈક્યં ત્રિભુવનજનકસ્તત્પદાર્થઃ પ્રપદ્ય

પ્રત્યક્ષં મોહજન્મ ત્યજતિ ભગવતિ ત્વંપદાર્થોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાન્વિતપ્રસાદાન્નિરુપમવિલસદ્બ્રહ્મવિધિસ્તદૈક્યં

પ્રાપ્ત્યાનન્દપ્રતિષ્ઠો ભવતિ વિગલિતાનાઘવિદ્યોનિરીહઃ ॥૩૨॥

ત્વં પદ્મોઽર્થ એવ છે અને તત્ત્વ પદ્મોઽર્થ ત્રણ બુધનનો ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મા છે. જે પુરુષ મોહથી ઉત્પન્ન થનારા અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી હૃદય પરમાત્માની સાથે એકતાને પામવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમણે શ્રુતિની એટલે વેદવચનોની તથા પોતાના આચાર્યની કૃપાથી અનુપમ એવી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવી. એવ પરમાત્માની સાથે એકતાને પામે છે, એટલે તેની અનાદિ કાળની અવિદ્યા નાશ પામે છે, સર્વ જાતની સ્પૃહાઓથી પણ રહિત થાય છે અને આનંદરૂપ બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ કરે છે. ૩૨

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અહં બ્રહ્માસ્મીતિ સ્ફુરદમલબોધો યદિ ભવે-
ત્પુમાન્ પુણ્યોદ્દેકાદુપચિત્તપરાનર્થવિરતિઃ ।
તદાર્મી ક્વાવિદ્યા ક્વ ચ તવમમેત્યલ્પવિષયોઽ-
ભિમાનઃ સંસારઃ ક્વ ચ વિવિધદુઃસ્થિતિઃ ॥ ૩૩ ॥

પુરુષને જ્યારે અહં બ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મરૂપ છું, આહું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પુણ્યની વૃદ્ધિ થવાથી તેનાં સર્વ પાપો શાંત પડી જાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવનારા ઉપનિષદના વિચારો મનમાં એકદમ આવવા માંડે છે, તેથી અવિદ્યા પણ નાશી જાય છે અને અનેક જાતનાં દુઃખોના સ્થાનરૂપ આ સંસાર પણ કોણે જાણે ક્યાંએ નાશી જાય છે. ૩૩

સ્રગ્ધરાવૃત્ત

હિત્વા વિશ્વાદ્યવસ્થાઃ પ્રકૃતિવિલસિતા જાગ્રદાદૈર્વિશેષૈઃ
સાર્ધં ચૈતન્યધાતૌ પ્રકૃતિમપિ સમં કાર્યજાતૈરશેષૈઃ ।
જ્ઞાનાનન્દં તુરીયં વિગલિતગુણકં દેશકાલાદ્યતીતં
સ્વાત્માનં બીતનિદ્રઃ સતતમધિકૃતશ્ચિન્તયેદ્વિતીયમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતિના વિદ્યાસરૂપ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ હેઠો, તેની જામત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ તથા વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ વગેરે અવસ્થાઓને સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિની સાથે પરબ્રહ્મ વિષે લેખ કરી દેવાં, અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા તેના જૂઠા જૂઠા વિલાસો એ બ્રહ્મરૂપ છે આમ જાણવું અને સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન થયેલા પુરુષે નિત્ય નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદમૂર્તિ, સત્વ, રજ અને તમોગુણથી રહિત, દેશ તથા કાલાદિકથી રહિત તુરીય તત્ત્વ તરિકે ગણાતા અને સર્વના આત્મારૂપ અદ્વૈત એવા પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવું. ૩૪ શાર્દૂલવિકીઢિતવૃત્ત

સંન્યાસો વિહિતસ્ય કેશવપદબ્રહ્મે વ્યધાયિ શ્રુતા
વેદાન્તા નિરવધનિઃકલપરાનમ્વા સુનિષ્ઠાશ્ચિરમ્ ।

સંસારે ઘથબંધદુઃસ્થબહુલે માયાવિલાસેઽવ્યયં

બ્રહ્માસ્મીતિ વિહાય નામ્યદ્ધુના કર્તવ્યમા તે કથિત ૩૫

સર્વ કર્મોના કેશવ પરમાત્માના ચરણમાં સંન્યાસ કરી દેવો; એટલે તેમનું જ યજન, પૂજન, ભજન વગેરે કરવું, નિર્દોષ અને નિષ્કળ એવા પરબ્રહ્મનું જેમાં વર્ણન છે એવા ઉપનિષદોને વિષે નિત્ય ઉત્તમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી તથા આ સંસારમાં મરણનાં અને બંધનનાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, અને જે માયાના એક ખેલ જેવો છે તેને વિષે “અહં બ્રહ્માસ્મિ હું પરબ્રહ્મરૂપ છું” આવી જાતની ભાવના કરવી. તે વિના જીવને આ સમયે ખીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૩૫

સ્તમ્બરાવૃત્ત

અમે પશ્ચાદ્ધસ્તાવુપરિ ચ પરિતો વિશ્વુ ચામ્યાસ્વનાદિ
કૂટસ્થા સંવિદેકા સકલતત્ત્વદૃષ્ટામન્તરાત્મા નિર્વચી ।

યસ્યાનન્ત્વમાદા સ્ફુરતિ સુમધિયઃ પ્રત્યહં નિષ્કવચ્ચા
ઝીવન્મુક્તઃ સ લોકે જયતિ ગતમહામો ૩૬ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મરૂપ, પ્રાણી માત્રને નિય-
મમાં રાખનારા અવિકારી એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ એક પરમા-
ત્માજ આગળના ભાગમાં, પાછળના ભાગમાં, નીચે, ઉપર,
ચોતરફ અને સર્વે દિશાઓમાં વ્યાપીને રહેલા છે. જે
પવિત્ર બુદ્ધિવાળા પુરુષને એ આનંદસ્વરૂપ તથા પ્રપંચથી
રહિત એવા પરમાત્માનું નિત્ય સ્મરણ થયા કરે છે, તેને
મહામોહ તથા જગત્ મિથ્યા લાગે છે, અને તે જીવન્મુક્ત
પુરુષ આખા જગતનો વિજય કરે છે. ૩૬

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

તે ધન્યા ભુવને સુશિક્ષિતપરબ્રહ્માત્મવિદ્યા જના
લોકાનામનુરંજકા હરિકથાપીયૂષપાનપ્રિયાઃ ।
યેષાં નાકતરંગિણીતટશિલાબદ્ધાસનાનાં સતાં
પ્રાણા યાન્તિ-લયં સુખેન મનસા શ્રીરંગચિન્તામૃતામૃ ૩૭

હરિગુણ ગાંધને લોકોને પ્રસન્ન કરનારા, હરિકથારૂપી
અમૃતનાં પાનને પ્રિય માનનારા, સંપૂર્ણ પરિશ્રમ કરીને
બ્રહ્મવિદ્યાને સંપાદન કરનારા લોકો ખરેખર ભાગ્યશાળી
છે. કારણ કે તે સત્પુરુષો ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા
શિલાતટો ઉપર આસન લગાવીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મનમાં
ધ્યાન કરતા કરતા સુખેથી પોતાના પ્રાણ તળે છે. ૩૭

શ્રીનો તિરસ્કાર.

હરિણીવૃત્ત

શિવ શિવ મહાન્નાન્તિસ્થાનં સતાં વિદુષામપિ
પ્રકૃતિચપલા ધાત્રા સૃષ્ટાઃ સ્ત્રિયો હરિણીદશઃ ।
વિજહતિ ધનં પ્રાણૈઃ સાકં યતસ્તદ્વાસયે
જગતિ મનુજા રાગાકૃષ્ટાસ્તદેકપરાયણાઃ ॥ ૩૮ ॥

શિવ! શિવ! બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલી, સ્વભાવથી જ અપલ એવી હરિણનયના સ્ત્રીઓ મહાત્માઓને તથા વિદ્વાનોને પણ મહાભોહ ઉપજાવીને બ્રમમાં નાખે છે. તે પછી આ જગતમાં રાગ-પ્રીતિથી આકર્ષાયલા અને રાતહહાડો સ્ત્રી વિષે પરાયણ જ. રહેનારા કામી પુરુષો સ્ત્રીને મેળવવા માટે પ્રાણોની સાથે ધનનો ત્યાગ કરે છે, એમાં આશ્ચર્ય શું? ૩૮

હરિણીવૃત્ત

હરતિ વપુષઃ કાન્તિ પુંસઃ કરોતિ બલક્ષતિ
જનયતિ મૃશં મ્રાન્તિ નારી સુખાય નિષેવિતા ।
વિરતિવિરસા મુક્તા યસ્માન્નતો ન વિવેકિમિ-
ર્વિબયવિઃસૈઃ સેવ્યા માયાસમાશ્રિતવિગ્રહા ॥ ૩૯ ॥

પુરુષ સુખ મેળવવાની આશાથી સ્ત્રીનું સેવન કરે છે. પરંતુ તે સેવન કરનારા પુરુષના શરીરની કાંતિનો નાશ કરે છે, બળને હરે છે, અત્યંત મ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને લોગ પછી પરિણામે નીરસ થઈ પડે છે. માટે વિવેકી પુરુષોએ વિષયોથી દૂર રહેવું અને માયાવી શરીરને ધારણ કરનારી નારીને સેવવી નહિ. ૩૯

હરિણીવૃત્ત

કમલવદના પીનોત્તુલ્લં ઘટાકૃતિ વિમ્બતી
સ્તમયુગમિયં તન્ધી શ્યામા વિશાલદગંચલા ।
વિશદ્વદશના મધ્યે ક્ષામા વૃથેતિ જનાઃ શ્રમં
વિદ્ધતિ મુધા રાગાદુષ્ટૈરનીદશવર્ણને ॥ ૪૦ ॥

સ્ત્રીનું સુખ કમળના જેવું છે, તેનાં બન્ને સ્તનો ભરાઈ, ઉન્નત અને ઘડાના જેવાં ગોળાકૃતિનાં છે, શરીર પાતળું અને સૂક્ષ્મ છે, શ્યામા (સોળ વર્ષની અથવા તેા શિયાળામાં ઉજ્જ્ય અને ઉનાળામાં શીતળ અંગો ધરાવનારી તરુણી) છે. તેની

આંખના છેડાઓ વિશાળ છે, હાંત મુક્તાની પંક્તિ જેવા સ્વચ્છ છે અને કટિનો ભાગ કૃશ છે; આ રીતે સ્ત્રીના ઉપર અત્યન્ત પ્રેમને લીધે આસક્ત થયેલા કામી પુરુષો સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરવામાં વૃથા પરિશ્રમ કરે છે. ૪૦

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યદ્યેતા મદનેષવાં મૃગદશશ્ચેતઃકુરંગારયો
ધીરાણામપિ નો ભવેયુરબલાઃ સંસારમાયાબુરે ।
કો નામામૃતસાગરે ન રમતે ધીરસ્તદ્વા નિર્મલે
પૂર્ણાનન્દમહોર્મિરમ્યનિકરે રાગાદિનક્રોજિતે ॥૪૧॥

આ સંસારરૂપી માયાપુરીમાં (ગંધર્વ નગરીમાં) ડાહ્યા માણસોનાં મનરૂપી હરણોને હણવાને માટે સ્ત્રીઓરૂપી કામનાં બાણો જો, ન હોત, તો પછી રાગ, દ્વેષરૂપી મગર-મચ્છોથી રહિત પૂર્ણાનન્દરૂપી મોટી મોટી ઉર્મિઓના સમુદાયોથી સુંદર એવા નિર્મળ અમૃતસાગરમાં કયો ધીર પુરુષ વિહાર ન કરત ? સૌ અમૃતસાગરમાં વિહાર કરત. ૪૧

સગધરાવૃત્ત

બાલેયં બાલભાવં ત્યજતિ ન સુવતી યત્કટાક્ષૈર્વિશાલૈ-
રસ્માન્વિભ્રામયન્તી લસદધરવલક્ષિતચૂતપ્રબાલા ।
નેતું વાઙ્મત્સ્યકામાન્ સ્વસદનમધુના ક્રીડિતું વક્ત્રચિત્તાન્
પ્યય્મીલોત્પલામે મુરજિતિ કમલાવદ્રમે ગોપલીલે ॥ ૪૨ ॥

આ બાલા (પોતાની સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહે છે) જેના સુંદર હાંત છે અને આંખનાં કામળ કુપળિયાંનો પલ્લુ તિરસ્કાર કરે તેવા જેના ઓષ્ઠ છે, તે પોતાની મૂર્ખતાનો ત્યાગ કરતી નથી; પરંતુ વિશાળ કટાક્ષો ભારીને અમને મોહ ઉપજાવે છે તથા ઉગડતા શ્યામ કમળના જેવા શ્યામ રંગના, લક્ષ્મીના પતિ

અને ગોપીઓની સાથે રાસક્રીડા કરનારા શ્રી મુસંદ્રિ (શ્રીકૃષ્ણ) વિષે મનને અર્પણ કરીને અમે કામના રહિત થયા છીએ. તેમની સાથે વિહાર કરવા માટે અમને અહીંથી ઘેર લઈ જવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૪૨

સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા.

હરિણીવૃત્ત

जनयति सुतं कश्चिन्नारी सती कुलभूषणं
निरुपमगुणैः पुण्यात्मानं जगत्परिपालनम् ।
कथमपि न सा निन्द्या वन्द्या भवेन्महतां यतः
सुरसरिविव ख्याता लोके पवित्रितभूतला ॥ ४३ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાનાં પવિત્ર ચરિત્રોથી ગંગા નદીની પેઠે પૃથિવીને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અનુપમ ગુણવાળા અને કુલના ભૂષણરૂપ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે પવિત્ર ચરિત્રવાળો પુત્ર આખા જગતનું રક્ષણ કરે છે. આવી સાધ્વી સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે નિંદા કરવા યોગ્ય નથી; પરંતુ મહાન્ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય હોય છે. ૪૩

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

किं स्थानस्य निरीक्षणेन राजिञ्जयानाय भूमण्डले
भ्रातश्चेद्विरतिर्भवेदृढतरा लक्ष्मण्वनादौ सदा ।
सा चैषा यदि नास्ति हन्त सुतरां व्यर्थं तदन्वेषणं
स्थानस्यानधिकारिणः सुरधुनीतीराद्रिकुञ्जादिषु ॥ ४४ ॥

હું ભાઈ! જે અધિકારી પુરુષને પુખ્તની માળાઓ ઉપર તથા ચંદનાદિક ઉપર જે અત્યંત વૈરાગ્ય આવી ગયો હોય તો પછી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા માટે તેને આ પૃથ્વીપર સ્થાને શોધવાનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નથી. તેમ જ જે પુરુષને

હૃદ વૈરાગ્ય થતો નથી તેવા અનધિકારી પુરુષે અંગાનું તટ, પર્વતોની ગુફાઓ અથવા તો વનના કુંભાદિકેનો પરમાત્માનાં ધ્યાનને માટે શોધ કરવો, એ વ્યર્થ છે; કારણ કે અનધિકારીને કોઈ પણ સ્થળે ધ્યાનનું કળ મળતું નથી. ૪૪

જીવાત્મા જાણતાં છતાં પણ સંસારમાં ફસાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જાનન્નેવ કરોતિ કર્મ बहुलं दुःखात्मकं प्रेरितः

केनाप्यप्रतिवाच्यशक्तिमहिमा देवेन मुक्तात्मना ।

सर्वज्ञेन हृदि स्थितेन मनुजः संसाररङ्गाङ्गणे

माद्यद्बुद्धिनशीविनोदनिपुणो नृत्यजनंगप्रियः ॥ ૪૫ ॥

સંસારનાં કર્મો ધણાંજ દુઃખ દેનારાં છે, આમ છતાં પણ હૃદયમાં વાસ કરનારા, સર્વજ્ઞ, મુક્તાત્મા, જેનો મહિમા તથા શક્તિ વાણીથી અવર્ણનીય છે એવા અનિર્વચનીય પરમાત્માની પ્રેરણાથી, જીવાત્મા સંસારનાં કર્મો કરે છે. પરંતુ કામ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારો અજ્ઞાની જીવાત્મા મહમત્ત બુદ્ધિરૂપી નદીની સાથે વિનોદ કરતો સંસારરૂપી રંગભૂમિ પર નૃત્ય કર્યા કરે છે. ૪૫

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

कर्तव्यं न करोति बन्धुभिरपि स्नेहात्मभिर्बोधितः

कामित्वादवमन्यते निजहितं धीरोप्यभीष्टं नरः ।

निष्कामस्य न विक्रिया तनुमृतो लोके कबिदृश्यते

यत्तस्मादिदमेव मूलमखिलानर्थस्य निर्धारितम् ॥ ૪૬ ॥

પુરુષ જાતે વિવેકી હોય છે અને રનેહી બંધુઓ પણ તેને બહુ બહુ ઉપદેશ કરે છે તો પણ કામને આધીન થઈ જવાથી કર્તવ્ય કર્મોના ત્યાગ કરે છે અને પોતાનું હિત કરનારા એવા તેઓના અહુ પદેશનો તિરસ્કાર કરે છે; પરંતુ કામનારહિત પુરુષને આ

તુ વિષે સંસારના લોભવિલાસો જોઈને જરા પણ વિકાર નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, સંપૂર્ણ અનર્થનું કામ જ છે. ૪૬

રિણીવૃત્ત

યદા દેહાદીનામાપિ ભવતિ જન્માદિ નિયતં
મહારમ્યે સ્થાને લલિતલલનાલોલમનસામ્ ।
તદા કામાર્તાનાં સુગતિરિહ સંસારજલધૌ
નિમગ્નાનામુષ્ઠૈરતિવિષયશોકાદિમકરે ॥ ૪૭ ॥
દેવાદિકેને પણ જો મહા રમણીય એવી હવેલીઓમાં
નારી ચંચળ મનની સુંદર લલનાઓની સાથે લોગની ધૂંઝા
છે તો તે કામાતુર દેવાને પણ મર્ત્યલોકમાં અવશ્ય જન્મ
પડે છે. તો પછી રતિ તથા વિષય અને શોકાદિક રૂપી
રમઝોથી ભરપૂર સંસારસિંધુ વિષે સંપૂર્ણ રીતે ડૂબી ગયેલા
ાતુર પુરુષોની તો આ લોકમાં કેમ જ સદ્ગતિ થાય? ૪૭
મનને શિખામણ

રિણીવૃત્ત

ન જાનીષે ચેતઃ ક્વચિદપિ હિતં લોકમહિતં
બ્રમન્નોગાકાંક્ષાકલુષિતતયા મોહવહુલે ।
જગત્યત્રારણ્યે પ્રતિપદમનેકાપદિ સદા
હરિષ્યાને વ્યગ્રં ભવ સંકલતાપૈકકદને ॥ ૪૮ ॥
હે મન! તું લોગ લોગવવાની આકાંક્ષાને લીધે મલિન
ગયું છે, માટે પુષ્કળ મોહથી ભરેલાં અને ડંગેલે ડંગેલે
કે સંકટોવાળાં જગત્સૂત્રી ભયંકર અસ્થવમાં સદાય લટક્યા
છે, તેથી લોકમાં માન્ય ગણાતાં એવાં તારાં પેતાનાં
ની તને કિંચિત્ પણ અખર નથી. પરંતુ તું તારાં હિતને
માં લઈને સર્વ આપસિનો નાશ કરનારા એવા શીહરિ-
આન વિષે પરાયણ થા! ૪૮

લોભીને ઉપદેશ

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સહ્સો ગુણવાનહં સુચરિતઃ શ્લાઘાં કરોત્યાત્મનો
નીચાનાં વિદધાતિ ચ પ્રતિદિનં સેવાં જનાનાં મિજઃ ।
યો વિત્તસ્ય જિઘૃક્ષ્યા સ ચ કુતો નો લજ્જતે સજ્જના-
લોભાન્ધસ્ય નરસ્ય નો લલુ સતાં દૃષ્ટં હિ લજ્જાભયમ્૫૯

હું ઉત્તમ વંશમાં જન્મ્યો છું, ગુણવાન છું, મારાં આચરણે
ઉત્તમ છે, આવી રીતે લોભી પુરુષ નિત્ય પોતાનાં વખાણ કર્યા
કરે છે અને પોતે દ્વિજ જાતિનો હોવા છતાં પણ ધન સંપાદન
કરવાની ઇચ્છાથી પ્રતિ દિવસ નીચ માણસોની સેવા કર્યા કરે
છે; જે પુરુષ લોભથી આંધળો થયેલો હોય છે, તે પુરુષ
સત્પુરુષોથી પણ લજ્જતો કે ભય પામતો નથી. ૪૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નામ્નં જીર્યતિ કિંચિદૌષધબલં નાલં સ્વકાર્યોદયે
શક્તિશ્ચંક્રમણે ન હન્ત જરયા જીર્ણીકૃતાયાં તનો ।
અસ્માકં ત્વધુના ન લોચનબલં પુત્રેતિ ચિન્તાકુલો
ગ્લાયત્યર્થપરાયણોઽતિકૃપણો મિથ્યામિમાની ગૃહી ૫૦

અત્યંત કૃપણ એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ રાત દિવસ
મિથ્યા અભિમાન કરવામાં તથા ધન સંપાદન કરવામાં તત્પર
રહે છે અને તેની જ ચિંતાથી વ્યાકુલ રહે છે અને ધન
સંપાદન કરતાં કરતાં જ્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે
તે પુત્રને સંબોધીને કહે છે કે, હે પુત્ર! હવે મને આધેહું
અજ પચતું નથી, ઔષધ પણ પોતાનું પરાક્રમ કરવા સમર્થ
થઈ શકતું નથી, હાલવા ચાલવામાં શક્તિ રહી નથી. આ
શરીર જરાથી જીર્ણ થઈ ગયું છે અને હવે મને આંખે પણ

દેખાતું નથી. આમ બળાપો કરતાં કરતાં જ મરણ પામે છે. પરંતુ ઈશ્વરાસાધના કરી શકતો નથી. ૫૦

હરિणीવૃત્ત

અથ શ્વો વા મરણમશિવં પ્રાણિનાં કાલપાશૌ-
રાકૃષ્ણાનાં અગતિં ભવતિ નાન્યથાત્વં કદાચિત્ ।
યદ્યપ્યેવં ન સ્વલુ કુરુતે હા તથાપ્યર્થલોભં
હિત્વા પ્રાણી હિતમવહિતો દેવલોકાનુકૂલમ્ ॥ ૫૧ ॥

આ જગત્ વિશે પ્રાણીઓ ઠાળના પાશથી આકર્ષાયેલા છે. તેઓનું આજે અથવા તો આવતી કાલે મૃત્યુ અથવા તો અ-શિવ (અકલ્યાણ) થવાનું છે, તેમાં કદી પણ ફેરફાર થવાનો નથી. આવી જાતની સ્થિતિ છે, તથાપિ ખેડની વાત એ છે કે, પ્રાણી ધનનો લોભ તણુ હઈ, મનને સાવધાન કરીને આત્માનું હિત કરવા માટે પરલોક સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. ૫૧

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

રે રે વિત્તમદાન્ધમોહવધિરા મિથ્યામિમાનોઝતા
વ્યર્થેયં ભવતાં ધનમ્ ॥ ૫૨ ॥ સંસારકારણુદે ।
વચ્ચાનાં નિમગ્નેન ગાત્રમમતાસંગેન ચત્કરિષિત્
દેવબ્રાહ્મણમિશ્વકાવિષુ ધનં સ્વમેડપિ ન વ્યેતિ જઃ ૫૨ ॥

અરેરે! હું ધનના મદમાં આંધળા બની ગયેલા અને સંસારના મોહને લીધે અહોરા જોડ થઈ ગયેલા તથા મિથ્યા અભિ-માનથી ઉદ્ભૂત થઈ ગયેલા અજ્ઞાની જીવડાઓ! તમે સંસારરૂપી કેદખાનામાં મારું અને તારું એમ મમતારૂપ બેડીવડે ફેંદી થઈ ગયા છો અને દેવતા, બ્રાહ્મણ, બિશુક વગેરેને માટે સ્વમામાં પણ ધનનો વ્યય કરતા નથી; પરંતુ ધનનું રક્ષણ ક્યાં કરો છો, માટે તમારી આ ધનને રક્ષણ કરવાની કીર્તિ વ્યર્થ છે. ૫૨

તાત્પર્ય—લોકો ધારે છે કે, અમે લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરીએ છીએ, પરંતુ તે કોઈની થઈ નથી ને થશે પણ નહિ. માટે પરા-પકારમાં તેનો ઉપયોગ કરવો, કે જેથી તેનું અનંત ફળ મળે.

સગધરાવૃત્ત

નામ્યસ્તો ધાતુવાદો ન ચ યુવતિવશીકારકઃ કોપ્યુપાયો
નો વા પૌરાણિકત્વં ન સરસકવિતા નાપિ નીતિર્ન ગીતિઃ ।
તસ્માદ્ધર્થાર્થિનાં યા ન ભવતિ ભવતઃપ્રાતુરી કાપિ વિદ્વન્
જ્ઞાત્વેત્યં ચક્રપાણેરનુસર ચરણામ્મોઞ્ઞયુગ્મં વિભૂત્યૈ ॥૫૩॥

હે વિવેકી શ્રવણ! તું નથી ભણ્યો કીમિયાની વિદ્યા, તેમ તરુણીઓને વશ કરવાની પણ એકે વિદ્યા ભણ્યો નથી, પુરાણ વિદ્યાને પણ જાણ્યો નથી, રસિક કવિતા પણ કરી જાણ્યો નથી, નીતિ પણ જાણ્યો નથી, સંગીત વિદ્યા પણ જાણ્યો નથી. આ રીતે ધન સંપાદન પ્રરનારાઓની જે આતુરીઓ છે, તેવી કોઈ પણ આતુરી તારામાં નથી. આમ સમજીને હવે તું દેવી સંપત્તિ મેળવવા માટે ચક્રપાણિનાં ચરણકમળનું ચરણ લે. ૫૩

સગધરાવૃત્ત

અર્થેભ્યોઽનર્થજાતં ભવતિ તનુભૃતાં વાંચનાંિશ્વવશ્ય
પિત્રાદૈર્ઘ્યજિતેભ્યોઽનુવક્રતિમતિમિઃ સ્વાત્મના વર્જિતેભ્યઃ ।
યસ્માદ્દુઃસ્વાકરેભ્યસ્તમનુસર સદા મદ્ર લક્ષ્મીવિલાસં
ગોપાલં ગોપકાન્તાકુચકલશતટીકુંકુમાસંગરંગમ્ ॥ ૫૪ ॥

પિતા, પ્રપિતામહ વગેરેએ મેળવેલું અથવા તો પોતે જાતે મેળવેલું ધન દુઃખની મોટી આઈ ગણાય છે. આ પરા-પકારમાં નહિ વાપરેલાં ધનોથી પુરુષોને યૌવનમાં અવશ્ય દુઃખો થાય છે. માટે હે ભાઈ! લક્ષ્મીના પતિ, ગોપોનું પાલન કરવારા, ગોપીનાં કુચરૂપી ફળોની સાથે આલિંગન કરવાં લાગી ગયેલ કેસરવડે રંઝાયલા શ્રી વિષ્ણુની તું સદાય સેવા કર. ૫૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

માધ્યસ્થાર્થિકતામ્નિકાદ્યવદાસંચ પંચાન્ન-
સ્તદ્વદસકૃતાન્તવૈષ્ણકકલાકલ્પોડપિ નિર્ણિકલ્પનઃ ।
યન્ન કાપિ ધનાશયા કુશતનુર્ભૂપાલસેવાપરો
જીવન્નેવ મૃતામ્યતે કિમ્પરં સંસારકુસાગરે ॥ ૫૫ ॥

મહામત્ત તર્કશાસ્ત્રીઓ તથા તંત્રશાસ્ત્રીઓરૂપી ગજ-
ઘટાની સાથે યુદ્ધ કરવામાં સિંહ સમાન હોય અથવા તો
ગર્વિષ્ઠ એવા કાળના સમાન પ્રચંડ હોય અથવા તો વૈદ્યવિદ્યામાં
કુશળ હોય તો પણ નિર્ધન પુરુષ ધનની આશાથી હરકોઈ
પણ સ્થળે જઈને રાજાની સેવા કરે છે તથા સંસારરૂપી
દુઃખસમુદ્રમાં જીવતા જ મરણનું દુઃખ અનુભવે છે. અરેરે!
આનાં કરતાં વિશેષ દુઃખ તે કયું હોય ? ૫૫

શિશ્વરિણીવૃત્ત

જગામ વ્યર્થ મેં बहुदिनमेथार्थार्થિ તનયાઃ
કુમ્ભમિપાલાનાં નિકટભતેદોષા લભતેઃ ।
હરિધ્યાનવ્યગ્રં મલિતમધુના વાઙ્મુક્તિ મનઃ
કચિર્નગાતીરે તલ્પન લસાસૌરમમરે ॥ ૫૬ ॥

હે પુત્રો ! મારી બુદ્ધિ મલિન કર્મના યોગથી બાકુળ
થઈ ગઈ હતી, તેથી મેં નાશવંત ધન સંપાદન કરવા માટે
દુષ્ટ રાજાઓની સેવા કરવામાં ઘણા દિવસોને ફાગટ ગુમાવી
છીધા. પરંતુ હવે મારા મનમાં એવી ધ્રુવજા થઈ છે કે, નવ
પક્ષવ તુળસીએના સુગંધથી બહેકી રહેલા ગંધા નદીના કોઈ
તીર ઉપર બેસીને શ્રીહરિના ધ્યાનમાં પરાયણ થાઉં. ૫૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

અજ્ઞાશાય સદા રટમિત્ત પૃથકાઃ સ્વામકઠા સ્ત્રિયો
વાસોમી રહિતા નિર્ણમિત્ત નો લજ્જયા ।

નેહાદંગણમાર્જનેऽપિ યદિજો યસ્યેતિ દુર્જીવિતં
 યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ તસ્ય વિરહિતોઽસ્તિ ચિત્તં મૃદે ૫૭॥
 છોકરાંએ મને ખાવા આપો, ખાવા આપો, એમ કહીને
 રાત હહાડો. અજાને માટે ટળવળતાં હોય, અજાના અજાણે સ્ત્રી-
 એના કંઠો પશુ દુર્ભળ થઈ ગયા હોય અને પહેરવાને માટે વસ્ત્ર
 પશુ ન હોવાથી સગાં સાગવાંને મળવા માટે, તેમ કેઈ વ્યાવ-
 હારિક કાર્યને માટે લજ્જાની મારી ઘરની બહાર નિકળી શકતી ન
 હોય, તેમ ઘરનું આંગણું વાળવાને પશુ બહાર નિકળી શકતી ન
 હોય, આવું દુઃખી જીવિત ગાળ્યા છતાં પશુ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને
 ઘરના ઉપર વૈરાગ્ય આવતો નથી, એ આશ્ચર્યની વાત છે. ૫૭
 શાર્દૂલવિકીઢિતવૃત્ત

દિક્કાકાસભગંદરોદરમહામેદ્જ્વરૈરાકુલાઃ
 શ્લેષ્માઘૈરપિ નિદ્રયા વિરહિતો મન્દાનલોઽલ્પાશનઃ ।
 તારુણ્યેઽપિ વિલોક્યતે बहुविधो जीवो दरिद्रेश्वरो
 हा कष्टं कथमीदृशं भगवतः संसारदुःसागरे ॥ ५८ ॥

હેડકી, ઉધરસ, લગંહર, મહામેદ, જ્વર (તાવ), કંઠ
 વગેરે અનેક રોગોથી પીડા થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય
 છે, પેટ ભરીને ખાઈ શકાતું નથી, નિદ્રા આવતી નથી; નિર્ધન
 સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો
 તરુણાવસ્થામાં પશુ જીવને ભોગવવાં પડે છે અને બહુ દુઃખો
 પોતાની દૃષ્ટિથી જીવે છે; છતાં પશુ જીવ ભગવાનનાં ચરણનું
 સેવન કરતો નથી. અરેરે ! આ સંસારરૂપી દુઃખઢાથક
 સિંધુમાં શું આવું દુઃખ જ સમાયલું છે ? ૫૮

વસન્તતિલકાવૃત્ત

आरभ्य गर्भवसति मरणावसानं
 यद्यस्ति जीवेत्तु यद्यप्येतत्तत्कालम् ।

जन्तोस्तथापि न सुखं सुखविभ्रमोऽयं

यद्दालया रतिरनेकविभूतिभाजः ॥ ५९ ॥

આ જગતમાં ગર્ભાવાસથી માંડીને મરણુ પર્યંત આખા જીવતરમાં પ્રાણીને લેશભર સુખ મળતું નથી. જે કંઈ સુખ જેવું લાગે છે, તે તો સુખના ભ્રમરૂપ છે. ખરું સુખ નથી. તેમ જ સ્ત્રીની સાથે સુરતાદિક સુખ લોગો તથા વૈભવો પણ આપાતતઃ રમણીય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખદાયક થઈ પડે છે. માટે જ્ઞાનીએ સંસારનો ત્યાગ કરી દેવો. ૫૯

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

सन्त्यर्था मन सञ्चिताश्च बहुधाः पित्रादिभिः साम्प्रतं
वाणिज्यैः कृषिभिः कलाभिरपि तान्विस्तारयिष्यामि वः
हे पुत्रा इति भावयन्ननुदिनं संसारपातावाले
छेत्तायं नु कथं मनोरथमयीं जीवो निरालम्बनः॥ ६० ॥

હે પુત્રો! મારા પિતા, પિતામહ વગેરેએ હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રૂપું વગેરે અનેક ધન એકઠું કરીને મને સોંપ્યું છે અને મેં પણ હમણાં તેમાં વધારો કર્યો છે અને હવે હું વ્યાપારો કરીને, ખેતીવાડી કરીને તથા ખીજ કળાઓવડે તમારા માટે તે ધનમાં મોટો વધારો કરીશ. આવા આવા, અજ્ઞાની જીવો રાત દહાડો વિચાર કર્યો કરે છે, પરંતુ તે નિરાધાર જીવ મનોરથરૂપ, સંસારની ફાંસીને કેવી રીતે કાપશે? કોઈ પણ રીતે કાપી શકે, એમ જણાતું નથી. ૬૦

તાત્પર્ય-અજ્ઞાની જીવ પુત્રો તથા પૌત્રોને માટે રાત દહાડો અનેક મનોરથો કર્યો કરે છે અને વધારે ને વધારે સંસારના પાશમાં બંધાતો બાય છે અને છેવટે તેમાંથી છૂટવા માટે તેની પાસે કોઈ પણ ઉપાય રહેતો નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

માતા મૃતા જનયિતાપિ જગામ શીઘ્રં
લોકાન્તરં તથ કલત્રસુતાવ્યોઽપિ ।
ઘ્રાતસ્તથાપિ ન જહાસિ મૃષાભિમાનં
દુઃસ્વાત્મકે વપુષિ મૂત્રકુર્વપ્કૃપે ॥ ૬૧ ॥

માતા મરી ગઈ, પિતા પણ સત્વર સ્વર્ગલોકમાં
પધાર્યા, સ્ત્રી અને પુત્રો પણ સ્વર્ગે ગયાં, તો પછી હે બાઈ!
તું દુઃખથી ભરેલા મૂત્ર, નરક, માંસ, રુધિર, લીંટ, લાળ
વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોના અને ગર્વના એક કૂવા સમાન
આ દેહને માટે મિથ્યા અભિમાન હજી પણ છોડતો નથી,
એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. ૬૧

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

કામવ્યાઘ્રે કુમતિફણિનિ સ્વાન્તદુર્વારનીડે
માયાસિંહીવિહરણવને લોમમલ્લૂકમીમે ।
જન્મન્યસ્મિન્ ભવતિ વિરતિઃ સજ્જનાનાં કદાચિ-
ત્તત્ત્વજ્ઞાનાં વિષયવિષમાકણ્ટકાકીર્ણપાર્શ્વે ॥ ૬૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞાની એવા સત્પુરુષોને જન્મરૂપી ભયંકર અરણ્ય
ઉપર કોઈ પણ દિવસ પ્રીતિ થતી જ નથી. કારણ કે તેમાં
કામરૂપી વાઘ રહેલા છે, અંતઃકરણરૂપી દરમાં કુમતિરૂપી
નાગેણ નિવાસ કરે છે, માયારૂપી સિંહણ અને લોભરૂપી
રીંછોથી તે વન મહા ભયંકર હોય છે તથા તે વનના પ્રાંત
પ્રદેશો વિષયરૂપી વિષય કંટકોથી ભરપૂર હોય છે. ૬૨

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાધીને નિકટસ્થિતેઽપિ મૃતે માનસે
વિચ્છિન્નમુનિસેવિતેઽપિ કુધિયો ન જ્ઞાન્તિ તીર્થે દ્વિજાઃ
યસત્કષ્ટમહો વિવેકરહિતાસ્તીર્યાર્થિનો દુઃસ્થિતા
યત્ર કાપ્યટવીમટન્તિ જલધૌ મજ્જન્તિ દુઃસ્વાકરે ॥ ૬૩ ॥

મહા વિખ્યાત, વસિષ્ઠાદિક મુનિઓએ સેવેલાં, નિર્મળ જ્ઞાનામૃતથી ભરપૂર, પવિત્ર માનસિક સરોવર પોતાની સમીપમાં હોવા છતાં પણ સારાસારના વિવેકથી રહિલ બ્રાહ્મણો તથા ખીજાઓ તીર્થ મેળવવાની ઇચ્છાથી દુઃખો વેડીને પણ રણુવગડામાં આડા અવળા ભટકે છે અને છેલ્લે સંસાર રૂપી દુઃખની ખાણુરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે. અરેરે ! એ કેટલી બધી દુઃખની વાત છે ! ૬૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ત્વત્સાક્ષિકં સકલમેતદ્વોચમિથ્યં
ઘ્રાતર્વિચાર્ય ભવતા કરણીયમિષ્ટમ્ ।

યેનેદૃશં ન ભવતિ ભવતોઽપિ કષ્ટં

શોકાકુલસ્ય ભવસાગરમગ્ન-તૈઃ ॥ ૬૪ ॥

હે ભાઈ ! મેં તારા સમક્ષમાં જે સર્વ કષ્ટું, તેના વિચાર કરીને તારે એવાં ઉત્તમ કર્મ કરવાં, કે જે કર્મ કરવાથી તને ફરીને ભવસાગરમાં ડૂબી જઈને શોક કરવાનો દુઃખદાયક સમય આવે નહિ. અર્થાત્ તું ઉત્તમ કર્મ કર, કે જેથી તને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. ૬૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યત્પ્રીત્યર્થમનેકધાઽલભિ મયા કષ્ટેન વસ્તુ પ્રિયં

સ્વસ્યાશાકબલીકૃતેન વિકલીભાવં વધાનેન મે ।

તત્સર્વં વિલયં નિનાય ભગવાન્ યો લીલયા નિર્જરો

માં હિત્વા જરયાકુલીકૃતતત્તું કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૬૫॥

મેં આ શરીરના સંતોષને માટે કષ્ટ સહન કરીને અનેક પ્રિય વસ્તુઓ સંપાદન કરી હતી અને તે સમયે મેં મારી આશાનો પણ ભંગ કર્યો હતો તથા હું પરિશ્રમને લીધે વિકલ થઈ ગયો હતો, પરંતુ જરાશંકિત ભગવાન્ કાળે રમત માત્રામાં

તે સર્વનો નાશ કરી નાંખ્યો અને મારા શરીરને પણ જરા-
વસ્થાથી-વૃદ્ધાવસ્થાથી વ્યાકુળ કરી દીધું છે; માટે હું તે કાળ-
રૂપી પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. ૬૫

કાળ માહાત્મ્ય

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આયુર્વેદવિદાં રસાશનવતાં પથ્યાશિનાં યત્નતો
વૈદ્યાનામપિ રોગજન્મ વપુષો યન્તર્યતો દૃશ્યતે ।

દુઃશ્ચભ્રુઃકવલીકૃતત્રિભુવનો લીલાવિહારસ્થિતઃ

સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૬૬ ॥

જે વૈદ્યો આયુર્વેદને જાણે છે, આરોગ્યને માટે રસાયણો
ખાય છે અને યત્નપૂર્વક પથ્ય લોજન કરે છે, આટલું કર્યા છતાં
પણ તેઓના શરીરમાં રોગ જોવામાં આવે છે; અને તેઓ
અંતકાળના લોગ થઈ પડે છે. જે કાળ ભયંકર દૃષ્ટિપાત કરીને
ત્રણ ભુવનનો રમત માત્રમાં કેળિયો કરી જાય છે; અને લોકો
તેનાથી અચવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, પરંતુ તેના સર્વ
ઉપાયોનો નાશ કરવામાં કાળ મહાન્ ચતુર છે. તે કાળરૂપી
પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

દદ્યં પ્રાયો વિકલમલિલં કાલસર્પેણ વિશ્વં

ઋરેણેદં શિવશિવ મુને બ્રૂહિ રક્ષાપ્રકારઃ ।

અસ્યાસ્ત્યેકં શૃણુ મુરરિપોઘ્યાનપીયુષપાનં

ત્યક્ત્વા નાન્યત્કિમપિ ભુવને દૃશ્યતે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ॥૬૭॥

હે મુનિ! કાળરૂપી કૂર સર્પ આખા જગતને ઠરડ્યો છે;
તેથી જગત્ વિકલ બની ગયું છે. શિવ! શિવ! હવે તેની રક્ષાનો
ઉપાય મને કહો. તેનો ઉત્તર આપતાં મુનિ બોલ્યા કે;—શાસ્ત્ર-
દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જોતાં તો કાળરૂપી સર્પે કરડેલ પુરુષને

બચવાનો શ્રી મુરારિનાં ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરવારૂપી
એક જ ઉપાય છે. તે છોડીને આ જગતમાં બીજું કોઈ પણ
ઔષધ જોવામાં આવતું નથી. ૬૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કશ્ચિત્કન્દતિ કાલકર્કશકરાકૃષ્ટં વિનષ્ટં હઠા-
દુત્કૃષ્ટં તનયં વિલોક્ય પુરતઃ પુત્રેતિ હા હા કચિત્ ।
કશ્ચિન્નર્તકનર્તકીપરિવૃતો નૃત્યત્યહો કુત્રચિ-
ચિત્રં સંસૃતિપદ્ધતિઃ પ્રથયતિ પ્રીતિશ્ચ કષ્ટશ્ચ નઃ ॥ ૬૮ ॥

કોઈક ઠેકાણે કાળે ભયંકર હાથવડે બળાત્કારથી પોતાના
ઉત્તમ પુત્રને હરી લીધેલો હોવાથી કોઈ પુરુષ, હાથ દીકરા !
હાથ દીકરા ! એમ ખૂબ પાડીને રડે છે, ત્યારે કોઈક ઠેકાણે
કોઈ પુરુષ નર્તકીઓથી વિંટાળને આનંદમાં નૃત્ય કરે છે.
આ રીતે સંસારની વિચિત્ર પદ્ધતિ અમને પ્રીતિ પણ ઉપજાવે
છે અને ખિન્ન પણ કરે છે. ૬૮

ઐતિરેકાર.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

સા રોગિણી યદિ ભવેદ્યથા વિવર્ણા
નલ્લાગ્રેવા શશિમુખી રસિકસ્ય પુંસઃ ।
શલ્યાયતે હૃદિ તથામરણં કુશાંગી
યસ્યસ્ય સા વિગતનિદ્રસરોહહાસી ॥ ૬૯ ॥

કોઈ રસિક પુરુષને ચંદ્રમુખી અને ઉઘડેલાં કમળના
જેવાં નેત્રવાળી સુંદર સ્ત્રી હોય છે, તથાપિ તે સ્ત્રી જ્યારે માંદી
પડે છે અથવા તો તેનું મુખ કરમાઈ જાય છે ત્યારે તેના
પતિના મનમાં ખેદ થાય છે. આ રીતે સુંદર સ્ત્રીના પતિને
પણ મરણ પર્યંત સ્ત્રી શલ્યસમાન થઈ પડે છે. ૬૯

રાજ્યમાં સુખ નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નિષ્કંટકેऽપિ ન સુખં વસુધાધિપત્યે
કસ્યાપિ રાજ તલકસ્ય યદેષ દેવઃ ।

વિશ્વેશ્વરો ભુજગરાજવિભૂતિભૂષો

હિત્વા તપસ્યતિ ચિરં સકલા વિભૂતિઃ ॥ ૭૦ ॥

આખી પૃથ્વીનું શત્રુરહિત રાજ્ય મેળવીને પણ કોઈ મહાન્ રાજ્યે સુખ મેળવ્યું નથી. કારણ કે વૈભવોની પાછળ દુઃખો જ ઉભેલાં હોય છે. એટલા માટે જ આખા વિશ્વના ઈશ્વર એવા ભગવાન્ મહાદેવ સર્વ વિભૂતિઓનો ત્યાગ કરી, શરીર ઉપર ચિતાભરમ ઓળી, મોટા સર્પોને આલૂષણો તરીકે ધારણ કરીને, ઘણા કાળ થયાં તપશ્ચરણ કરે છે. ૭૦

ભાગ્યાધીન સંપત્તિ છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કદાચિત્કષ્ટેન દ્રવિણમધમારાધનવશા-

ન્મયા લઘ્વં સ્તોકં નિહિતમવનો તસ્કરમયાત્ ।

તતો નૈજે કશ્ચિત્કચિદપિ તદાલ્પુર્બિલગૃહે

ન યલ્લઘ્વોઽપ્યર્થો ન ભવતિ યદા કર્મ વિષમમ્ ॥ ૭૧ ॥

મેં અધમ પુરુષની દુઃખથી સેવા કરીને જે થોડું ધન મેળવ્યું હતું, તે ચોરના ભયથી પૃથ્વીમાં દાટ્યું હતું. પરંતુ કોઈ ઉંદર તે ધનને ત્યાંથી પોતાના દરમાં ઘસડી ગયો. માટે જ્યારે ભાગ્ય અવળ થાય છે ત્યારે મેળવેલું ધન પણ નાશ પામે છે. ૭૧

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સ્વયં મોક્ષતા ક્ષાતા વસુ સુવહુ સંપાદ્ય ભવિતા

કુટુમ્બાનાં પોષ્ટા ગુણનિશ્ચિરશેષેષિતનરઃ ।

इति प्रत्याशस्य प्रबलदुर्दितामीतविभुरं

શિરસ્વસ્યાકસ્માત્પતતિ નિધનં યેન ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

હું ધણું ધન એકઠું કરીને મોટો ધનાઢય થઈશ, તે ધનવડે કુટુંબીઓનું પોષણ કરીશ, ગુણનો લંડાર થઈને રહીશ અને સર્વે મનુષ્યો મને અહાશે. આવી અનેક આશાઓમાં મનુષ્ય મદ્દમત્ત થઈ જાય છે. પરંતુ એટલામાં તે તેનાં મહા પ્રબળ પાપોને લીધે તેના મસ્તક ઉપર અણચિત્તો ઠાળ આવીને પડે છે કે, જેથી તેનું મરણ નિપજે છે અને મનના મનોરથો મનમાં રહી જાય છે. ૬૨

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

માનુર્ચલયમ્બદ્ધિજગતેઃ ક્રીડારતિઃ સર્વદા
ચન્દ્રોપ્યેષ કલાનિધિઃ કલલિતઃ સ્વર્માનુના દુઃખિતઃ ।
હાસં ગચ્છતિ વર્ધતે ચ સતતં ગીર્વાણવિશ્રામભૂ-
સ્તત્સ્થાનં ચલુ યત્ર ગચ્છતિ ક્લેશસ્ય સંસારિણામ્ ॥ ૭૩ ॥

ક્રીડાપરાયણ સૂર્યને પણ નિત્ય પૃથ્વીના મંડળને પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે તથા રાહુ પર્વને દિવસે તેનો આસ કરીને તેને દુઃખ દે છે. તેમ જ ઠળાના નિધિરૂપ ચંદ્રને પણ રાહુ આસ કરીને દુઃખ દે છે. દેવોની નિવાસભૂમિરૂપ સ્વર્ગનો પણ નિત્ય નાશ અને ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. આ રીતે પ્રાણીઓના કલેશનો નાશ કરીને સુખ આપે તેવું કોઈ પણ સ્થાન નથી. માત્ર એક બ્રહ્મધામ જ સુખદાયક છે. ૭૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ભૂમણ્ડલં લયમુપૈતિ મઘત્યવાદં
લઘ્વાત્મકં પુનરપિ પ્રલયં પ્રયાતિ ।
આવર્તતે સર્વકલમત નંતવારં

સમમહો ન સુખં જનનાન ॥ ૭૪ ॥

આ ભૂમંડળ અડચણ વગર લય પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછું લય પણ પામે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ આખું

બ્રહ્માંડ બ્રહ્માદિઠ દેવોની સાથે અનંતવાર ઉત્પન્ન થઇને પાછું નાશ પામે છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે. અરેરે ! આ પૃથ્વીપર મનુષ્યોને બ્રહ્મધામ વિના કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ નથી. ૭૪

અર્થની અનર્થતા

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અહોડત્યર્થેડપ્યર્થે શ્રુતિશતગુરુભ્યામવગતે
નિષિદ્ધત્વેનાપિ પ્રતિદિવસમાધાવતિ મનઃ ।

પિશાચસ્તત્રૈવ સ્થિરરતિરસારેડપિ ચપલો

ન જાને કેનાસ્ય પ્રતિકૃતિરનાર્યસ્ય ભવિતા ॥ ૭૫ ॥

અરેરે ! અર્થ, અનર્થનું કારણ છે, એમ સેંકડો શ્રુતિ-વચનોથી અને ગુરુવચનોથી બળ્યું, તેનો નિષેધ કરનારાં વચનો પણ સાંભળ્યાં, છતાં પણ પ્રતિદિવસ મન અનર્થકારક ધનની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ચપળ એવા પુરુષ, પિશાચ થઇને અસાર એવા ધનની ઉપર પણ અત્યંત પ્રીતિ બાંધી બેસે છે. અરેરે ! મને ખબર પડતી નથી કે, હવે અનાર્થ (નીચ) એવાં મનને અનર્થરૂપ અર્થથી પાછું વાળવાનો કેવી રીતે ઉપાય કરવો ? ૭૫

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અરે ચેતશ્ચિત્રં ભ્રમસિ યદપાસ્ય પ્રિયતમં

મુકુન્દં પાર્શ્વસ્થં પિતરમપિ માન્યં સુમનસામ્ ।

બહિઃ શબ્દાદ્યર્થે પ્રકૃતિચપલે ક્લેશબહુલે

ન તે સંસારેડસ્મિન્મવતિ સુલ્લાલાપિ વિરતિઃ ૭૬

હે મન ! તારા હૃદયકમળમાં બિરાજમાન થયેલા, દેવોમાં પણ માન્ય, સર્વ જગતના પ્રિયતમ પિતા એવા શ્રી મુકુંદનો ત્યાગ કરી તું આ સંસારમાં સ્વભાવથી જ ચપળ, પુષ્કળ કલેશ-વડા શબ્દ, સ્પર્શ, આદિ વિષયોમાં ભટક્યા કરે છે અને

સંસારમાં ભટક્યા છતાં હજી સૂઝી પણ તને સુખદાયક વિરતિ
ઉપર પ્રીતિ થતી નથી? અર્થાત્ હવે શાંત થા. ૭૬

શિશિરિણીવૃત્ત

અહં ભ્રાન્તોઽધ્વાનં बहुविधमतिक्रम्य विषमं

भ्रष्टाचारिणः कुतश्चातेः खालोकनपरः ।

इदानीं केनापि स्थितात्-दरकूपस्य भरणे

कदमेनारण्ये कश्चिदपि समीहे स्थिरमतिः ॥ ૭૭ ॥

મારે આજીવિકા માટે ધન સંપાદન કરવાની ઈચ્છાથી
અનેક હુદ્દ રાજાઓનાં સુખ જોવાં પડ્યાં અને તે રાજાઓને
મળવા માટે અનેક દેશોમાં જવા માટે અનેક જાતના
ભયંકર માર્ગો ઉદ્ભવતાં ઉદ્ભવતાં હું થાકી પણ ગયો. માટે
હવે તો હું હરકોઈ ક્ષુદ્ર અજ્ઞથી મારો આ ઉદરરૂપી કૂવો
પૂરવા માટે મનને સ્થિર કરીને કોઈ પણ અરણ્યમાં નિવાસ
કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. ૭૭

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

सा गोष्ठी सुहृदां निवारितसुधास्वादाधुना कागम-

से धीरा धरणी रोपकरणोभूता ययुः कापरे ।

ते भूषा भवभीरवो भवताः कागुनिरस्तारयो

हा कष्टं क च गम्यते न हि सुखं काप्यस्ति लोकत्रये॥૭૮॥

અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ જેની આગળ તુચ્છ છે એવી
સ્નેહી જનોની યોઠડીઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતી રહી?
રાજાઓનો પણ ઉપકાર કરનારા વીરપુરુષો પણ કોણ જાણે
ક્યાંએ જતા રહ્યા? શત્રુઓને સંહાર કરનારા અને સંસારના
ભયથી ડરીને શિવની ભક્તિ કરનારા રાજાઓ પણ કોણ જાણે
ક્યાંએ જમા? અરે રે!! હવે હું ક્યાં જઈ અને શું કરું? વિચાર
કરતાં ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ ઠંકાણે સુખ જોવામાં આવતું નથી.

ભરતભૂમિને માટે ખેદ.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ઉદાસીનો દેવો મદનમથનઃ સજ્જનકુલે
કલિક્રીડાસક્તઃ કૃતપરિજનઃ પ્રાકૃતજનઃ ।
ઇયં મ્લેચ્છાક્રાન્તા ત્રિદશતટિની ચૌમયતટે
કયં ભ્રાતઃ સ્થાતા કથય સુકૃતીન્ કુત્ર વિમયઃ॥૭૧॥

હે ભાઈ! કામને નાશ કરનારા ભગવાન્ શંકર હમણાં
સત્પુરુષોના ઉપર ઉદાસ થઈ ગયા છે, મનુષ્યો પણ પ્રાકૃત બની
જઈને પોતાના પરિવાર સાથે પાપકર્મમાં રચીપચી રહ્યા છે અને
ગંગાનદીના ઉભય તટ પણ મ્લેચ્છોથી ભરપૂર થઈ ગયા છે.
આવી સ્થિતિ થવાથી, હે પુણ્યશીલ ભાઈ! કહે, હવે આપણે
ક્યાં જઈશું? અને કેવી રીતે નિર્ભય સ્થાનમાં નિવાસ કરીશું? ૭૬
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિસ્સારા વસુધાધુના સમજનિ પ્રૌઢપ્રતાપાનલ-
જ્વાલાજાલસમાકુલા દ્વિપઘટાસંઘટ્ટવિક્ષોભિતા ।
મ્લેચ્છાનાં રથવાજિપત્તિનિવહૈરુન્મૂલિતા કીદૃશી
યં વિદ્યા ભવિતેતિ હન્ત ન સત્ત્વે જાનીમહે મોહિતાઃ ૮૦

હમણાં આ આર્યભૂમિ મ્લેચ્છોના પ્રૌઢ પ્રતાપરૂપી
અગ્નિજ્વાળાથી વ્યાકુળ થવાથી તથા મ્લેચ્છોના હાથીઓના
સમૂહોના પરસ્પર અથડાવાથી થરથર કંપતી હોવાથી નિર્વાર્ય
બની ગઈ છે અને મ્લેચ્છોના રથો, ઘોડાઓ અને પાળાઓના
સમૂહ પોતાના પગરવોથી ખોદી નાંખી છે. હે મિત્ર! આ બધું
જોઈને અમે ગભરાટમાં પડી ગયા છઈએ અને હવે અમારી
બ્રહ્મવિદ્યાની કેવી ગતિ થશે, તે અમે જાણી શકતા નથી. ૮૦

ગંગામાહાત્મ્ય

સગ્ધરાવૃત્ત

વેદો નિર્વેદમાગાદિહ પ્રાણાનાં વિયોગા-
દ્વેયાસિક્યો નિરોડપિ કચિદપિ વિરલાઃ સામ્પ્રતં સન્તિ દેશે ।

इत्थं धर्मे विलीने यवनकुलपतौ शासति क्षोणिर्विभं
नित्यं गंगावगा-भवति गतिरितः संसृतेरर्थसिद्धौ ॥ ८१ ॥

જ્યારથી યવન રાજાએ આ ભરતભૂમિ પર રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે ત્યારથી જ મારે યવનોને પ્રણામ કરવા પડશે, આવી ખીકથી વેદોએ સંન્યાસ ધારણ ક્યો છે. વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને અભાવે વેદવ્યાસે રચેલાં પુરાણો પણ હમણાં કોઈક જ દેશમાં જોવામાં આવે છે અને ત્યાં પણ તેનો થોડો જ પ્રચાર જોવામાં આવે છે. આવી રીતે યવન રાજાએ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારથી ધર્મનો નાશ થયો છે. માટે હવે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૧ સ્તવરાવૃત્ત

गंगा गंगेति यस्याः ध्रुतमपि पठितं केन चिन्नाममात्रं
दूरस्थस्यापि पुंसो दलयति दुरितं प्रौढमिध्याहुरेके ।
सा गंगा कस्य सेव्या न भवति भुवने सज्जनस्यातिभव्या
ब्रह्माण्डं प्लावयन्ती त्रि-रहरजटामण्डलं मण्डयन्ती ॥ ८२ ॥

મનુષ્યો દૂર બેઠાં બેઠાં પણ ગંગા ગંગા એમ ગંગાજીના નામનું શ્રવણ કરે અથવા તો મુખે કરીને ગંગાજીના નામનું ઉચ્ચારણ કરે તો પણ તેના મચ્છક પાપનો ગંગા નાશ કરે છે, આમ મુનિઓ કહે છે. આવી મહા ઉત્તમ, શંકરની જટાનૂતને શોભા આપનારાં અને પ્રજાંડને આપ્તલાવન કરનારાં ગંગાને જગતમાં કયો સ્વપુરુષ સેવે નહિ? ૮૨

शिक्षिणीवृत्त

कलौ गंगा काश्यां त्रिपुरहरपुर्या भगवती
प्रशस्ता देवतत्त्वतः भवति सेव्यानुदिवसम् ।
इति व्यासो ब्रूते मुनिजनधुरीणो हरिकथा-

त्रि-પાપાનસ્વસ્થો ગલિતમવબંધીઃ લમાતઃ ॥ ૮૩ ॥

કલિયુગ વિષે શંકરની નગરી ઠાશીપુરીમાં વહેતાં
ભગવતી ગંગા ઈદ્રાદિક મહાન્ દેવોને પણ નિત્ય સેવવા
યોગ્ય છે. આમ મુનિઓમાં મુખ્ય, હરિકથારૂપી અમૃતનાં
પાનથી નિવૃત્તિમુખને સંપાદન કરનારા, જેનાં ભવબંધનો
તૂટી ગયાં છે, એવા મહાપુદ્ગિમાન્ વ્યાસજી કહે છે. ૮૩
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યસ્યાઃ સંગતિરુન્નર્તિ વિતનુતે વારામમીષાં જનૈ-
રુદ્ધીતા કવિભિર્મહેશ્વરમનોભીષ્ટા મહીમણ્ડલે ।

સા સન્તઃ શરદિન્દુસોદરપયઃપૂરાભિરામા નદ-
ત્કોકશ્રેણિમનોરુપુણ્યપુલિના ભાગીરથી સેવ્યતામ્ ॥૮૪॥

જે ગંગાનદીમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યોની સદ્ગતિ
થાય છે, કવિઓ પણ જેના પવિત્ર જળનું વર્ણન કરે છે,
વળી આ પૃથ્વીપર બિરાજતાં જે ગંગા મહાદેવને ઘણાં જ
પ્રિય છે, તે શરદ્દેવો ચંદ્ર સમાન શ્વેત જળવડે સુંદર દેખાતાં
અને હારબંધ એસીને શબ્દ કરતા કોઈ પક્ષીઓવડે જેનાં
પવિત્ર તીરો મનોહર લાગે છે એવી ભાગીરથી (ગંગા)
નદીને, હે સંત પુરુષો ! તમે સેવો. ૮૪

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કદા ભાગીરથ્યા ભવજલધિસંસારતરણેઃ

સ્થલ િષીમાલાચપલતલવિસ્તારિતમુદઃ ।

તમસ્થાને કુએ કચ્ચિદપિ નિવિશ્યાદ્દતમના

મવિષ્યામ્યેકાકી નરકમથને ધ્યાનરસિકઃ ॥ ૮૫ ॥

સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં નૌકા સમાન અને હિછળતા
અચળ તરંગોની પરંપરાવડે આનંદ આપનારાં ગંગા નદીના
કોઈ ગાઢ અંધારાવાળા નિકુંજ વિષે એકલો એસી, મનને
નિયમમાં રાખી નરકનો વિજય કરવા માટે પ્રીતિપૂર્વક પર-
માત્માના ધ્યાનમાં હું કયારે નિમગ્ન થઈશ ? ૮૫

માલિનીવૃત્ત

કદા ગોવિન્દેતિ પ્રતિદિવસમુદ્ઘાસમિલિતઃ

સુધાધારાપ્રાયતલ્લિવશતટિનીવીચિત્ત્વરે ।

ભવિષ્યન્ન્યેકાન્તે કચિદપિ નિકુજે મમ ગિરો

મરણાંચ જાણાં શ્રુતિસુસ્થરવાકાન્તલિને ॥ ૮૬ ॥

તરંગોના ખળખળ શબ્દોથી તથા હંસીઓનાં ટોળા-
ઓના કલરવોથી ગાળ રહેલા ગંગા નદીના તીર ઉપરના
કોઈ એકાંત નિકુજમાં, હે ગોવિંદ! હે ગોવિંદ! આવી રીતે
ઉદ્ઘાસથી ભરપૂર અમૃતની ધારાને વર્ષતી વાળીઓને હું
પ્રતિ દિવસ ક્યારે બોલીશ? ૮૬

માલિનીવૃત્ત

મજત વિદુર્યદિધું સાધવો લોકવન્ધુ

હરજાતતત્ત્વં શંકરાશીર્ષસંગમ્ ।

દલિતમવભુજકં રૂપાતમાયાધિમંગ

નિશ્ચિલભુવનવન્ધ્યં સર્વતીર્થાનવદ્યમ્ ॥ ૮૭ ॥

હે સત્પુરુષો! તમે દેવતાની નદી એવાં ગંગાનું સેવન
કરો. તે સંસારમાંથી લોકોને ઉદ્ધાર કરનારાં હોવાથી તે
ખંધુ સમાન છે, શંકરના હાથ જેવા તેના તરંગો શ્વેત છે,
શંકરના જટાનૂટમાં બિરાળ રહ્યાં છે, સંસારરૂપી સર્પને
નાશ કરનારાં છે, માયાને લંગ કરનારાં છે, ત્રણે ભુવનને
વંદન કરવા યોગ્ય છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૮૭

માલિનીવૃત્ત

યમ-તમમૃતાનાં મંગરંગપ્રસંગ-

પ્રકટિતરસવસ્તાવૈભવં પીતમુખૈઃ ।

વલયતિ કલિદોષાંસ્તાં સુપર્વસ્રવન્તી

કિમિતિ ન મજતાર્તા બ્રહ્મલોકાચતીર્થાઃ ॥ ૮૮ ॥

જે ગંગા અમૃતોનું પણ અમૃત છે, જે ઉછળતા તરંગોથી પોતાના સ્પર્શિત વૈભવોને પ્રકટ કરી રહ્યાં છે અને પાન કરવાથી જે કલિના દોષોનું હલન કરે છે, તે દેવનદી ગંગા બ્રહ્મલોકમાંથી આ મર્ત્યલોકમાં ઉતર્યાં છે. તે ગંગાનું હે આર્તજનો! શા માટે સેવન કરતા નથી? અર્થાત્ તેમાં સ્નાન તથા તેનું પાન કરીને પાવન થાવ. ૮૮

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

યત્તીરે વસતાં સતામપિ જલૈર્મૂલૈઃ ફલૈર્જીવતાં
મુક્તાહંસમભાવશુદ્ધમનસામાચારવિદ્યાવતામ્ ।

કૈવલ્યં કરબિલ્વતુલ્યમમલં સંપદ્યતે હેલયા

સા ગંગા હ્યતુલામલોર્મિપટલા સન્નિઃ કુતો નેક્ષ્યતે ૮૯

સદાચારસંપન્ન વિવેકી પુરુષો જે ગંગાના તીર ઉપર નિવાસ કરી, ગંગાજળનાં પાનથી તથા ફળ અને મૂળથી આજીવિકા કરે છે તો તેઓની અહંતા મમતા છૂટી જાય છે, અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને રમત માત્રમાં હાથમાં રહેલાં બીલાંની પેઠે નિર્મળ એવા મોક્ષને મેળવે છે. આવાં અનુપમ નિર્મળ તરંગોથી ભરપૂર ગંગાની સત્પુરુષો શા માટે સેવા કરતા નથી? ૮૯

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

તીર્થાનામવલોકને સુમનસામુત્કળ્પતે માનસં
તાવન્નૂવલયે સતાં પુરરિપુષ્યાનાન્નુત્તરાદેનામ્ ।

યાવત્તે ન વિલોકયન્તિ સરિતાં રોચિષ્ણુમુક્તાવલીં

શ્રીમન્નાકતરંગિણીં હરજટાજૂટાટવીવિમ્નમામ્ ॥ ૯૦ ॥

શ્રી શંકરનાં ધ્યાનરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા મહાત્મા પુરુષો જ્યાંસુધી ભૂતળ ઉપર બિરાજતાં, નદીઓના કંઠની ચળકતી મુક્તામાળા સમાન અને શ્રીશંકરના જટાજૂટ-રૂપી અશ્ણ્ય વિષે વિહાર કરનારાં ગંગા દેવીનાં દર્શન કરતાં

નથી, ત્યાંસૂધી તેઓના મનમાં પૃથ્વી ઉપરનાં તીર્થોને અવ-
લોકન કરવાની ઉત્કણ્ઠા રહે છે. ૬૦

શાર્વલ્લવિક્રીડિતવૃત્ત

સંસારો વિવિધાધિવાધવિષ્ણુઃ સારાયતે મામસે
નિસ્સારોપિ ઘપુદ્મતાં કલિષ્ઠકપ્રાસીકૃતાનાં ચિરમ્ ।
દૃષ્ટાર્યા ઘનસારપાથસિ મહાપુણ્યેન યસ્યાં સતાં
સા સેવ્યા ન કુતો મવેત્સુરધુની સ્વર્ગાવધનાવધતા ॥૧૧॥
કલિરૂપી નહારથી ગળાયલા દેહધારી પુરુષો પણ
મોટા પુણ્યના યોગે ઠપૂરના જેવાં શ્વેત રંગનાં ગંગા દેવીનાં
દર્શન કરીને, અનેક જાતની આધિ તથા વ્યાધિથી દુઃખ-
દાયક અને તેટલા માટે જ નિસ્સાર એવા સંસારને પણ
મનમાં સારરૂપ માને છે. આવાં સ્વર્ગ તથા મોક્ષને આપ-
નારાં ગંગાને સત્પુરુષોએ શા માટે ન સેવવાં? ૬૧

શિલ્પરિણીવૃત્ત

કચિદ્દસધ્રેણી સુલયતિ રિરંસુઃ શ્રુતિસુલં
નવન્તી વેતો નો વિપુલ ળ્લને મંથરગતિઃ ।
હરન્તી પાપોઘાન્ સુરત્તરવૃત્તા નાકતટિની
સદા સન્નિઃ સેવ્યા સકલપુરુષાર્યાય કૃતિભિઃ ॥ ૧૨ ॥
જેના વિશાળ તટ ઉપર વિહારની ઇચ્છાથી મંદ મંદ ગતિ-
એ ચાલતી હંસોની પંક્તિઓ કોઈ ઠેકાણે કાનને સુખ ઉપજે
તેવી રીતે શબ્દો કરી શ્રોતાઓનાં ચિત્તોને પ્રસન્ન કરે છે; તે
પાપના પુંજોનો નાશ કરનારાં, દિવ્ય વૃક્ષોથી વિઠાયલાં ગંગાને
સત્પુરુષોએ પુરુષાર્થ સમ્પાદન કરવા માટે સદાય સેવવાં
જોઈએ. ૬૨

કલશી માહાત્મ્ય

સમ્પરાવૃત્ત

યામાસાય શિલોદ્ગ્રીવમમહિતશિવાયહનુમાયકમ્ભૂમિ
બ્રહ્માદીનાં સુરપર્વા સુલક્ષ્ણાં વાં મહાકલમન્દ્યમ્ ॥

નો ગર્ભે વ્યાલુઠન્તિ કચિદપિ મનુજા માતુલક્રાન્તિભાજ-
સ્તાં કાશીં નો ભજન્તે કિમિતિ સુમતયો દુઃસ્ખમારં વહન્તઃ ૧૩
ત્રણે લોકમાં પરમપૂજ્ય શ્રી ઉમાવદ્ધભ એવા શંકરની
વિશ્રામભૂમિરૂપ કાશીપુરીમાં જે મનુષ્યો નિવાસ કરે છે, તે
મનુષ્યો બ્રહ્માદિક દેવતાઓનાં સુખકારક સ્થાનોને પણ અલં-
કૃત કરે છે. અર્થાત્ તે તે પવિત્ર સ્થાનોના પણ એક આબૂષ-
ણભૂત થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓને માતાના
ગર્ભમાં કદી પણ આળોટવું પડતું નથી અને જન્મ મરણના
ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. માટે હે સુમતિમાન પુરુષો !
તમે શા માટે સાંસારિક દુઃખના ભારને વહ્યા કરો છો ?
અને કાશી પુરીમાં શા માટે વાસ કરતા નથી ? ૬૩

સંગ્રહાવૃત્ત

વિદ્યન્તે દ્વારકાયા જગતિ बहुविधा देवताराजधान्यो
यद्यप्यन्यास्तथापि स्थलदमलजलावर्तंगंगातरंगा ।

तद्यथा तामकूजत्पिकशुकचटकाक्रान्तविक्रामिनीनां

ક્રીડાકાસારશાલા જયતિ નિજનાનન્દકન્દકામિઃ ૥૬૪

આ પૃથ્વીપર દ્વારકા વગેરે ઘણીએ દેવોની રાજધાનીઓ
છે. પરંતુ પોતાના પ્રાંત પ્રદેશમાં ધુમરીઓ અને તરંગો સાથે
નિર્મળ જળને વહન કરનારી, કોયલો, પોપટો અને ચકલી-
ઓના ધ્વનિઓથી બગીચાઓને સુખપર કરી રહેલી દિશા-
રૂપી કામિનીઓના ક્રીડા સરોવરના પ્રાસાદ સમાન અને
મુનિજનોને આનંદના મૂળરૂપ તો એક વિજયવંતી કાશી
પુરી જ છે. ૬૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

काशीयं समलंकृता निरुपमस्वर्गापगासंभव-

स्थूलोत्तारतरंगबिन्दुविलसन्मुक्ताफलश्रेणिभिः ।

ચૂલ્લોત્તારતરંગબિન્દુવિલસન્મુક્તાફલશ્રેણિભિઃ રાજસે

કાશીસ્થવિનિપદાયમા વિષ્ણુશરણેવસી ॥ ૧૫ ॥

જ્યાં વસંત ઋતુમાં ગન્ધારણ્યવિશે પ્રકુલિત થયેલા ખાખરાનાં પુષ્પોનો સમૂહ અગાસીમાં ઉછીને વનશ્રીને નિહાળનારા નગરજનોને અગ્નિની જ્વાળા સમાન જણાય છે, અથવા તે પોપટોની ચાંચ સમાન જણાય છે, તે મુનિજનોને આનંદ આપનારી, ઉદ્ધાનોવડે રમણીય ભાગતી શ્રી શંકરની કાશી પુરી આ પૃથ્વીપર સર્વોપરી છે. ૯૫

સ્રગ્ધરાવૃત્ત

વહ્નિપ્રાકારેન્દ્રિય જનયતિ વલમીવાસિનાં ગાગરાણાં

ગન્ધારણ્યપ્રસૂતરત્કુલુમ્બવૃષઃ કિન્નરકાનાં શુકાનામ્ ।

ચંદ્રચાકારો વસન્તે પરમપદ્મદં રાજધાની પુરાયેઃ

સા કાચરામરમ્યા જયતિ મુનિજનાનન્દકન્દેકમિઃ ૯૬

શ્રી શંકરને અત્યંત પ્રિય એવી કાશીપુરીની શોભા અલૌકિક છે. તે ગંગા નદીમાં ઉછળતા મોટા મોઝાઓનાં બિંદુરૂપી શોભાયમાન મુક્તાકૃણની માળાને ધારણ કરી રહ્યાં છે, આમ તેમ ઉડતા ચંચળ ભ્રમરમંડળરૂપી સ્થામ ઓઢણીને તેણે ઓઢેલી છે અને જ્યાં ત્યાં આવેલાં તળાવોમાં ખીલેલાં કમળો તેમનાં નેત્રની શોભાને ધારણ કરી રહ્યાં છે. ૯૬

સ્રગ્ધરાવૃત્ત

કિં કુર્મઃ કે મજામઃ કિમિદં સમુદિતં સાધનં મો વયસ્યાઃ

સંસારોન્નનાય પ્રતિવિવસાંમહાનર્થશંકાવતારઃ ।

ઘાતકર્તાતં નિત્યં ભવભયદલને સંગતં સજ્જનાનાં

તાં કાક્ષીમામ્રચમ્પો નિરુપમયતસઃ સ્વઃસ્રવન્ત્યા વયસ્યામ્ ૯૭

હે મિત્રો! પરલોકને માટે શાં સાધન કરીએ? કેને બળ્યે? સંસારનો નાશ કરવા માટે આ જગત્ વિશે શાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ સાધન કયું કયું છે? આવી શંકાઓ મને પ્રતિ દિવસ થવા કરતી હતી; પરંતુ હે બાઈ! સંસારને નાશ કરનાર

સાધન હવે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. અનુપમ સથવાળી
અંગાનદીની બહેન પાણી એવી કાશી નગરીનો આશ્રય કરે; કે
જ્યાં વિવેકી સત્પુરુષોનો સહજ સમાગમ થાય છે. ૬૭
શાર્વલવિકીર્તિતવૃત્ત

મુક્તિઃ કાશિ ન મુક્તિરસ્યભિમતા કાપ્યસિ મુક્તિર્ન સા

તત્પ્રાપ્તિરેત વિશેષ પદ સુતરાં મ્લાઘ્યં યદેતદ્વયમ્ ।

સેતેતદ્વયમ્ જનૈરાસાદ્યતેડનુગ્રહા-

દેવસ્ય ત્રિપુરલિખઃ સુરધુનીસ્નાનાવદાતવ્યયૈઃ ॥ ૯૮ ॥

કેઈ તીર્થમાં ભોગવિલાસ હોય છે તો ત્યાં ઇચ્છિત
એવી મુક્તિ હોતી નથી અને કેઈ ઠેકાણે મુક્તિ મળે તેમ
હોય છે તો ત્યાં ભોગવિલાસ હોતો નથી. પરંતુ કાશી પુરીમાં
તો શ્લાઘ્યા એવી તે બન્ને વસ્તુ સંપૂર્ણ રીતે છે. ઉત્તમ, મધ્યમ
અથવા તો કનિષ્ઠ જાતિનો પુરુષ જો ગંગામાં સ્નાન કરે છે અને
મુપાત્રને દાન કરે છે તો ત્રિપુરારિ એવા શંકરના અનુ-
ગ્રહથી તેને દૌકિક ભોગ અને મુક્તિ બન્ને મળે છે. ૬૮

શાર્વલવિકીર્તિતવૃત્ત

સન્ત્યન્યે ત્રિવિદ્યાપગાદિપતનાત્પુણ્યાઃ પ્રયાગાદયઃ

પ્રાલેયાચલસંભવા બહુફલાઃ સિદ્ધાશ્રમાઃ સિદ્ધયઃ ।

યત્રાઘૌઘદહા ભવન્તિ સુધિયાં ધ્યાનેશ્વરાણાં ચિરં

મુક્તારોષમિયાં વિનિદ્રમનસાં કન્દામ્બુપર્ણાશિનામ્ ॥ ૯૯ ॥

આ કાશીપુરી ઉપરાંત ગંગા, યમુના, વગેરે પવિત્ર
નદીઓના તટ ઉપર આવેલાં પ્રયાગ આદિ પીઠ પાણી ઘણાંએ
પવિત્ર તીર્થો છે. તેમ હિમાલયમાં પણ બહુ દુર્ગ આપનારાં
ઘણાં સિદ્ધાશ્રમો ને સિદ્ધિઓ વસે છે. જે સિદ્ધાશ્રમોમાં ઠંડ,
પાણી અને પાંદડાં ઉપર નિવાંહ કરનારા સર્વ જાતના ભક્તમાંથી
મુક્ત થઈ ગયેલા, સાવધાન મનવાળા યુદ્ધિમાન સિદ્ધ પુરુષો

ઘણા કાળ સૂધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને પાપપુંજને બાળી નાંખનારી સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૯

સગ્ધરાવૃત્ત

કેદારસ્થાનમેકં રુચિરતરમુમાનાટચલીલા નાકં
પ્રાલેયાદ્વિપ્રદેશે પ્રયિતમતિતરામસ્તિ ગંગાનિવેશે ।
રૂપાતં નારાયણસ્ય ત્રિજગતિ બદરીનામ સિદ્ધાશ્રમસ્ય
તન્નૈવાનાદિમૂર્તેર્મુનિજનમનસામન્યદાનન્દમૂર્તેઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હિમાલયના પ્રદેશમાં જ્યાં ગંગા નદી વહે છે ત્યાં કેદાર-
નાથનું એક રમણીય અને અત્યંત પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે; જે પવિત્ર
વનમાં પાર્વતીએ શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે નાટ્યલીલા
કરી હતી. બીજું મુનિઓના મનમાં અલૌકિક આનંદ આપ-
નારા અનાદિદેવ નરનારાયણનું બદરી નામનું સિદ્ધાશ્રમ છે,
તે પણ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૦.

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरभर्तृहरिकृतं विज्ञानशतकं संपूर्णम् ॥

भर्तृहरिकृत प्रास्ताविकश्लोकसंग्रह

भंगलाचारण

भर्तृहरिनां त्रये शतके। उपरांत केटलाक प्रास्ताविक श्लोके।
जूही जूही प्रतोभां भण्ण आवे छे ते सर्व अकत्र करीने अत्र
आपेला छे.

अनुष्टुभृत्

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।

सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १ ॥

अकिञ्चन, जितेन्द्रिय, शांत, समानभाववाला अने
सर्वदा संतुष्ट मनना पुरुषने सर्वे दिशाओ सुखमय छे. १

अर्थात् जे पुरुषनी पासे कंઈ डोय नहि, जे जिते-
न्द्रिय डोय, सर्व प्राणीना उपर जे समान दृष्टिवाणो डोय
अने जेनुं मन सदा संतोषी ज रહેतुं डोय, ते पुरुषने
ज्यां जय त्यां सुख ज भजे छे.

हरिणीवृत्त

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका

जठरपिठरी दुःपूरेयं करोति विडम्बनम् ॥ २ ॥

ધમ્મિત એવી મોટાં માનરૂપી ગ્રન્થિનો લેહ કરવામાં કુશળ, મોંઘા ગુણરૂપ કમળ સમુદાયને પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રકુ-
હિત કરવામાં ચંદ્રિકારૂપ* અને મોટી તથા પ્રસરતી લજ્જા
વેલને વિદારવામાં કુહુવાડી જેવી જઠરપિઠરી-હોજરી મહા
દુઃખે પુરાય તેવી છે અને તે જ મનુષ્યને વિટંબના કરાવે છે. ૨

અર્થાત્ માનખણ્ડન કરનાર, ગુણને ઝાંખા પાડનાર અને
લાજને પણ મૂકાવનાર પેટ ભરવું, એ મહાદુસ્તર છે; અને
તે જ મનુષ્યની ચેષ્ટા કરાવે છે.

શબ્ય પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

उत्तिष्ठं क्षणमेकमुद्वह गुहं दारिद्र्यभारं सखे

भ्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा स्मરन्ने शवो

दारिद्र्यान्મરણં વરં વરમિતિ જ્ઞાત્વૈવ તૂર્ણીં સ્થિતઃ ॥ ૩ ॥

હે મિત્ર ! હું થાકી ગયો છું મારે તું ઉઠ અને એક ક્ષણ-
વાર મારો ભારે દારિદ્ર્યભાર ઉપાડી લે તથા મને તારું મરણુથી
ઉત્પન્ન થયેલું સુખ લાંબો વખત સેવવા દે. સ્મશાનમાં જઈને
એક ધનરહિતે, શબને આ પ્રમાણે કહ્યું; પરંતુ દારિદ્ર્યથી મરણુ
(હજાર વાર) સારું, એમ જાણીને (શબ) અબોલ જ રહ્યું. ૩

અર્થાત્-એક ગરીબ માણસે સ્મશાનમાં જઈને શબને
કહ્યું કે, શબ ! તું ઉઠ અને મારું દારિદ્ર્ય લઈ તારું મરણુસુખ
મને આપ, પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે-દારિદ્ર્યથી મરણુ હજારગણું
સારું છે, એમ જાણીને જ શબે તેને કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

* દિવસે ખીલનાર કમળને ઉગ્ગવલ ચંદ્રિકા પણ બિડાવી દે છે;
તેમ મોટા મોટા ગુણરૂપ કમળના સમુદાયને હોજરીરૂપ ચંદ્રિકા
ઝાંખા પાડી નાંખે છે.

શિલ્પરિણીકૃત

ઉદન્વચ્છન્ના ભૂઃ સ ચ નિધિરપાં યોજનશતં
સદા પાન્થઃ પૂષા ગગનપરિમાણં કલયતિ ।
इति प्रायो भावाः स्मरदवाधेमुद्रामुकुलिताः
सर्ता प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ૪ ॥

પૃથ્વી સમુદ્રથી આવૃત છે, સમુદ્ર સો યોજનનો છે અને સૂર્ય પથિક થઈને સદા ગગનનું પણ પરિમાણ કાઢે છે; આ પ્રમાણે સૌનું માપ કરાયલું છે, પરંતુ સજ્જનનો જ્ઞાન ઉત્કર્ષ તો અમાપ તથા અપરિમિત જ છે અને તેજ વિજય પામે છે. ૪
અર્થાત્ પૃથ્વી, સમુદ્ર અને ગગન, એ ત્રણ મોટામાં મોટાં ગણાય છે, તેનું પણ પરિમાણ-માપ થાય છે, પરંતુ સંતજનના જ્ઞાનનો અવધિ જ નથી અને એવું અવધિરહિત જ્ઞાન જ વિજય પામે છે.

वसन्ततिलकावृत्त

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण तु सुखीलसमान्वतेन
नार्यः स्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ ૫ ॥

શ્રીઓ કાર્યને અર્થે હાસ્ય કરે છે, વખતે રુદન કરે છે અને આપણને વિશ્વાસ અણાવે છે; પરંતુ પોતે ક્રોધનો પણ વિશ્વાસ કરતી નથી, તેટલા માટે શીલસંપન્ન પુરુષોએ સ્મશાનના ઘડાની પેઠે શ્રીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૫
શિલ્પરિણીકૃત

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोज्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ૬ ॥

અહો ! કાશીમાં ગંગાના તટપર વસી તથા માત્ર લંગોટી
ધારણ કરી મસ્તક ઉપર બે હાથ બેડી, પગે લાગીને, હે
ગૌરીનાથ ! હે શંભો ! હે ત્રિપુરહર ! હે ત્રિનયન ! તમે પ્રસન્ન
થાવ, એમ કહેતાં કહેતાં ક્યારે હું ક્ષણની પેઠે દિવસો
નિર્ગમન કરીશ ? ૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કાર્કશ્યં સ્તનયોર્દૃશોસ્તરલતાલીકં મુખે શ્લાઘ્યતે
કૌટિલ્યં કચસશ્ચયે ચ વદને માન્યં ત્રિકે સ્થૂલતા ।

મીઠત્વં હૃદયે સદૈવ કથિતં માયાપ્રયોગઃ પ્રિયે

યાસાં દોષગણઃ સદા મૃગદૃશાં તાઃ સ્યુઃ પશૂનાં પ્રિયાઃ ॥૭॥

બેના સ્તનમાં કાઠિન્ય, નેત્રમાં ચંચળતા, મુખમાં અ-
સત્ય, કેશના અંબોડામાં વક્રતા, વદનમાં મંદતા, નિતંબ-
પ્રદેશમાં સ્થૂલતા, હૃદયમાં ખીકણપણું સદાય કહેલું છે; તથા
બે પોતાના પ્રિય ઉપર માયાપ્રયોગ કરે છે એવા એવા
જેમનામાં સદા અવગુણોનો સમૂહ છે, એવી મૃગાક્ષીઓ
પશુને જ પ્રિય હોવી બેધએ. ૭

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ગાત્રે ગેરા ચ વિકલઞ્જદુમીશ્વરાણાં

કુર્વન્નયં પ્રહસનસ્ય નટઃ કૃતોસિ ।

તં ત્વાં પુનઃ પલિતકર્ણકમાજમેનં

નાટ્યેન કેન નટયિષ્યતિ દીર્ઘમાયુઃ ॥ ૮ ॥

ગાત્રો અને વાણીથી ખોડવાળો થઈ ધનિકોની ખુશામત
કરનાર તું, હમણાં પ્રહસનનો નટ બન્યો છે; પરંતુ હવે જ્યારે
તારા વાળ ધોળા થઈ ગયા છે ત્યારે આ વૃદ્ધવય તને કયા
નાટકનો નટ બનાવશે ? અથવા કયા નાટકમાં નચાવશે ?* ૮

* આ શ્લોક મુરારિ કવિદત્ત અનર્ધ રાધવના ત્રીજા અંકમાં પણ છે. .

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

ચલા લક્ષ્મીશ્ચલાઃ પ્રાણાશ્ચલે જીવિતયૌવને ।

ચલાચલે ચ સંસારે ધર્મ ઇકો હિ નિશ્ચલઃ ॥ ૯ ॥

લક્ષ્મી ચલિત છે, પ્રાણુ ચલિત તથા જીવિત અને યૌવન
પણુ ચલિત છે; આ પ્રમાણે ચલાચલ એવા આ સંસારમાં
માત્ર ધર્મ જ એકલો નિશ્ચલ છે. ૯

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिनाल्लभ्यानि नीमास्थया

भूपालमुकुटीकुटीरविहरव्यापारपण्याङ्गनाः ।

कन्याकञ्जुलिताः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-

रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ ૧૦ ॥

હે ચિત્ત! રાજાઓની વાંકી ભ્રમરરૂપી ઓરડીમાં
વિહાર-વ્યાપાર કરવામાં વેશ્યા સમાન લક્ષ્મીને તું સ્થાયિની
ધારીને, આસ્થાથી ચિન્તવીશ નહિ; કારણ કે તે અસ્થિર છે.
અમે તો કંથાધારી બનીને કાશીની શેરીઓનાં ભવનદ્વારમાં
પેસીને હાથરૂપી પાત્રમાં આવી પડેલી ભિક્ષાની અપેક્ષા
રાખીએ છીએ. ૧૦

અર્થાત્ હે ચિત્ત! જ્યાં જ્યાં રાજાની દૃષ્ટિ જાય, ત્યાં
ત્યાં જનાર ને નાચનાર વેશ્યાના જેવી લક્ષ્મીનું ચિન્તન
કરવું તું છોડી દે; કારણ કે હવે અમે તો કાશીમાં જઈને
રહેતાં માત્ર કંથાધારી અને જોએજ ભિક્ષા માંગવાની
અપેક્ષાવાળા છીએ, પણ ધનાદિ વૈભવની અમને સ્પૃહા નથી.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः

कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।

मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकारागृहे

संदृश्य क्षणमंगुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥૧૧॥

મોટાં મોટાં મંદિર, સજ્જનોથી માન પામેલા પુત્રો, અ-
પાર સંપત્તિ, કલ્યાણકારી સ્ત્રી અને ચડતી વય છે, એમ બાણતા
અજ્ઞાન મૂઢ પુરુષો વિશ્વને અમર માનીને સંસારરૂપી કારાગૃહ-
માં પ્રવેશ કરે છે, તેમને ધન્ય નથી; પરંતુ તે સર્વ ક્ષણભંગુર
છે, એમ માનીને જેઓ સંન્યાસ લે છે તેમને જ ધન્ય છે. ૧૧

અર્થાત્ સંસારરૂપ કારાગૃહને સુખરૂપી અને નિત્ય
માનીને તેમાં વૈભવ વિનોદ માનનારાઓને ધન્ય નથી, પણ
સંસારજન્ય સર્વ ક્ષણભંગુર છે, એમ માનીને સંન્યાસ લેના-
રાઓને જ ધન્ય છે-તે જ સુખી છે.

શિખરિણીવૃત્ત

ન મિક્ષા દુઃપ્રાપા પથિ, મમ મહારામરચિતે
ફલૈઃ સંપૂર્ણા દુઃખમૃગસુચર્માપિ વસનમ્ ।
સુઘૈર્વા દુઃઘૈર્વા સદશપરિપાકઃ સ્વલુ તદા
ત્રિનેત્રં કસ્યક્ત્વા શ્વેતદંધં પ્રણમતિ ॥ ૧૨ ॥

મોટી મોટી વાડીઓવાળા માર્ગમાં મને ભિક્ષા કંઈ
દુઃપ્રાપ્ય નથી, આખી પૃથ્વી ફળથી સંપૂર્ણ છે અને વસ્ત્રને
માટે પણ હસ્તી તથા મૃગઆદિનાં ચર્મ છે; આ પ્રમાણે
જ્યારે સુખનું અથવા દુઃખનું સરખું પરિણામ છે ત્યારે
ત્રિનેત્રનો (મહાદેવનો) ત્યાગ કરી, લગાર ધન મળવાથી
મહાંધ થઈ ગયેલા ધનીને તે કોણ નમવા જશે? ૧૨

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નો સ્વપ્નપ્રવિ-રિતઃ કરટિનો નોદ્વેજિતા ચૈરિજ-
સ્તન્વજ્ઞયા વિપુલે નિબલ્પફલકે ન ક્રીડિતં લીલયા ।
નો જુષ્ટં ગિરિરાજનિર્ઘર-ગજજ્ઞાકારકારં ઘયઃ
કાલોયં પરપિણ્ડલોલુપતયા કાકૈરિવ પ્રેરિતઃ ॥ ૧૩ ॥

હસ્તીઓને ખર્જથી ચીરી નાંખ્યા નહીં; વૈરીઓને હરા-
વ્યા નહીં; નાબુક અંગવાળી સ્ત્રીની સાથે વિશાળ હિંચોળાપર
હીલાપૂર્વક ક્રીડા કરી નહીં તથા ગિરિરાજના ઝણકાર કરતા
ઝરાઓના જેવું ઝણકાર કરતું ઉછળતું યૌવન પણ ન લોગવ્યું;
પણ કાગડાની પેઠે પરના આપેલા લોજનપર આશા રાખતાં
કાળ નિર્ગમન કર્યો. (આવા જીવિતને ધિક્કાર છે.) ૧૩

પૃથ્વીવૃત્ત

परिभ्रमसि किं वृथा कंचन चित्त विश्राम्यतां

स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।

अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यसङ्कल्पय-

न्नतर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ ૧૪ ॥

હે ચિત્ત! તું શું કરવા આમ વૃથા બ્રમણ કરે છે? કેઈ
પણ સ્થાને વિરામ પામ. જે જેની મેળે થવાનું હોય છે તે થયું
જાય છે, તેથી ઉલટું થતું જ નથી; માટે ગઈ વસ્તુને ન સંભા-
રતાં અને ભવ્ય વસ્તુનું ચિંતવન કર્યા વિના જેનું આગમન અને
ગમન અવર્જિત છે એવા લોગોને! અનુભવ કર. (અર્થાત્ યદ-
ચ્છાથી જે કંઈ લોગ તને આવી મળે, તે લોગવી સંતુષ્ટ રહે.) ૧૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

पाणि पात्रयतां निसर्गं चिना मैक्षेण संतुष्यतां

यत्र कापि निषीदतां बहुतृणं विभ्रं मुहुः पश्यताः ।

अत्यागेपि तनोरखण्डपरमान्तवबोधस्पृहां

मर्त्यः कोपि शिवप्रसादसुलभां संपत्स्यते योगिनाम् ॥ ૧૫ ॥

હસ્તને પાત્ર ઠલ્પે, સ્વભાવ શુદ્ધ ભિક્ષાજીથી સંતુષ્ટ
થાઓ, હરકેઈ પણ સ્થાનમાં નિવાસ કરે અને આ વિશ્વને
વારંવાર તૃણવત્ જુવે. કેઈક જ મનુષ્ય યોગીઓની પેઠે
શરીરને ત્યાગ કર્યા વિના શિવના પ્રસાદથી સુલભ એવા
અખંડ, પરમાનંદના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાને સંપાદન કરે છે. ૧૫

તાર્પય-આત્મા અને શિવ એક જ રૂપ છે. વિષયોની નિવૃત્ત થયા કેડે આત્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે અને વિષયોનો શોધ કરવાનું સાધન યોગ છે. યોગીઓ યોગાભ્યાસથી સદેહે અંતરાત્મા ચિદાનંદનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ તે દર્શન સર્વને થવાં હુલ્લભ છે, છતાં કેાઈ ભાગ્યે જ શિવકૃપાથી તે અખંડ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; પરંતુ જ્યારે આ સંસારને તૃણવત્ જૂવે છે ત્યારે તે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પાતાલાન્ન વિમોચિતો વત્ત બલી નીતો ન મૃત્યુઃ ક્ષયં
નો મૃદ્ધં શશિલાન્નં ચ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ।
શેષસ્યાપિ ધરાં વિધૃત્ય ન કૃતો ભારાવતારઃ ક્ષણં
ચેતઃ સત્પુરુષાભિમાનગજ- ન મિથ્યા વહન્ લઙ્ગસે ॥ ૧૬ ॥

હે ચિત્ત! તે પાતાળમાંથી બળીને છોડાવ્યો નથી, યમ રાજાનો નાશ પણ કર્યો નથી, ચંદ્રનો કાળો ડાઘ પણ તે કહાડ્યો નથી, વ્યાધિઓને પણ નિર્મૂળ કર્યા નથી, પૃથ્વીને ધારણ કરીને થોડીવાર સૂધી પણ શેષનો ભાર ઉતાર્યો નથી, તો પણ સત્પુરુષમાં ગણાવાનું મિથ્યાભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ આવતી નથી? ૧૬

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં પ્રતિવનમખેદં ક્ષિતિરુદ્ધાં
પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।

મૃ- સ્પર્શા શય્યા લલિતલતાપલ્લવમયી
સહન્તે સંતપ્યં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥ ૧૭ ॥

જો કે પ્રત્યેક વનમાં કંઈ પણ ખેદ વિના (સહજ) વૃક્ષોનાં ફળ, જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે મળે એમ છે, પુણ્ય સરિતાઓનું શીતળ અને મધુર જળ ઠામ ઠામ મળે છે,

સારી રમણીય લલાપલ્લવની અનેલી કોમળ શય્યા પણ છે છતાં
કૃપણ જનો પૈસાદારને ખારણે સંતાપ સહન કરે છે. ૧૭

(અર્થાત્ શ્રીમાનેને ખારણે ભિક્ષા માંગવા જઇને ત્યાં
તેઓનું અપમાન સહે છે.)

અનુષ્ટુભૂત

મિક્ષા કામદુઘા ધેનુઃ કન્થા શીતનિવારિણી ।

અચલા તુ શિવે ભક્તિર્વિભવૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૮ ॥

કામદુઘા ગાય જેવી ભિક્ષા છે, ટાઢને વારનારી કંથા છે અને
શિવ ઉપર અચળ ભક્તિ છે, તો પછી વૈભવનું શું પ્રયોજન છે ?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યદ્વક્ત્રં મુહુરીક્ષસે ન ધનિનાં બ્રૂવે ન ચાદું મૃષા

નૈષાં ગર્વગિરઃ શૃણોષિ ન પુનઃ પ્રત્યાશયા ધાવસિ ।

કાલે નાલ્લગુણાનિ શ્વાદસિ સુખં નિદ્રાસિ નિદ્રાગમે

તન્મે બ્રૂહિ કુરજ્જ કુત્ર ભવતા કિં નામ તસં તપઃ ॥ ૧૯ ॥

હે કુરંગ ! તું ધનીઓનું મોં વારંવાર જોતો નથી, તેમની
મિથ્યા ખુશામત કરતો નથી, તેમના અભિમાનના શબ્દો
સાંભળતો નથી, પણ બૂખ લાગે છે ત્યારે લીલું ઘાસ ખાય
છે અને ઉંઘ આવે છે ત્યારે નીરાંતે ઉંઘે છે. તો તું મને
કહે કે, તેં એવું શું તપ કર્યું છે, કે જેનું આ ફળ છે ? ૧૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યે સંતોષસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેષાં ન મિક્ષા મુક્ષો

યે ત્વન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેષાં ન તૃષ્ણા હતા ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां ।

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ ૨૦ ॥

જેઓ સંતોષસુખના આનંદથી ખુશી થાય છે, તેઓના

આનંદો કોઈ દિવસ ખંડિત થતા નથી; પરંતુ ખીજા કે જેઓની બુદ્ધિ ધનના લોભથી ભરાઈ ગયેલી છે, તેમની તૃષ્ણા કોઈ દિવસ મટતી નથી, ત્યારે સંપત્તિ (પૈસા)નું એવું મોટું સ્થાન વિધિએ કેાને માટે બનાવ્યું હશે? પોતામાં જ જેનો પોતાનો-સુવર્ણનો મહિમા સમાયલો છે તેવો મેરુ પર્વત મને તો ગમતો નથી. ૨૦
વસન્તતિલકાવૃત્ત

વર્ણ સિતં શિરસિ વીક્ષ્ય શિરાંઠહાણાં
સ્થાનં જરાપરિમલસ્ય તદેવ પુંસામ્ ।
આરોપિતાસ્થિશકલં પરિહૃત્ય યાન્તિ
ચાણ્ડાલકૂપમિવ દૂરતરં તરુણ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષોના જરાએ કરેલા પરાભવના સ્થાનરૂપ માથા-પરના ઘોળા વાળ જોઈને, તરુણીઓ જેમ જેના ઉપર એક હાડકાનો ઠડકો મૂક્યો હોય એવા ચાણ્ડાલના કૂવાને છોડી જાય, તેમ તેવા પુરુષને છોડી દૂર જાય છે. ૨૧

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સમારમ્ભા મમ્નાઃ કતિ ન કતિવારાંસ્તથ પશો
પિપાસોસ્તુચ્છેઽસ્મિન્દ્રવિળમૃગતૃષ્ણાર્ણવજલે ।
તથાપિ પ્રત્યાશા વિરમતિ ન તેઽઘ્યાપિ શતઘા
ન દીર્ઘે યચ્છેતો નિયતમશનિપ્રાવઘટિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

તુચ્છ એવા દ્રવ્યરૂપી મૃગતૃષ્ણાના સમુદ્રનું જળ પીવાની ઇચ્છાવાળા હે પશુ! કેટલા અને કેટલીવાર તારા સમારંભો શું ભાંગી પડ્યા નથી? તોપણ તારી આશા હજી સૂધી પણ વિરામ પામતી નથી અને તારું હૃદય શતઘા ફાટી જતું નથી, માટે તે ખરેખર વજ્રમય પથ્થરમાંથી બનેલું હોય એમ જણાય છે. ૨૨
વસન્તતિલકાવૃત્ત

સિંહો વલી શ્વિરવશ્કરમાંસમોજી
સંવત્સરેણ રતિમેતિ કિલૈકવારમ્ ।

પારાવતઃ સ્વરશિલાકળમાત્રમોજી

કામી મવત્યનુદિનં વદ કોઽન્ન હેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

હાથી અને શૂકરના માંસનું લોજન કરનારો બળવાન સિંહ વર્ષમાં એક વાર રતિ કરે છે ને કબુતર કંઠણુ એવા પત્થરના કણુને ખાનારો છતાં દરરોજ કામી થાય છે, એનું શું કારણ? ૨૩

અર્થાત્ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, કામેચ્છા થવામાં લોજન કારણ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ કારણ છે. કબુતરની પ્રકૃતિ કામવાસનાથી ભરપૂર હોવાથી તે પત્થરના કણુ ખાય છે, છતાં તેને કામવાસના અત્યંત થયા કરે છે, અને સિંહ માંસનું લોજન કરનારો છે તથાપિ તેની પ્રકૃતિ ઉચ્ચ ભાવનાવાળી હોવાથી તેને કામવાસના ઘણી જ ઓછી હોય છે. નૈતિક સિદ્ધાંત એ છે કે, ઉદાર મોટા પુરુષો કદી પણ વિષયવાસનાના ગુલામ થતા નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ચૂડોત્તંસિતચારુચન્દ્રકલિકાચચ્ચિહ્નિસ્વામાસ્વરો

લીલાવગ્ધવિલોલકામશલમા શ્રેયોદશાગ્રે સ્ફુરન્ ।

અન્તઃસ્ફૂર્જવપારમોદ્ધતિમિરપ્રાગ્મારમુષ્ણાર્દય-

શ્વેતઃસન્નિ યોગિનાં વિજયતે જ્ઞાનપ્રદીપો હરઃ ॥ ૨૪ ॥

કેશપાશમાં આમૂષણ તરિકે ધારણ કરેલી ચંદ્રમાની સુંદર કળાની પ્રકાશમાન શિખા (કિરણસમુદાય) થી ગૌર રંગના, જેમણે ગરમતમાં ચંચળ એવા કામરૂપી પતંગને ખાળી નાખ્યો છે એવા કલ્યાણરૂપી દીવાની વાટમાં અગ્નિ-ભાગમાં પ્રકાશમાન થનારા તથા અંતઃકરણમાં ફેલાયલા અપાર મોહરૂપી અંધારાના સમુદાયનો નાશ કરનારા એવા જ્ઞાન પ્રદીપરૂપી હર-શંકર યોગીઓના ચિત્તરૂપી મંદિરમાં વિજય કરે છે અર્થાત્ યોગીઓના ચિત્તમાં વાસો કરે છે. ૨૪

લલિતકૃતવૃત્ત

ભિક્ષાહારમધ્યમપ્રતિભાસંભીતિર્જિહ્વા સર્વદા
દુર્માત્સર્યમ-પામમાન-યનં દુઃસ્વૌષ્ઠવિધ્વંસનમ્ ।

પ્રવચનાન્વહમપ્રયત્ન-લભ્યં સાધુપ્રિયં પાવનં

શમ્ભોઃ સદાસદા મન્યનિધિ શંસન્તિ યોગીશ્વરાઃ ૨૫
શિવમાર્ગ કોઈથી પણ અટકાવી શકાય નહિ તેવો
ક્ષેનો અક્ષય નિધિ છે, એમ યોગીશ્વરો કહે છે. કારણ કે
માર્ગમાં ભિક્ષાત્રનો આહાર કરવાનો છે, આ માર્ગ દીન-
થી રહિત છે, અનુપમ સુખ આપનારો છે, સર્વદા ભયનો
શ કરનારો છે, દુષ્ટ એવા માત્સર્ય, મદ, અને અભિમા-
ન નાશ કરનાર છે, દુઃખના સમૂહનો નાશ કરનારો છે;
કેકાણે દરરોજ પ્રયત્ન વિના સુલભ છે, મહાત્માઓને
પણ છે, અને પાવન (પવિત્ર) કરનારો છે. ૨૫

લલિતકૃતવૃત્ત

મોગાસ્તુક્તરક્તમજ્જપલાઃ પ્રાણાઃ ક્ષણધ્વંસિન-

સ્તોકાન્યેવ દિનાનિ યૌવનસુખં પ્રીતિઃ પ્રિયેષ્વસ્થિરા
તત્સંસારમ-પારમવ નિશ્ચિલં કુચ્ચા કુચા બોધકા

લોકાઃ પ્રહરેશલેન મનસા યત્નઃ સમાધીયતામ્ ॥૨૬॥

હે વિદ્વાન્ ઉપદેશકો! વિષયના લોભ ઉઘા ઉછળતા
જ્ઞીના તરંગોની પેઠે નાશવંત છે. પ્રાણો ક્ષણમાં નાશ
મનારા છે, જુવાનીનું સુખ થોડા દિવસો જ રહે છે,
યજ્ઞોનાના ઉપર પ્રીતિ અસ્થિર છે. માટે આખા સંસારને
સાર જ જાણીને લોકોનો અનુગ્રહ કરવામાં કુશળ એવા
પવડે યત્ન (પરિશ્રમ) કરો. ૨૬

લલિતકૃતવૃત્ત

પ્રત્યેન્દ્રાદિમંત્રજ્ઞાન-જનકજ્ઞાન્યત્ર સ્થિતો મન્યતે

યત્સ્વાદાદિરસા ભવન્તિ વિમલાલૌક્યરાજ્યાદયઃ ।

મોગઃ કોપિ સ એક એવ પરમો નિત્યોદિતો જુમ્મતે

મો સાધો ક્ષણમહુરે તદિતરે મોને રતિ મા કૃયાઃ ॥૨૭॥

અનિર્વચનીય અને નિત્ય પ્રકાશનારો એવો એક જ ઉત્તમ ભોગ પ્રકાશી રહેલો છે, કે જે ભોગમાં સ્થિતિ કરનારો પુરુષ, બ્રહ્મા ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓને તણુખલા સમાન માને છે, અને જે ભોગનો આસ્વાદ કરવાથી તણુ લોકના રાજ્ય આદિ વૈભવો રસ વિનાના થઈ પડે છે. હે સત્પુરુષ ! અલૌકિક ભોગથી ખીજ ક્ષણભંગુર ભોગ ઉપર પ્રીતિ કર મા. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

સા રમ્યા નગરી મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્તચક્રં ચ તત

પાર્શ્વે તસ્ય ચ સા વિદગ્ધપરિષત્તાશ્ચન્દ્રબિમ્બાનનાઃ ।

ઉત્તિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે બન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વે યસ્ય વશાદગત્ત્વમૃતિપથં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૨૮॥

તે રમણીય નગરી, તે મહારાજા, તે માંડલિક રાજાઓને સમુદાય, તે રાજાની પાસે બેસનારી વિદ્વાનોની સભા, તે ચંદ્ર-મુખી સ્ત્રીઓ; રાજાના ગર્વિષ્ઠ કુમારોને તે સમુદાય, તે બંદી-જનો અને રાજાની તે ઠથાઓ, તે સર્વ જેને લીધે સંભારણા માત્ર થઈ પડ્યું છે, તે કાળને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨૮

માલિનીવૃત્ત

ફલમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય તોયં

શયનમવનિપૃષ્ઠં વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવધનમધુપાનમ્નાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સહે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૯ ॥

ભોજનને માટે પેટ પૂરતાં ફળો છે, પીવાને માટે સ્વાદિષ્ટ જળ છે, સૂવાને માટે પૃથ્વીની પીઠરૂપી ખીછાનું છે, અને પહેર-

વાને માટે વલ્કલ વસો છે, માટે નવીન એવા ધનરૂપી મદિ-
રાનું પાન કરવાથી જેઓની સર્વે ઈદ્રિયો ભગ્ની ગયેલી છે, એવા
દુર્જનોનો અવિનય સહન કરવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. ૨૯
અનુષ્ઠુભૂત

અશીમહિ વયં મિક્ષામાશાવાસો વસીમદિ ।

શયીમહિ મહીપૃષ્ઠે કુર્વીમહિ કિમીશ્વરૈઃ ॥ ૩૦ ॥

અમે ભિક્ષાનું લોભન કરીએ છીએ, દિશારૂપી વસો
પહેરીએ છીએ, અને પૃથ્વી ઉપર શયન કરીએ છીએ,
માટે અમારે રાજાઓનું શું કામ છે? ૩૦

શિખરિણીવૃત્ત

અહૌ વા હારે વા બલવતિ રિપૌ વા સુહદિ વા

મળૌ વા લોષ્ટે વા રૂઝમશયને વા દષદિ વા ।

તૃણે વા સ્ત્રેણે વા મમ સમદશો યાન્તુ દિવ્રસાઃ

કચિત્પુણ્યારણ્યે શિવ શિવ શિવેતિ પ્રલપતઃ ॥ ૩૧ ॥

સર્પના વિશે અથવા તો હારને વિશે, બળવાન શત્રુના
ઉપર અથવા તો સ્નેહીના ઉપર, મણિના ઉપર અથવા તો
માટીના ઢેફા ઉપર, પુષ્પની શય્યા ઉપર અથવા તો પથ્થર-
ની શિલા ઉપર, તૃણ ઉપર અથવા તો સ્ત્રીઓના સમુદાય
ઉપર મારી સમદષ્ટિ થાય અને કોઈ એક પવિત્ર અરણ્યને
વિશે શિવ, શિવ શિવ એમ શિવના નામને ૨૮વાં મારા
દિવસો ભય, એવી ઇચ્છા રાખું છું. ૩૧

શિખરિણીવૃત્ત

અનાવર્તી કાલો વ્રજતિ સ વૃથા તજ ગણિતં

દશાસ્તાસ્તાઃ સોઢા વ્યસનશતસંપાતબિધુરાઃ ।

કિયદ્વા વશ્યામઃ કિમિદ વત નાત્મન્યપકૃતં

ત્વયા યાવતાવત્પુનરપિ તદેવ વ્યવસિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પાછો ન આવે એવો કાળ વૃથા ચાલ્યો ગયો, તેની પણ તે ગણના કરી નહિ. સેંકડો દુઃખોના આવવાથી દુઃખ-દાયક એવી જૂદી જૂદી અનેક દશાઓ પણ સહન કરી. તને કેટલું કહીએ? તે વારું પોતાનું જરા પણ ભટું કર્યું નહિ; પરંતુ ફરીથી પણ તું તે જ કાર્યને આરંભ કરી રહ્યો છે. ૩૨

આ ૩૨ માં શ્લોકમાં પામર મનુષ્યને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

માલિનીવૃત્ત

દદતુ દદતુ ગાલીર્ગાલિમન્તો ભવન્તો

વયમપિ તદ્ભાવાદ્ગાલેદાનેઽસમર્થાઃ ।

જગતિ વિનિષ્ક્રિયત વિચ્ચમાનં

ન હિ શશકવિષાણં કોપિ કસ્મૈ દદાતિ ॥ ૩૩ ॥

• ભલે તમે ગાળો દો, કારણ કે તમારી પાસે ગાળો છે. પરંતુ અમારી પાસે ગાળો ન હોવાથી અમે ગાળોનું દાન દેવાને અસમર્થ છીએ. જેની પાસે જે હોય તેનું તે દાન કરે છે, આ વાત જગતમાં જાણીતી છે. કોઈ પણ મનુષ્ય શશલાનું શીંગડું કોઈને દાનમાં આપી શકશે નહિ. ૩૩

સગ્ધરાવૃત્ત

મઘ્યં મક્તં તતઃ કિં કદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં

કૌપીનં વા તતઃ કિં કિમથ સિતમહશ્ચામ્બરં વા તતઃ કિમ્ ।

एका भार्या ततः किं शतगुणगुणिता कोटिरिका ततः किं

त्वेको भ्रान्तस्ततः किं करि रगशतैर्वेष्टितो वा ततः किम् ३४

પ્રભાતમાં ખટરસવાળું લોજન મળ્યું તેથી પણ શું અને છેક સાયંકાળે ખરાબ લોજન મળ્યું, તો તેથી પણ શું? એક કૌપીન મળી તો તેથી પણ શું અને સ્વેતરંગનું ઉત્તમ વસ્ત્ર

મળ્યું તો તેથી શું? એક બાર્યા હોય તો પણ શું અને
એક અબજ બાર્યા હોય તો પણ શું? એકલા ભટકવું પડે
તો પણ શું અને સેંકડો હાથીઓ અને ઘોડાઓથી વિટાઈને
ભટકવું પડે તો પણ શું? ૩૪

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

મૂઃ પર્યક્ષો નિજમુજલતા કન્દુકં સ્વં વિતાનં
દીપશ્ચાન્દ્રો વિરતિવનિતાલગ્ધસક્લપ્રમોદઃ ।

દિક્રાન્તાભિઃ પવનચમરૈર્વીજ્યમાનઃ સમન્તા-

ન્નિશ્ચુઃ શેતે નૃપ દ્વ મુવિ ત્યક્તસર્વસ્પૃહોઽપિ ॥ ૩૫ ॥

બિશ્ચુક (સંન્યાસી) સર્વે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યા છતાં
પણ રાજાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે છે. પૃથ્વી તેનો
પદંગ છે, પોતાની બુલ્લઓ તેનું ઓશીકું છે, આકાશ તેનો
ચંદ્રવો છે, ચંદ્રમા તેનો દીવો છે, વૈરાગ્યરૂપી વનિતાની સાથે
સંગનો આનંદ મેળવે છે અને દિશારૂપી સ્ત્રીઓ પવનરૂપી
ચામરોવડે ચોતરફથી તેને પવન ઢાળે છે. ૩૫

વસન્તતિલકાવૃત્ત •

સંમોહયન્તિ મદ્યન્તિ ત્વહમ્બયન્તિ ।

નિર્મર્ત્સયન્તિ રમયન્તિ વિષાદયન્તિ ।

પતાઃ પ્રવિદ્ય સદયં દૃઢયં નરાણાં

ર્કિં નામધામનયના ન સમાચરન્તે ॥ ૩૬ ॥

સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ મનુષ્યોના હયાવાળા હૃદયમાં
પ્રવેશ કરીને તેઓને વિવેક રહિત કરે છે, મદમત્ત કરે છે,
ઉપહાસને પાત્ર બનાવે છે, તિરસ્કાર કરે છે, રમાડે છે અને
ખેદ કરાવે છે. સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? ૩૬

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સ્થિતિઃ પુણ્યેઽરણ્યે સહ પરિચયો હન્ત હરિણેઃ

ફલૈર્મેષ્યા વૃત્તિઃ પ્રતિનદિ ચ તલપાનિ દૃષદઃ ।

इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयतां

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्त्येकमनसाम् ॥ ૩૭ ॥

શ્રીહરિની ભક્તિની ઇચ્છા કરનારા પુરુષો પવિત્ર અરણ્યમાં નિવાસ કરે છે, હરિણોની સાથે પરિચય કરે છે, ફળોથી પવિત્ર આજીવિકા કરે છે, અને તેઓને પ્રત્યેક નદી ઉપરની શિલાઓ શયનરૂપ હોય છે. આ રીતે અરણ્યમાં સામગ્રી હોય છે, પરંતુ જેઓનું મન સર્વથા શાંત થયું છે, તેઓને તો વન અથવા તો ઘર સરખાં જ છે. ૩૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાદિષ્ટં મધુનો ઘૃતાન્ન રસવદ્યત્પ્રસ્રવત્યક્ષરં

દૈવી વાગમૃતાત્મનો રસવતસ્તેનૈવ તૃપ્તા વયમ્ ।

कुक्षौ यावदिमे भवन्ति घृतये भिक्षाहृताः सकव-

स्तावद्वास्यकृतार्जनૈર્ન હિ ધનૈર્વૃત્તિ સમીહામહે ॥ ૩૮ ॥

દૈવીવાણી-વેદવાણી અમૃતરૂપ અને રસવાળા એવા મધના કરતાં પણ સ્વાદિષ્ટ અને નાના કરતાં પણ રસવાળા અક્ષર બ્રહ્મને પ્રસવે છે (ઉપદેશે છે). તેનાથી જ અમે તૃપ્ત થયા છીએ અને ભિક્ષા માગીને આણેલા આ સાથવાઓ જ્યાં સૂધી અમારા પેટમાં પડીને અમારા શરીરનું રક્ષણ કરે છે ત્યાં સૂધી અમે દાસ્ય કરીને મેળિવેલાં ધનોથી આજીવિકા કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી. ૩૮

સમાપ્ત

અનુક્રમણિકા

—●—●—●—●—●—

નીતિશાતક

	શ્લોક		શ્લોક
મંગળાયરણુ	૧	દેશોન્નતિ કરનાર પુરુષ...	૩૨
કામનિન્દા	૨	ઉત્તમ પુરુષની ગતિ ...	૩૩
અજ્ઞાનિન્દા	૩-૪	દુર્જનની તેજસ્વીને પીડા.	૩૪
મૂર્ખ પુરુષ	૫	મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રો...	૩૫
ખલ પુરુષ	૬	પિતાનો ત્યાગ કરવો નહિ.	૩૬
મૌન	૭	તેજસ્વી પુરુષની અસહન-	
જ્ઞાનપ્રભાવ	૮	શીલતા	૩૭
વિષયાસક્ત માણુસ ...	૯	વય એ તેજનો હેતુ નથી.	૩૮
વિવેકબ્રહ્મ	૧૦	દ્રવ્ય વિષે	
મૂર્ખાઇનું ઓસડ નથી...	૧૧-૧૨	દ્રવ્ય વિના ગુણોની તુચ્છતા.	૩૯
નરપથુ	૧૩	ધનમાજ ખર્ચુ છે ...	૪૦-૪૧
મૂર્ખનો સંગત્યાગ ...	૧૪	ખરાબ સલાહ	૪૨
વિદ્વાન્મત્સંસાર		ધનનારાનું કારણ ...	૪૩
વિદ્વાનનાં વખાણુ... ..	૧૫	દાનથી શોભા	૪૪
વિદ્વારૂપી ગુપ્ત ધન ...	૧૬	હલકાર્થ તથા મોટાઇનું	
પંડિતો કોઇના તાબેદાર નથી	૧૭	કારણ અવસ્થા ...	૪૫
સ્વાભાવિક ગુણુ... ..	૧૮	રાજનીતિ	
વાણીરૂપ ધરેણું... ..	૧૯	મળપાલન	૪૬
વિદ્વાજ સર્વસ્વ	૨૦	અનેક પ્રકારની રાજનીતિ.	૪૭
સદ્ગુણુ અને દુર્ગુણુ ...	૨૧	રાજના માણુસોના આવ-	
કળાકુશળ માણુસ ...	૨૨	શ્યક ગુણો	૪૮
સત્પુરુષોનો સમાગમ ...	૨૩	ધન પ્રાપ્તિ પ્રારબ્ધા-	
કવિઓ અમર છે	૨૪	ધીન છે	૪૯
ભગવાનની કૃપા... ..	૨૫	આશ્રિતને વિના માગે આ-	
કલ્યાણુનો માર્ગ... ..	૨૬	ત્રય આપવો... ..	૫૦
નીચ, મધ્યમ, ઉત્તમ પુરુષ.	૨૭	દીનતા દાખવવી નહિ...	૫૧
સત્પુરુષોનાં આચરણુ ...	૨૮	દુર્જન નિન્દા	
માનશૌર્ય પ્રશંસા ...	૨૯-૩૧	દુર્જનોનું સ્વાભાવિકલક્ષણ	૫૨-

શ્લોક	શ્લોક
દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ લાગ્ય છે ૫૩	સત્પુરુષોની સરખામણી. ૭૬
દુર્જનો બધામાં દોષ જુલે છે ૫૪	ધીરજ પ્રશંસા ધીર પુરુષોનો નિશ્ચય ... ૮૦-૮૧
ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવાના ગુણો ૫૫	શીલ એ જ ભૂષણ ... ૮૨
માનસિક દુઃખો... .. ૫૬	ધીર પુરુષોનો ન્યાયમાર્ગ. ૮૩
કોપાવિષ્ટ રાજ ૫૭	દૈવનું બળ... .. ૮૪-૮૬
સેવાધર્મ ૫૮	આળસ ત્યાગ ૮૫
નીચની સેવા ૫૯	આળસ એ જ શત્રુ ... ૮૬
મૈત્રી-સમ્મનન દુર્જનની. ૬૦	સત્પુરુષો દુઃખથી કરતા નથી ૮૭
નિષ્કારણ વૈરી ૬૧	દૈવની પ્રશંસા પ્રારબ્ધની અનુકૂળતા ... ૮૮
સુજન પ્રશંસા સમ્મનનના ગુણો... .. ૬૨	વિચારીને કામ કરવું ... ૮૯
મહાત્માઓના સ્વાર્ભાવિક ગુણો ૬૩-૬૪	ભાગ્યહીન પુરુષ... .. ૯૦
મહાત્માઓનું ધરણું ... ૬૫	પ્રારબ્ધનું બળ ૯૧-૯૪
મહાત્માઓનું ચિત્ત ... ૬૬	બ્રહ્માનું અજ્ઞાન ૯૨
સંસર્ગથી ગુણ ૬૭	વિધિના લેખ મિથ્યા થતા નથી ૯૩
સદાચરણ... .. ૬૮	કર્મની પ્રબળતા કર્મનું પ્રાબલ્ય ૯૪-૯૫
સત્પુરુષોનું માન... .. ૬૯	ભાગ્ય જ ફળદાતા છે ... ૯૬
પરોપકાર પદ્ધતિ પરોપકારીનો સ્વભાવ ... ૭૦	પુણ્યકર્મ બચાવે છે ... ૯૭
ઇન્દ્રિયોની શોભા ... ૭૧	સકર્મો વાંછિત ફળ આપે છે ૯૮
સારા મિત્રનું લક્ષણ ... ૭૨	કાર્યનો પ્રથમ વિચાર કરવો. ૯૯
સ્વાભાવિક પરોપકાર વૃત્તિ. ૭૩	તપ કરવા વિષે ૧૦૦
ક્રિયાભેદથી મનુષ્ય ભેદ... ૭૪	સર્વ વાત કર્મોધીન છે... ૧૦૧
સમ્મનનની મૈત્રી... .. ૭૫	પુણ્યકર્મની આવશ્યકતા. ૧૦૨
મહાત્માઓનો આશ્રય ... ૭૬	ગુણ અને અવગુણ ... ૧૦૩
સમ્મનનનાં લક્ષણો ... ૭૭	પુરુષોની ગતિ ૧૦૪
સમ્મનનોની દુર્લભતા ... ૭૮	સમ્મનનની દુર્લભતા ... ૧૦૫

શ્લોક	શ્લોક
ધીર પુરુષનું ધૈર્ય ...	૧૦૬ કુદ્ર અને સંત ... ૯
ધીર પુરુષને જગત્ વશ છે.	૧૦૭ કવિ અને મંત્રી ... ૧૦
શૂરવીર	૧૦૮ દૈવ ... ૧૧-૨૩
લોકમિત્ર માણસ ...	૧૦૯ સાધુ સમાગમ ... ૧૨
પ્રતિજ્ઞા પાલન ...	૧૧૦ આર્ય અને અનાર્ય ... ૧૩
દ્વેષક	હૃદય પુરુષ નિષ્ઠ કામ નહિ કરે. ૧૪
અંચળ હૃદયની સ્ત્રી ...	૧ પુણ્યનો પ્રભાવ ... ૧૫
શૂરવીરનું મૃત્યુ ...	૨ સંતોષી અને લોભી ... ૧૬
અમલકારિક દુનિયા ...	૩ સ્વાભાવિક ગુણો ... ૧૭-૧૮
સંતજનની પ્રજ્ઞા અમાપ છે.	૪ સહાચારનો નાશ ન કરવો. ૧૯
ઝૂલુ યોગ્ય માર્ગ ...	૫ આપત્તિમાં ધૈર્ય ... ૨૦
હૃદ પ્રત	૬-૭ વીર પુરુષોનો વિનય ... ૨૧
લાંચ	૮ વિધિનો પરિપાક ... ૨૨

શૃંગારશતક

કામદેવની સ્તુતિ ...	૧ ભાગ્યશાળી પુરુષ ... ૧૫-૧૬
પુણ્ય તપનું હોય ત્યાંસુધી	અજીત તૃષ્ણા ... ૧૭
સુખ	૨ પ્રવાસીનું સુખ ... ૧૮
સ્ત્રીનાં કટાક્ષ	૩ કાળક્ષેપના બે પ્રકાર ... ૧૯
અવિકારી પુરુષો	૪ વિદ્વાન્ પાણુ મોહ પામે છે. ૨૦
કહેવું સહેલ છે પણુ કરવું	સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય ... ૨૧
દુસ્તર	૫ સ્ત્રીનું સ્વાભાવિક ભૂષણ ... ૨૨
કામ જીતનારા પુરુષોની	અમૃત ને ઝેર ... ૨૩
વિરક્તતા	૬ અલંકાર અને શસ્ત્ર ... ૨૪
સ્ત્રીની જળ	૭ હાવભાવ ... ૨૫
સ્ત્રી સર્વને વશ કરે છે...	૮ પુરુષ કયાં સુધી સન્માર્ગે
સુખદુઃખનું કારણ ...	પ્રવર્તે? ... ૨૬
મૂઠ પુરુષ	૧૦ સ્ત્રીનું સુખ ઝેર કાચલા બેવું. ૨૭
સ્ત્રીને લીધે સંસાર ...	૧૧ પુરુષોનો આધાર ... ૨૮
કમળનયના સ્ત્રી ...	૧૨ વસંતઋતુ અને હૃદીપન
સ્ત્રીના નિતંબ	સામગ્રી ... ૨૯

	શ્લોક		શ્લોક
વસંત ઋતુમાં થતા ફેરફારો.	૨૯	ચંચળ વૃત્તિવાળી સ્ત્રી ...	૬૮
વિપત્તિમાં અમૃત પાણી		સ્ત્રી નિંદા અનુચિત છે...	૬૯
વિષ	૩૦	વિરહિણી સ્ત્રી	૭૦
ચૈત્ર માસ... ..	૩૧	અતૃપ્ત મન	૭૧
વસંતનાં ચિહ્નો	૩૨-૩૩	મુગ્ધા સુરતાંત	૭૨
ગ્રીષ્મ ઋતુ	૩૪-૩૬	મવાસી અને વર્ષા	૭૩
વર્ષા ઋતુ... ..	૩૭-૪૧	કામ પુરુષાર્થનો છેડો	૭૪
શરદ્ધ ઋતુ	૪૨	કુલીન સ્ત્રીની કામક્રીડા	૭૫
હેમંત ઋતુ	૪૩	અમૃત અને વિષ... ..	૭૬
શિશિર	૪૪-૪૬	કામરૂપ અપસ્માર રોગ.	૭૭
નાકની વાળી	૪૭	સ્ત્રીનો દાસ	૭૮
સંસારસમુદ્ર તરવાની બા-		કામી પુરુષ	૭૯
બાત	૪૮	સ્ત્રીરૂપી રતન	૮૦
કામરૂપી ચોરનો નિવાસ.	૪૯	સ્ત્રીરૂપી ગ્રહ	૮૧
સઘળા અનર્થોનું મૂળ...	૫૦	અપૂર્વ ધનુષધારિણી સ્ત્રી.	૮૨
અવિકારી પુરુષને ધન્ય...	૫૧	ભગવાન શંકરનું સ્વરૂપ.	૮૩
ધણુજ થોડા સદ્ગતિને		સ્ત્રી પુરુષની કામી સ્થિતિ.	૮૪
પામે છે.	૫૨	સ્ત્રીરૂપી સર્પ	૮૫-૮૬
સ્ત્રીની ચેષ્ટાઓ ઉત્તમ છે.	૫૩	સંયોગ વિયોગ	૮૭
વેશ્યા	૫૪-૫૬	પુણ્યવડે સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ	૮૮
સ્ત્રી પુરુષનાં ચિત્તોની એ-		સ્ત્રીના વિલાસો	૮૯
કતાં	૫૭	સ્ત્રી કે ગંગા નદી... ..	૯૦
અકામ પુરુષ	૫૮	સ્ત્રી સ્વાભાવિક શોભા...	૯૧
કામદેવનો પ્રભાવ	૫૯	અજ્ઞાત મુગ્ધા	૯૨
કામદેવનો ગળ	૬૦	માનિ સ્ત્રી... ..	૯૩
પ્રેમનો આવેગ	૬૧	મરેલાને મારનાર... ..	૯૪
સ્ત્રીની વાણી	૬૨	દુર્ઘટ ધન્નિદ્રચનિગ્રહ	૯૫
સ્ત્રીનું સુખ	૬૩-૬૪	કટાક્ષની ખળતા... ..	૯૬
સ્ત્રી અખળા નથી	૬૫	અધર અને દુઢય... ..	૯૭
વનનિવાસ કે સ્ત્રીસેવન...	૬૬	સ્ત્રીની નિંદા	૯૮-૧૦૦
સ્ત્રીરૂપી તાપ	૬૭		

વૈરાગ્યશતક

શ્લોક	શ્લોક
મંગળાચરણ ૧	અહંકાર
તૃષ્ણાનું દૂષણ	અહંકારી પુરુષ ૨૯
પ્રમાદી દુનિયા ૨	નિસ્પૃહી અને રાજ ૩૦
પુણ્ય પણ દુઃખકર છે... ૩	સંસારથી કંટાળો... .. ૩૧
તૃષ્ણાનું બળ ૪	વાનપ્રસ્થ ક્યારે... .. ૩૨
અતૃપ્ત તૃષ્ણા ૫-૧૪	આત્માનું આરાધન ૩૩
આશા ૬	વૈરાગ્ય જ નિર્ભયતા ૩૪
મોહમદિરા ૭	આત્મલાધા ન કરવી... .. ૩૫
ચાચનાનું દુઃખ ૮	સંપત્તિ કાળને વશ છે... .. ૩૬
મરણનો ભય ૯	કાળની ગતિ ૩૭
બુદ્ધિરૂપ સાધન ૧૦	જગતખાળનાં સોગંદાં ૩૮
વ્યર્થ જીવન ૧૧-૧૨	શું કરવું અને શું ન કરવું ? .. ૩૯
સકામ કર્મ-પરમાર્થ ૧૩	બ્રહ્મજ્ઞાનમાં દીનતા ૪૦-૪૧
દુઃખનો શોક ન કરવો... ૧૪	આશા લાગમાં સુખ ૪૨
વિષયલગ્નથી સુખ ૧૫	આશા નદી ૪૩
તૃષ્ણાનો અધિકાર ૧૭	કોઈ પણ સંયમી પુરુષ
મદનની (વટખના) } ૧૮	નથી ૪૪
(મરેલાને મારનાર) }	નિર્વેદતા
વિષયોનો અધિકાર ૧૯	નિર્વેદતા ૪૫
રૂપ તિરસ્કાર ૨૦	વ્યર્થ ગુમાવેલા દિવસો... .. ૪૬
મોહનો મહિમા ગહન છે. ૨૧	લાગીનું જીવન ૪૭
દુર્જનનો અવિનય અસહ્ય. ૨૨	સંતોષી જીવન ૪૮-૪૯
ઝર્વ... .. ૨૩	તૃષ્ણારહિત યોગી ૫૦
નિસ્પૃહતા... .. ૨૪-૩૦	ક્ષણબંધુર સંસાર ૫૧-૫૨
વ્યર્થ અભિમાન... .. ૨૫	યોગી થવું સારું પણ કંગા-
ચાચના કરવી નહિ ૨૬	લિયત ખાટી... .. ૫૩
વિદ્વાનનો શોક	નિર્લેપ યોગી ૫૪
રાજદ્વારમાં અસત્કાર ૨૭	વનવાસી યોગી ૫૫
વિદ્વાનો નાશ ૨૮	મનને શિખામણ ૫૬-૫૮

	શ્લોક		શ્લોક
વનવાસ સુખકર છે ...	૫૭	અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા જેવી	
સુખ કે સમાધિ... ..	૫૯	વસ્તુ	૮૬
સીનો ત્યાગ	૬૦	અધિકાર ભેદ જ્ઞાન ભેદ...	૮૭
નિસ્પૃહીની લક્ષ્મીપ્રતિ		સંસારની વિચિત્રતા ...	૮૮
હિંમતિ	૬૧	મુક્તિનું સાધન ઇષ્ટનું	
અવસ્થા ભેદથી દૂરક ...	૬૨	ધ્યાન	૮૯
વૈરાગીની સ્ત્રીપ્રતિ હિંમતિ	૬૩-૬૪	વ્યાધિના પ્રતીકાર કયા ?	૯૦
સર્વ અસ્થિર છે... ..	૬૫	પરસેવાની નિંદા...	૯૧
ખળની સેવા કરતાં વન-		નિસ્પૃહી જીવન...	૯૨
વાસ સારો	૬૬-૬૭	દુઃખી કુટુંબ જીવન અને	
ક્ષણભંગુર દેહ	૬૮	નિસ્પૃહ જીવન ...	૯૩
નિસ્પૃહતાની જિજ્ઞાસા...	૬૯	કાશીનિવાસ	૯૪-૯૫
વિનાશી વૈભવ	૭૦	વિધિનું ખળ	૯૬
નિષ્કામતા... ..	૭૧-૭૨	શિવ હપર શ્રદ્ધા...	૯૭
અજ્ઞાનિતન કરવું... ..	૭૩	શિવભક્ત કામને જીતે છે.	૯૮
મનને શિખામણ... ..	૭૪	ધ્યાનસ્થ યોગીની સ્થિતિ.	૯૯
સંસારથી દુઃખી થયે		ભોગાશાનો ત્યાગ ...	૧૦૦
પુરુષો	૭૫	વૈરાગી અને રાગી ...	૧૦૧
મુનિ અને રાજા... ..	૭૬	કંઈ વસ્તુ કામ ઝસીત નથી ?	૧૦૨
અજ્ઞાનરૂપી ભોગ ...	૭૭	નાશવંત જગત્	૧૦૩
અજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા	૭૮	સંસારમાં સુખ નથી ...	૧૦૪-૫
સંસારની ચંચળતા ...	૭૯	ત્યાગ દુષ્કર છે	૧૦૬
ભોભની ક્ષુલ્લકતા ...	૮૦	એક આશ્ચર્ય	૧૦૭
વિવેકનો હૃદય	૮૧	યોગાભ્યાસી ખરો ...	૧૦૮
ચિત્તની સ્થિરતા... ..	૮૨	પરોપકારી	૧૦૯
વિજ્ઞાન ભિક્ષુ	૮૩	સ્ત્રીસંગ ત્યાગ	૧૧૦
પંચ મહાભૂતને છેવટના		કમાયલો માણસ...	૧૧૧
પ્રણામ	૮૪	ધડપણની નિંદા...	૧૧૨
શરીરે જીતે શ્રેય સં-		સંસાર નાટક	૧૧૩
પાદન... ..	૮૫	શિવનું શરણ	૧૧૪

વિજ્ઞાન

શ્લોક	શ્લોક
ગણપતિની સ્તુતિ ... ૧	જીવનમુક્ત ... ૩૬
બ્રહ્મની સ્તુતિ ... ૨	હરિભક્ત ... ૩૭
શ્રીપુત્રોને વિદાય ... ૩	શ્રીનો તિસ્કાર... ૩૮-૪૨
બ્રહ્મવિદ્યા ... ૪	સાધ્વી શ્રીની પ્રશંસા ... ૪૩
જ્ઞાનીને તીર્થયાત્રાની ... ૫	અધિકારી અનધિકારી ... ૪૪
સ્વર નથી ... ૬	કામાધીન જીવાત્મા ... ૪૫-૪૭
દાન ... ૭	મનને શિખામણ ... ૪૮
પુણ્યપ્રભાવ ... ૮	લોભીને ઉપદેશ... ૪૯-૫૪
ભક્તવત્સલ ભગવાન ... ૯	નિર્ધન પુરુષની દશા ... ૫૫-૫૭
આર્વાક } ... ૧૦-૧૧	દુઃખમય સંસાર... ૫૮
નાસ્તિક } ... ૧૦-૧૧	અજ્ઞાની જીવ ... ૫૯-૬૦
દેહગેહનું મિથ્યાત્વ ... ૧૨	તત્ત્વજ્ઞાની ... ૬૧-૬૪
પુણ્યવાનનું જીવન ... ૧૩	કાળરૂપ પરમાત્મા ... ૬૫
ભવસાગર તરનાર ... ૧૪	કાળ માહાત્મ્ય ... ૬૬
અહંતા મમતા રહિતને ધન્ય. ... ૧૫	કાળરૂપી સર્પ ... ૬૭
શ્રીરંગસેવન ... ૧૬	સંસારની વિચિત્રતા ... ૬૮
સંસારરૂપ વૃક્ષનું છેદન.. ... ૧૭	રાજ્યમાં સુખ નથી ... ૭૦
કૃતાર્થી પુરુષ ... ૧૮	ભાગ્યનું પ્રબળ ... ૭૧
વિષ્ણુની ભક્તિ ... ૧૯	ખેડી આશા ... ૭૨
શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ ... ૨૦	બ્રહ્મધામ સુખધામ છે. ૭૩-૭૪
શ્રીપતિનું સ્વરૂપ ... ૨૧	અર્થની અનર્થતા ... ૭૫
માયાવી દુનિયા... ૨૨-૨૩	મનને શાંતિ ... ૭૬
ચેતનરૂપી રત્ન... ૨૪	આજીવિકાનું દુઃખ ... ૭૭
પ્રબોધચંદ્રોદય ... ૨૫	ત્રણ લોકમાં સુખ નથી... ૭૮
વિદ્યા અને અવિદ્યા ... ૨૬	ભરત ભૂમિ મટિ ખેદ... ૭૯-૮૦
સંસારીનો મોક્ષ નથી ... ૨૭	ગંગા માહાત્મ્ય ... ૮૧-૮૨
સુનિજન ... ૨૮	કાશી માહાત્મ્ય ... ૮૩-૮૬
સંસાર સાગર તરવાનું ... ૮૬-૮૭	કેદાર માહાત્મ્ય ... ૮૮-૯૦
સાધન... ૨૯-૩૦	

પ્રાસ્તાવિક

	પ્રલોક		પ્રલોક
સંતોષી સદા સુખી ...	૧	ધનિકોની ખુશામત ન	
પેટરૂપ ફૂલો	૨	કરવી	૧૬
દારિદ્ર્યથી મરણ સારું...	૩	સંતોષી અને અસંતોષી-	
મજા આપા છે... ..	૪	નિસ્પૃહતા	૨૦
સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.	૫	ઘડપણુ	૨૧
કાશીનિવાસનું સુખ ...	૬	નિર્લજ્જ મનુષ્ય... ..	૨૨
સ્ત્રીઓ પશુને પ્રિય હોય		ક્ષુદ્ર અને મોટા પુરુષો...	૨૩
છે	૭	શંકરનું તેજ	૨૪
મનુષ્યની મૂર્ખતા ...	૮	શિવનો માર્ગ	૨૫
એક ધર્મ જ અચલ છે.	૯	લોકોપકાર કરવો... ..	૨૬
લક્ષ્મીની ચંચળતા ...	૧૦	અલૌકિક ભોગ	૨૭
સંન્યાસીઓને ધન્ય છે...	૧૧	કાળનું માહાત્મ્ય... ..	૨૮
નિસ્પૃહતા... ..	૧૨	નિસ્પૃહતા... ..	૨૯-૩૦
ધિકારને યોગ્ય જીવન...	૧૩	પામર મનુષ્ય	૩૨
જે મળે તેનાથી સંતોષ		જેની પાસે જે હોય તે	
રાખવો... ..	૧૪	આપે	૩૩
શિવની કૃપાથી જ્ઞાન ...	૧૫	પદાર્થોની અનિત્યતા ...	૩૪
ચિત્તને સંબોધન-સત્સંગ.	૧૬	બિશુક અને રાજા ...	૩૫
બિજ્ઞાની શ્રેષ્ઠતા... ..	૧૭-૧૮	સ્ત્રીઓની શક્તિ... ..	૩૬

“ગુજરાતી” ગ્રંથમાં વેચાતાં પુસ્તકો

પુસ્તકોના નામ.

કોમ્પત રૂ. આ.

પદમહંસ રામકૃષ્ણનાં બોધવચન-(ચિત્ર ચરિત્ર સહિત)	૬- ૮-
કળાવિજ્ઞાસ-(બીજી આવૃત્તિ) આ ચોપડી વાંચવાથી વ્યવહારકુશળ થવાય છે. ૧૫૦૧ કળાઓ બતાવી છે, જેના જાણવાથી સંસારમાં કલાવાને ભય રહેતો નથી	૦-૧૨-
નભુવાણી-પ્રાસાદિક કાવ્ય. નડિયાદવાસી કવિભક્ત નભૂલાલ શ્રાવતરાય સાઠોદરા નાગરકૃત. કવિચરિત્રના ચરિત્ર સહિત.	૧- ૮-૦
શ્રી પંચદશી (ચન્દ્રકાન્ત વિવરણ સહિત) ...	૬- ૦-૦
શ્રી યોગસૂત્ર-પાતંજલ યોગદર્શન પ્રકાશ ...	૩- ૦-૦
ચતુરાળ	૪- ૮-૦
કામંદક નીતિસાર (૨ જી આવૃત્તિ ટીકા સહિત) ..	૧- ૮-૦
અલંકારચન્દ્રિકા-(૨ જી આવૃત્તિ)	૧- ૦-૦
ખિહારી સતસર્ગ-(કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧- ૮-૦
દીનાર્થસ, (રાસેલાસની કથાનો ઉત્તર ભાગ) ...	૦-૧૦-૦
અમરલાલ ચરિત્ર (હિન્દી અને ગુજરાતી) ...	૩- ૦-૦
અનંતાનુભૂતી કિવા અનંતજીવન	૨- ૪-૦
દયારામ કાવ્યસુધા	૨- ૦-૦
શ્રીવામનપુરાણ	૧- ૮-૦
કોન્કુસસવી શીખામણ	૦- ૬-૦
સવિતાકૃત કવિતા	૧- ૦-૦
સુકતમાળા	૦-૧૦-૮
બેટનો બળવો અથવા રાજબા રજુસુંદરી-(બળવાના સમયની કાઠીઆવાડની અને વાઘેરાના બળવાની અતિ રસમય વાર્તા)	૧- ૮-

